745
M-63

I.M. Marasulova,
R.R. Jabbarov

AMALIY BEZAK SAN'ATI

745
M-63

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

I.M.Marasulova, R.R.Jabbarov

AMALIY BEZAK SAN'ATI

fanidan darslik

- 14052/68 -

60111200-Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent-2023
«Yangi chirchiq prints»

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

UO'K 745/749
KBK85.12
M-63
I.M.Marasulova, R.R.Jabbarov / Amaliy bezak san'ati. / Darslik. - Toshkent: «Yangi chirchiq prints», 2023. – 260 bet.

Mazkur darslik "60111200 — Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi" ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda amaliy va badiiy bezak san'ati bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar yoritilgan. Darslikda amaliy va badiiy bezak san'ati haqida dastlabki ma'umotlar, amaliy va badiiy bezak san'ati fanining predmeti, plakat shriftini yozishni o'rganish va uni oddiy naqsh elementlari va namunalarini chizish, boyash va pardozlash (1-10 gullar), hajmli buyumlar (uy-ro'zg'or, sovg'a, sport, esdalik buyumlari va h.k.), rangshunoslikka oid turli mashqlar bajarish, namuna asosida harflar va sonlarni yozish hamda rangda bo'yash, murakkab reklama harflari asosida to'liq alfavit va sonlarni yozish, rangda bo'yash, yozuv kompozitsiyasi — e'lon, shior, tabrik matni yozuvlarini yozishni o'rganish kabi ko'plab mavzular nazariy va amaliy jihatdan bayon qilingan.

Darslikdan "60111200 — Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi" ta'lim yo'nalishi talabalari qatorida, undan sirtqi, kechki bo'limi talabalari, ilmiy izlanuvchilar, kasb-hunarga tayyorlash markazlari, litseylar, ixtisoslashgan san'at maktablari, umumiy o'rta ta'lim maktab o'qituvchilari, sinfdan va maktabdan tashqari muassasalarning to'garak rahbarlari va havaskor hunarmand usta hamda rassomlar foydalanishlari mumkin.

TAQRIZCHILAR:
ChDPU, San'atshunoslik fakulteti Tasviriy san'at va dizayn kafedrasi p.f.n. professor. O'zbekiston Badiiy Akademiyasi Badiiy ijodkorlar uyushmasi a'zosi — B.B.Baymetov
K.Behzod nomidagi MRDI, San'atshunoslik fakulteti, Muzeyshunoslik kafedrasi dotsenti, s.f.f.d (PhD) — K.S.Nishanova

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 17-iyuldagi 314-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruhsat berilgan (Ro'yxatga olish raqami 314-232)

ISBN 978-9910-9966-7-2

© I.M.Marasulova va b., 2023
©«Yangi chirchiq prints», 2023

KIRISH

Bugun har bir o'qituvchi va tarbiyachi, oliygoh domlasi ta'lim va ilm-fan sohasidagi eng so'nggi ijobiy yangiliklarni o'quv jarayonlariga tatbiq eta oladigan, chuqur bilim va dunyoqarash egasi, bir so'z bilan aytganda, zamonamiz va jamiyatimizning eng ilg'or vakillari bo'lishlari kerak.

Shavkat Mirziyoyev,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Taraqqiyot va yuksak rivojlanishga erishgan davlatlar tajribasiga ko'ra, har bir xalq o'z oldiga ulug' va istiqbol maqsadlarni qo'yishi hamda uni amalga oshirish salohiyatlari bilan jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallaydi. Bugun O'zbekiston ham o'z tarixining ana shunday mas'uliyatli chorrahasida turibdi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shu ma'noda, Respublikamizda amalga oshirilayotgan barcha ijobiy islohatlar jamiyatimizni iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy ma'naviy jihatdan jahonning eng rivojlangan mamlakatlari qatoridan o'rin olishida o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, uni dunyoning ilg'or, demokratik davlatlari darajasiga yetkazish va yosh kadrlarni yuksak ma'naviy, axloqiy, yuqori bilimlarga ega qilib tarbiyalashni maqsad qilib qo'ydi.

"Biz maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi hamda ilmiy-madaniy muassasalarni bo'lg'usi Renessansning to'rt uzviy halqasi, deb bilamiz. Bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, professor-o'qituvchilar va ilmiy-ijodiy ziyolilarimizni esa yangi Uyg'onish davrining to'rt tayanch ustuni, deb hisoblaymiz".[1]

---
[1]O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi "O'qituvchi va murabbiylar — yangi O'zbekistonni

Ta'limning barcha yo'nalishlari, xususan tasviriy va amaliy san'atda ham oxirgi vaqtda talaygina amaliy ishlar olib borilmoqda. Xususan, yangi turdagi ta'lim standartlari o'quv reja va dasturlar tuzilib yoshlarga ta'lim-tarbiya berishning dolzarb muommolarini hal etishda muhim o'rin tutmoqda.

Kadrlar tayyorlash mazmuni va tuzilmasini yangilash, uni maorif, fan, texnika, texnologiya, iqtisod, madaniyat sohalarida respublika hamda xorijda erishilgan yutuqlar asosida qayta ko'rib chiqish, ta'lim tizimini isloh qilish, uning yagona o'quv-ilmiy ishlab chiqarish majmui tarzida muttasil rivojlanib borishini ta-minlash, davlat ta'lim standartlarini yaratish va amalga kiritishning ilmiy asoslarini, ishlab chiqish, ta'lim tizimi, ilm-fan, ishlab chiqarishga turli darajadagi kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishning o'zaro ta'sir ko'rsatish mexanizmini ishlab chiqish, milliy uyg'onish mafkurasi asosida o'quvchi-yoshlar hamda mutaxassislarni tarbiyalashning surunkali dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlaridagi o'quv-tarbiya jarayonlarini ilmiy-uslubiy jihatdan ta'minlash, o'quv jarayoniga ilg'or pedagogik tajribalarni joriy etish, kadrlar tayyorlash jarayonini o'quv-dasturiy hujjatnomalar, didaktik va uslubiy jihatdan ta'minlashni yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini fundamental hamda amaliy ilmiy-tadqiqot ishlari asosida rejalashtirish va ishlab chiqish, ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'quv jarayonining axborot bilan ta'minlanishini yuksaltirish, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash, o'quvchilarning shaxsiy xususiyat va qobiliyatlarini, shuningdek, yetuk mutaxassisning shakllanishi, o'qishi, tarbiyasi va mehnatini baholash muammolari bo'yicha psixologik-pedagogik tadqiqotlar olib borish, ta'lim jarayoni sifatini xolis baholash tizimini yaratish va amaliyotda qo'llash hamda shunga o'xshash boshqa yechimini kutib turgan muammolarni bartaraf etish, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining

barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir" mavzusidagi ma'ruzasi. //Ma'rifat, 2020-yil, 30-sentyabr.

zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim muassasalarini qurish, rekonstruktsiya qilish, kapital ta'mirlash, ularni zamonaviy o'quv-laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash bo'yicha ishlarni amalga oshirish orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun ushbu muassasalardagi shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishini jiddiy oshirish va uning qulayligini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarning malaka darajasini yuksaltirish, umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish borasida izlanishlar olib borilmoqda va mavjudlari dartaraf qilinmoqda[2].

Darhaqiqat, inson ijodiy faolligi uning har tomonlama kamol topishida muhim omil bo'lib, uni estetik to'laqonliksiz tasavvur etib bo'lmaydi. Inson hayoti jism va buyumlar qurshovida kechadi. Rang-barang buyum va jismlar borliqqa go'zallik va nafosat baxsh etadi, insonga shu qonuniyatlar orqali qarashga undaydi.

O'sib kelayotgan yosh avlodni jahon andozalariga javob beradigan barkamol etib tarbiyalashda amaliy bezak san'ati fani alohida ahamiyat kasb etadi. Yoshlarga badiiy ma'lumot berishda tabiat unsurlarini stillashtirish mashg'ulotlarining ahamiyati benihoya katta bo'lib, bu ularning umumiy dunyoqarashlarini o'stirishda muhim. Yozuv kompozitsiyasi, yozuvlarni yozishni o'rganish, oddiy naqsh namunalarini chizish, boyash va pardozlash mahoratini rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Mavjud ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, milliy kadrlar tayyorlashning yangi tizimini barpo etish,

[2]2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha harakatlar strategiyasi. -T.: 2017.

kelajak uchun barkamol, salohiyatli avlodni tarbiyalash O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining barkamol avlodni voyaga yetkazish to‘g‘risidagi farmonlari, harakatlar strategiyasi hamda yoshlarga e’tiborni kuchaytirish, ularni madaniyat, san’at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish, ularda axborot texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish, yoshlar o‘rtasida kitobxonlikni targ‘ib qilish, xotin-qizlar bandligini oshirish masalalari negizini tashkil qiladi.

Mamlakatimiz aholisining 30 foizini 14 dan 30 yoshgacha bo‘lgan yigit-qizlar tashkil etadi. Ularning ta’lim olishi, kasb-hunar egallashi uchun keng sharoit yaratish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishni tashkil etish dolzarbligicha qolib kelmoqda. Yoshlar qanchalik ma’naviy barkamol bo‘lsa, turli yot illatlarga qarshi immuniteti ham shunchalik kuchli bo‘ladi.

Ma’lumki, davlatimiz rahbari ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy sohalardagi ishlarni yangi tizim asosida yo‘lga qo‘yish bo‘yicha 5 ta muhim tashabbusni ilgari surgan edi. Birinchi tashabbus yoshlarning musiqa, rassomlik, adabiyot, teatr va san’atning boshqa turlariga qiziqishlarini oshirishga, iste’dodini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Shu ma’noda, 2020-yil 25-dekabr kuni bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston yoshlari forumiga Prezident Shavkat Mirziyoyev tashrif buyurib, mamlakatimizda birinchi bor o‘tkazilayotgan ushbu anjuman bilan barcha yoshlarni tabriklab so‘zlagan nutqida ham o‘z ifodasini topgan.

“Biz yurtimizda qanday islohotlarga qo‘l urmaylik, avvalo, siz kabi yoshlarga, sizlarning kuch-g‘ayratingiz, azmu shijoatingizga suyanamiz. Barchangiz yaxshi bilasiz, bugun o‘z oldimizga ulkan marralar qo‘yganmiz. Ona Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga kirishdik.

Biz oila, maktabgacha ta’lim, maktab va oliy ta’limni hamda ilmiy-madaniy dargohlarni bo‘lg‘usi Renessansning eng muhim bo‘g‘inlari deb hisoblaymiz. Shu sababli ayni ushbu sohalarda tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz.

Ishonamanki, mamlakatimiz taraqqiyotining yangi poydevorini yaratishda sizlar singari fidoyi va vatanparvar yoshlarimiz faol ishtirok etib, munosib hissa qo‘shadilar” — deya ta’kidlab o‘tdi.[3]

Albatta bularning bari bugungi kunning dolzarb vazifalariga aylanib, prezidentimiz va hukumatimizning doimiy e’tiborida, boshqa farmon va qarorlarda o‘z aksini topmoqda.

Go‘zallikni his qila olishni rivojlantirish, yuqori estetik didni shakllantirish, san’at asarlarini, tarixiy va me’morlik yodgorliklarini, ona tabiat go‘zalliklarini, boyligini tushunish va kadrlarni shakllantirish maqsadida har bir o‘quv fani, ayniqsa shaxsning bilim doirasini kengaytirishga xizmat qiladigan va katta tarbiyaviy kuchga ega bo‘lgan adabiyot, musiqa, tasviriy san’at, estetika kabi fanlar imkoniyatlaridan unumli foydalanish kerak.

O‘zbek xalq amaliy bezak san’atini o‘rganish yoshlarga atrofdagi jismlarning stillashtirgan holda, badiiy tafakkur, ijodiy qobilyat, ko‘rib eslab qolish, fazoviy tasavvurni shakllantirish, san’at asarlariga nisbatan estetik munosabatni, go‘zallikka bo‘lgan muhabbatni rivojlantirish, amaliy bezak san’atida kompozitsiya masalalari, naqsh turlari, badiiy naqqoshlikda zamonaviy ramzlar, o‘quv va tarbiyaviy jarayonda amaliy bezak san’atining o‘rni, amaliy bezak san’atida kompozitsiya, interer va ekstererda badiiy bezash bilan tanishtirish orqali nazariy jihatdan o‘rgatadi hamda ularning estetik didlarini o‘stirishga xizmat qiladi. Bu esa, o‘z navbatida, o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliy o‘quv yurtlarida o‘qitilayotgan maxsus fanlarning chuqur va asosli bo‘lishini taqazo etib, pedagoglar, olimlar, ustalar va rassomlar zimmasiga mashaqqatli va ayni paytda sharafli va yuksak mas’uliyat yuklaydi.

Yoshlarga yuqori darajada ta’lim-tarbiya berish — bo‘lajak rassom-pedagogdan amaliy bezak san’ati sohasida amaliy malakalarini yuqori darajada egallagan bo‘lishdan tashqari, psixologiya sohasida ham yetarli ma’lumotga ega

[3] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston yoshlari forumida so‘zlagan nutqi. //Xalq so‘zi, 2020-yil, 26-dekabr.

bo'lishni taqazo etadi. Talabalarga — amaliy bezak san'ati fanini o'qitilishida quyidagi texnik vositalardan foydalaniladi: Amaliy san'at namoyandalari, xalq ustalari, yetuk o'zbek va xorijiy tasviriy san'at usta rassomlarining jahon miqiyosida tan olingan san'at asarlari namunalari hamda metodik jihatdan mukammal reproduktiv ishlari; zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda mashg'ulotlarni tashkil etish taqazo etiladi. Buyuk san'at ustalari va ularning ijod etish jarayonlarini aks ettirishga bag'ishlangan kino lentalari, chop etilgan namuna va elektron versiyalaridan keng foydalanilgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish tavsiya etiladi. Shuningdek, naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasi, islimiy, girih, gulli girih hamda madohil naqsh kompozitsiyalari, loyihalashga oid tasvirlar aks ettirilgan plakatlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Dars mashg'ulotlari talabalar uchun mazmunli va qiziqarli bo'lishi kerak. Bu esa birinchi galda, o'quv jarayonining xarakteri va ularni qurshagan muhitga boqliq. O'quv yurti binosining ichki va tashqi qiyofasi hech qachon talabalarni e'tiboridan chetda qolmaydi. Bunda me'morlik — loyihalashda ko'rilgan tadbirlar qatorida talabalar qo'li bilan bezatilgan turli ko'rgazmalarni nazarda tutish lozim.

Yuqorida bayon etilgan muammolarni ijobiy hal etish — bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Yoshlarning ijodiy tasavvurlarini o'stirish dastlabki bosqichlardan amalga oshirilishi lozim.

Amaliy bezak san'ati fanini o'rgatish barcha umumta'lim va boshqa fanlar bilan uzviy bog'liq holda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Mazkur darslik shu sohadagi qiyinchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Talabalar olgan bilimlaridan kelajakda o'quv yurtlaridagi amaliy bezash ishlarida ijodiy foydalanadilar. O'quv yurti intereri, xona va zallari, fasadi hamda hovlisini panno, plakat va hokazolar bilan bezatishda faol qatnashadilar hamda bu ishlarga boshchilik qiladilar, degan umiddamiz.

Darslik asosan pedagogika oliy o'quv yurtlarining tasviriy san'at va muhandislik grafikasi, shuningdek kasb ta'limi yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan bo'lib, undan kasb-hunar maktablari, kollej va litseylar, umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari, tarbiyaviy ishlar uchun mas'ul shaxslar, maktabdan tashqari muassasalarning to'garak rahbarlari va havaskor bezakchi ustalar ham foydalanishlari mumkin.

Muallif tomonidan darslikning mazmunini yanada boyitish borasidagi izlanishlari davom etishi tabiiy. Kitobni yanada takommillashtirish yuzasidan taklif va mulohazalaringiz bo'lsa, bizga yozib yuborsangiz Sizdan minnatdor bo'lar edik.

I-BOB. AMALIY BEZAK SAN'ATI

I.1-§. AMALIY SAN'AT VA UNING TURLARI

Tayanch tushunchalar: hunarmandchilik, amaliy bezak san'ati, silliqlash, parmalash, arralash, ko'za, kosa, cho'mich, me'moriy obida, zebu-ziynat, to'qimachilik, po'stindo'zlik, yo'rmado'zlik, pichoqchilik, zargarlik, mahsigarlik, do'ppido'zlik, tandirchik, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, ganch o'ymakorligi, toshtaroshlik, suyak o'ymakorligi, kashtachilik, zardo'zlik, misgarlik, do'ppichilik, xattotlik, bo'yrachilik, gilamchilik, matoga gul bosish, chitgarlik, ko'nchilik, kulolchilik, kandakorlik, savatchilik, taqachilik, beshikchilik, shishasozlik, kigizchilik, jiyakchilik, koshinkorlik, to'qimachilik.

I.1.1-§. O'zbek xalq amaliy san'ati va uning turlari

Milliy hunarmandchiligimiz negizini xalq amaliy bezak san'ati tashkil etib kelganligi sir emas. Zotan, o'zbek xalq hunarmandchiligining tarixiy ildizlari amaliy bezak san'ati asosida shakllandi, rivojlandi va takomillashdi. Aytishimiz mumkinki, uning taraqqiy etib inson bolaligidan to bugungi kungacha o'zining jozibasini yo'qotmasdan kelishining asosiy sabablaridan biri u juda qadimiy, mumtoz hamda ota-bobolarimizning asriy tajribalariga tayanib o'zining sermazmun, serjilo, shu bilan bir vaqtda har bir insonni hayratga solib kelgan madaniy merosimizni o'z ichiga olishini ta'kidlash mumkin. Odamzotning yaxshi yashashga, madaniy hayotga bo'lgan ilk qadami ibtidoiy davrdan boshlanganligini tarixiy manbaalardan bizgacha yetib kelgan bitiklardan — ma'lumotlardan bilib olish qiyin emas.

Dars mashg'ulotlarida olib borilayotgan har bir mavzuda Vatanimiz madaniyati va san'ati durdonalarini o'rganish bilan birga o'tmish ajdodlarga bo'lgan mehr-muhabbat kuchayib, uni kelajak avlodga o'rgatish xissi tabiiy

ehtiyojga aylanib borishi yoshlarni yangi marralar sari undaydi. Shu bilan ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan boy ma'naviyatimizdan boxabar bo'lib boramiz. Iqtisodiy ahvolning yaxshilanishi esa insonning aqliy kamoli va ma'naviy rivoji uchun kuchli turtki berdi. Bu davrga kelib suv havzalari bo'ylarida o'z xususiyati jihatidan qishloq jamoalariga o'xshash jamoa manzillari ko'paya bordi. Xorazm va Buxoro havzalarida esa ovchilarning o'ziga xos madaniyati shakllandi.

Kaltaminor madaniyati miloddan avvalgi VII-III-minginchi yillarga neolitning so'nggi va bronza asriga to'g'ri keladi. Bu madaniyat Jonbosqal'a balandliklari yodgorliklarini o'z ichiga olib katta hududni tashkil qiladi. Bu yerda chayla tipidagi turar joy topilgan. Bu turar joyda bir qancha oila guruhi yashagan. Kaltaminor madaniyatida kulolchilik rivojlangan. Ularning shakllari rang-barang.

Neolit davrida yangi usullar — silliqlash, parmalash, arralash usullarini ixtiro etdilar. Toshdan boltalar yasalgan, kulolchilikda ayollar dastlabki yumaloq idishlar yasaganlar, keyin bu ishni erkaklar bajarganlar. Jundan ip yigirib matolar to'qiganlar, yopinchiqlar o'rniga kiyim-kechaklar to'qiganlar. Dehqonchilik madaniyati vujudga kelgan. Miloddan avvalgi V-III-ming yilliklarda Xorazm va Buxoro vohasi hududlarida Kaltaminor madaniyati vujudga kelgan. U yerdan topilgan idishlarni tagi yumaloq, sirti chizma naqshlar bilan bezatilgan.

Turli xil sopol idishlar — ko'za, kosa va cho'michga o'xshash idishlarning yuzasiga turlicha yo'nalgan siniq chiziqlar naqsh hosil qilish vositasi sifatida keng ishlatilgan (1-rasm). Bu madaniyatga oid sopol buyumlar yuzasi o'yma va chizma naqshlar bilan bezatilgan. Turmush, tirikchilik hamda uy-ruzg'or taqozosi talabalari bilan vujudga kelgan buyumlar, kundalik zarurat uchun kerakli bo'lgan asbob-anjoblar yasash hamda ularni har xil ko'rinish va shakllarda ijod etish har bir davrning majburiyatiga aylanib qolgan. Bu buyumlar turmushda foydalanishga qulay, sodda, shu bilan bir qatorda katta kuch talab qilmay yasash mumkin bo'lgan va yillar o'tishi bilan ularning zamon

talabalariga moslanishi, yangicha nusxa va ko'rinishlarda ijod etilishi o'z davrining mohir ustalaridan ijodiy izlanish va safarbarlik talab etib kelgan.

1-rasm. Neolit davri madaniyati.

Madaniy merosimiz hisoblanmish mahobatli me'moriy obidalar, noyob va go'zallikni o'zida tarannum etgan zebu-ziynatlar, har xil ro'zg'or anjonlari, ip va ipakdan tikilgan matolar, loy va ganchdan yasalgan sopol hamda chinni idishlar, xum va xumdonlar, kulolchilik san'atiga mansub bo'lgan buyumlar barchasi xalqimizning moddiy hamda madaniy merosi bo'lib kelmoqda. Shu boisda xalq ustalari yaratgan noyob asarlarga e'tibor yanada kuchaymokda. Usto bobokalonlarimizning hayotiy va ijodiy yo'lini o'rganish, ularning sermahsul an'analarini bilish, ular yaratgan uslub va yo'llarni yanada takomillashtirish bugungi davr talabi. Qadimshunos va tarixchi olimlarning tadqiqotlaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston hududida qadimdan har vohaning amaliy hunarmandchiligi markazlari vujudga kelgan va asrlar davomida shakllanib borgan.

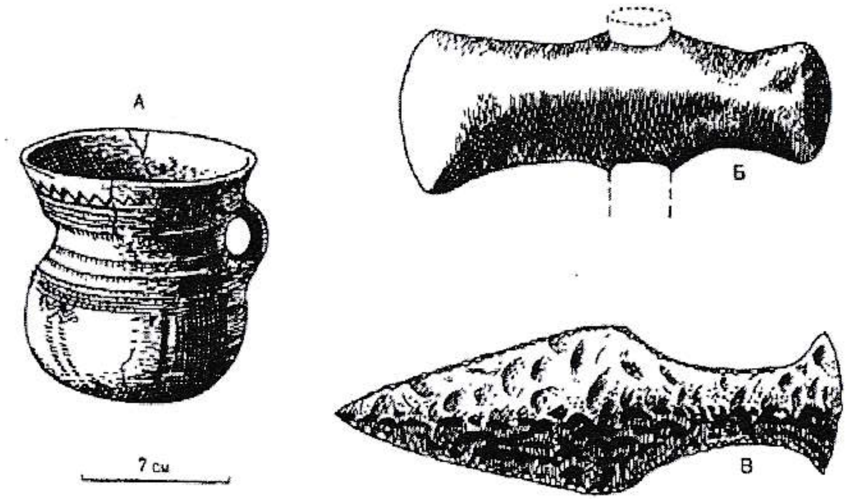

2-rasm. G'arbiy Yevropaning neolit davri buyumlari: A. Tutqichli sopol ko'za (Shveytsariya). B. Vulqon tog' jinslaridan yasalgan va sayqallangan bolta (yog'och tutqich uchun teshik — nuqtali chiziqlar bilan ko'rsatilgan) (Avstriya). B. Pichoqli va qulay tutqichli Flint xanjar (Skandinaviya).

Bu markazlarda, yukorida ta'kidlaganimizdek, xalq ehtiyoji uchun kerakli bo'lgan buyumlar ishlab chikarilgan va bozorlarda sotilgan. Farg'ona viloyatining Marg'ilon, Qo'qon, Namangan viloyatining Chust, Andijon viloyatida Shahrixon, Buxoro viloyatida G'ijduvon, Buxoro shahri, Qashqadaryo viloyatida Qarshi, Samarqand viloyatida Urgut, Surxondaryo viloyatida Boysun ana shu markazlardandir. Bu shaharlarda hunarmandlar alohida-alohida yoki to'p-to'p bo'lib yashashi natijasida har bir mahalla muayyan kasbiy hunar nomi bilan atalib kelingan. Bular misgarlik, to'qimachilik, po'stindo'zlik, yo'rmado'zlik, pichoqchilik, zargarlik, ko'nchilar, mahsigarlar, do'ppido'zlik, tandirchilar va o'nlab boshqa turdagi hunar nomlarini misol qilish mumkin.

Bobokalonimiz sohibqiron Amir Temur chet el yurishlaridan keyin Samarqandga 150000 dan ziyod turli kasb egalari va hunarmandlarni olib kelib, ular uchun shaharlarda va ayrim qishloqlarda hunarmandlar mahallarini tashkil qilganlar. Bunday harakat va uzoqni ko'ra bilish albatta Movaraunnahrning moddiy-madaniy taraqqiyotini yanada yuksaltirishga qaratilgan reja bo'lgan. Albatta bunday jamoatchilik an'analariga tayanish, maxsus mahallarda yashab bir-birlari bilan yaqindan kasbiy-ijodiy aloqada bo'lish o'zi va hamkasbining shaxsiy manfaatini qo'llab-quvatlash, kerak bo'lsa uni kezi kelganda qo'llash maqsadini olg'a surgan.

O'tmishda mamlakatimizning ba'zi bir sarhadlarining tarixiy va etnik rivojlanish sharoitlari o'zlarining xududiy xususiyatlariga ega bo'lib, xalq amaliy san'ati hamda hunarmandchiligida o'sha zaminning tabiati, iqlimi, hayvonot va nabotot olami, shuningdek, mahalliy, tub axolining yashash tarzi, urf-odatlari, an'analari, qadriyatlari asosida mahalliy maktablarning vujudga kelishiga olib kelgan. Bunga misollar talaygina. Masalan, erkakmi yoki ayol bo'lsin boshidagi do'ppisining guli yoki ustidagi kiyimiga, ko'p hollarda kiygan tuniga qarab o'tkinchining qaysi hududdan ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Xalq amaliy san'atining naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, ganch o'ymakorligi, toshtaroshlik, suyak o'ymakorligi, kashtachilik, zardo'zlik, zargarlik, misgarlik, do'ppichilik, xattotlik, bo'yrachilik, pichoqchilik, gilamchilik, matoga gul bosish, chitgarlik, ko'nchilik, kulolchilik, kandakorlik, savatchilik, taqachilik, beshikchilik, shishasozlik, kigizchilik, jiyakchilik, koshinkorlik, to'qimachilik kabi 150 dan ortiq turi mavjud.

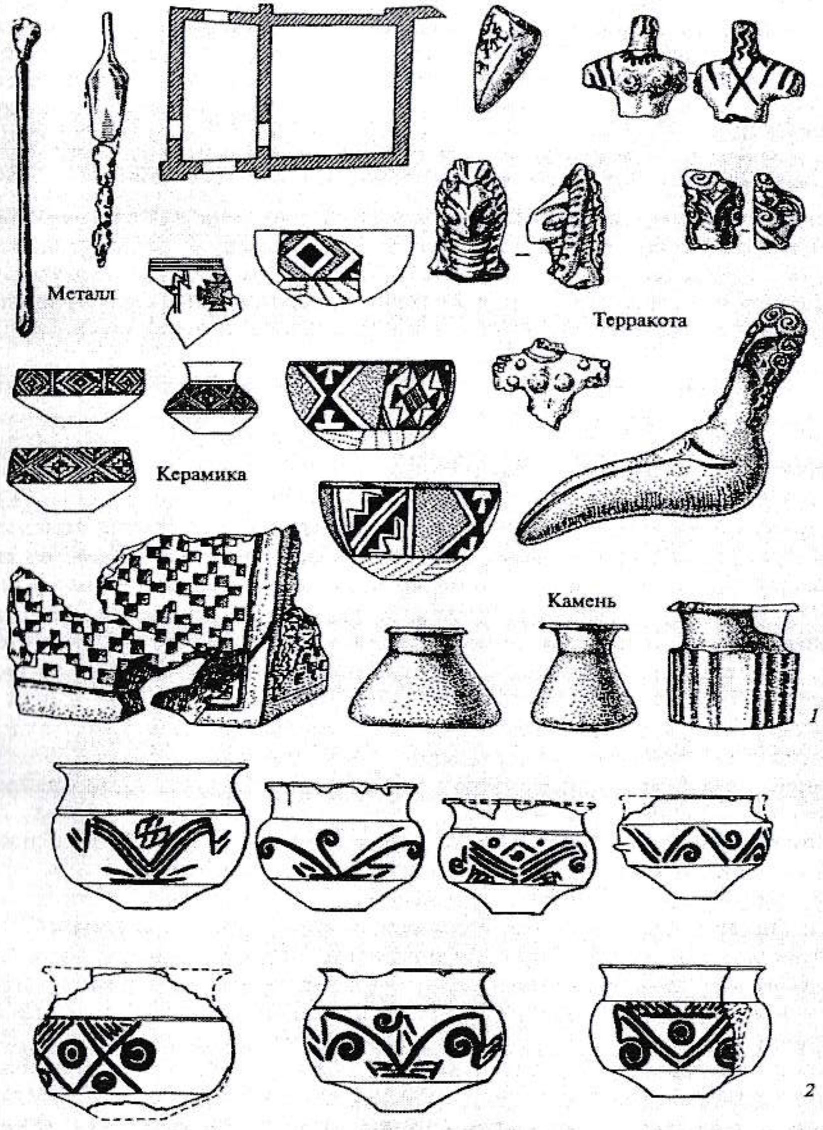

3-rasm. Qo'lda ishlangan va yaxshi yo'nilgan idishlar (ularning ko'pchiligi qizil va qora rangga bo'yalgan — bezaklar asosan jigarrangda ishlangan). Kang Syu va Xonan provinsiyalari. Xitoy.

I.1.2-§. Toshtaroshlik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi

Toshtaroshlik toshni o'yib, yo'nib, tirnab naqsh yoki biror tasvir ishlash kasbi bo'lib, toshtaroshlik, sangtaroshlik yoki tosh o'ymakorligi deb ham yuritiladi (4-rasm). Toshtaroshlik xalq amaliy bezak san'atining noyob turlaridan biri hisoblanadi. Bu san'at kishidan iste'dod va intilishdan tashqari mehnatsevarlik va g'oyatda zo'r sabr-toqat talab qiladi. Toshni o'yib ishlashning chiziqli o'yma, zanjira o'yma, yassi o'yma, chuqur o'yma, panjarasimon o'yma va hajmli o'yma turlari bor.

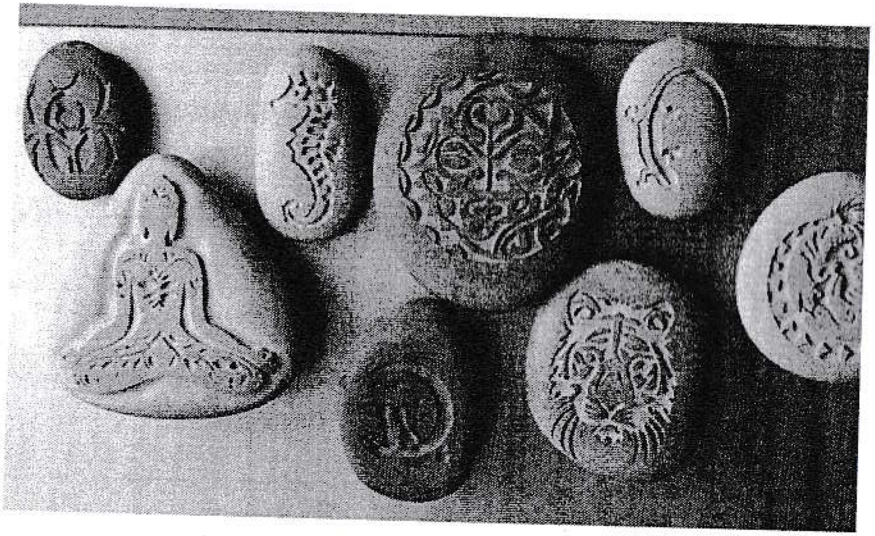

4-rasm. Toshtaroshlik san'atidan namuna.

- 14052/68 -

Toshtaroshlikda ishlatiladigan materiallar o'rni, maqsadi hamda vazifasiga qarab yumshoq, o'rtacha qattiqlikdagi va qattiq toshlar ishlatiladi. Yumshoq toshlarga gipstosh, ohaktosh, o'rtacha qattiqlikdagi toshlarga oniks, porfir, ohakli marmar, marmar (7-rasm) va qattiq toshlarga lazurit, amozon, agat, malaxit, jadent, nefrit, yashma va boshqalar kiradi. Bu toshlardan qozon, ko'za, lagan, piyola, haykalcha va haykallar tayyorlanadi.

Yurtimiz sarhadlaridagi vodiy va tog'lar insoniyat taraqqiyotidagi uzoq o'tmishda moddiy madaniyatning o'chog'i hisoblangan. Tabiiy g'orlarga, qoyalarga tushirilgan rasmlar (petrogliflar) qadimiy yodgorliklar tarixidan dalolat berib turibdi. O'yib ishlangan tasvirlarni qoya toshlarda va so'qmoq hamda daryo yon bag'ridagi toshlarda ko'rish mumkin. Tosh asrida ovchilar faqat hayollariga kelgan shakllarni o'yib, chizib tashlamasdan, balki, voqe'likni aks ettirganlar.

5-rasm. Toshni taroshlash jarayoni.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Qadimgi avlod-ajdodlarimizning qoyalarga hamda toshlarga ishlagan tasvirlari o'tmish kishilarining hayoti, turmush tarzi, an'analari va qadriyatlarini o'rganishda noyob hujjat bo'lib xizmat qiladi. Insonlar mehnat faoliyati davomida qadimdan turli toshlardan foydalanib kelgan. Ular vulqonlarning otilishi yoki zilzilalar tufayli vujudga kelgan o'tkir qirrali toshlardan mehnat quroli vositasi sifatida foydalanganlar. O'tkir qirrali toshlardan go'sht maydalashda, yog'ochni yo'nishda, chopishda, tilishda va boshqalarda foydalanilgan.

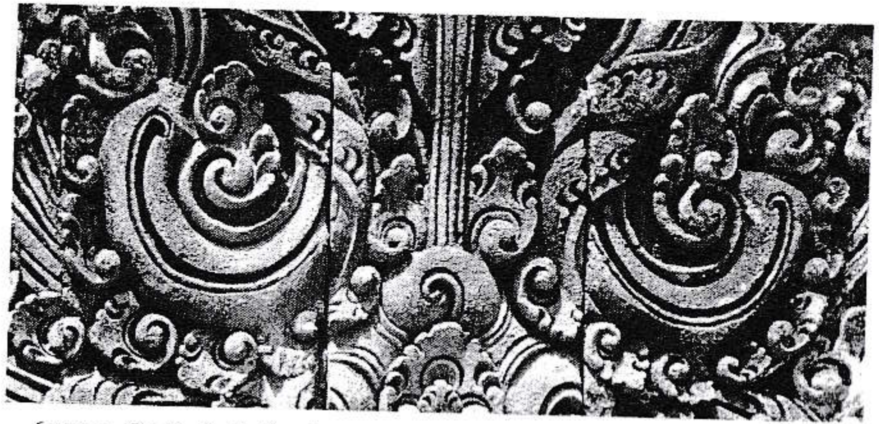

6-rasm. Qadimiy Bali xalq amaliy san'ati — toshtaroshlikdan namuna (fragment). Indoneziya.

Poleolit davriga kelib esa tosh asosiy mehnat quroliga aylandi va undan keng miqyosda foydalanganlar. Shuningdek tosh qurilishda asosiy material sifatida xizmat qildi. Odamlar toshni turli navlaridan qurol va asboblar, uy-ro'zg'or buyumlari va bezak ashyolari sifatida foydalanganlar. Qadimiy O'rta Osiyo hududlarida istiqomat qilgan odamlar qimmatbaho toshlardan turli bezak buyumlari tayyorlaganlar va insoniyatga bezak vositasiga aylandi. Bu yerlarda turli toshlardan tashqari yog'och, ganch juda ko'p bo'lgan. Geografik sharoiti taqozosi bilan me'morchilikda bezak sifatida toshlardan juda kam foydalanilgan.

Bundan tashqari islom dini jonli mavjudotni tasvirlashni man etganligi haykaltaroshlikni rivojlanishiga katta to'siq bo'lgan. Ammo yirik monumental binolarni bezashda asosan marmar va xarsangtoshdan foydalanib kelganlar.

I-III-asrlarda O'zbekistonning janubida binolarni ustunlari hamda poydevorlarni bezashda xarsangtosh, marmartosh va ohaktoshdan foydalanganlar. Fayoztepa, Ayritom, Qoratepa kabi xarobalardan ko'rinib turibdiki, marmar va xarsangtoshdan bezash ishlarida keng foydalanilgan. Toshni kesish, unga badiiy ishlov berish sirlari to'g'risida Sharq mamlakatlarida risolalar yozib qoldirilgan.

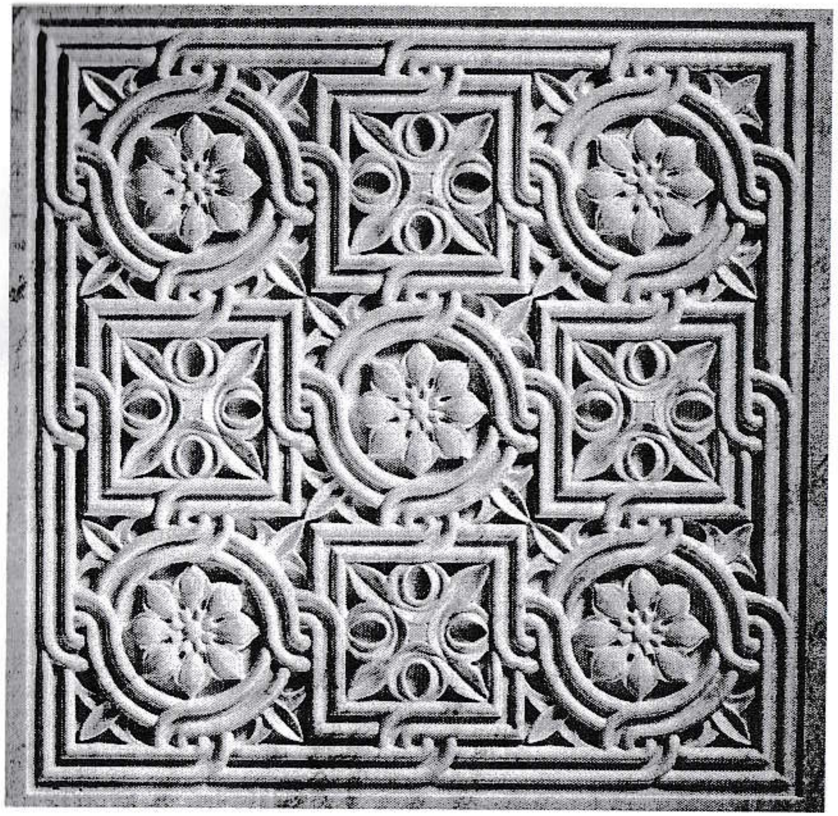

7-rasm. Panno. Marmar.

XV-asrda O'rta Osiyoda ayniqsa, toshtaroshlik rivojlandi va takomillashdi. Masalan, Amir Temur, Ahmad Yassaviy maqbarasi, Bibixonim masjidi va boshqalar jozibador qilib bezatildi.

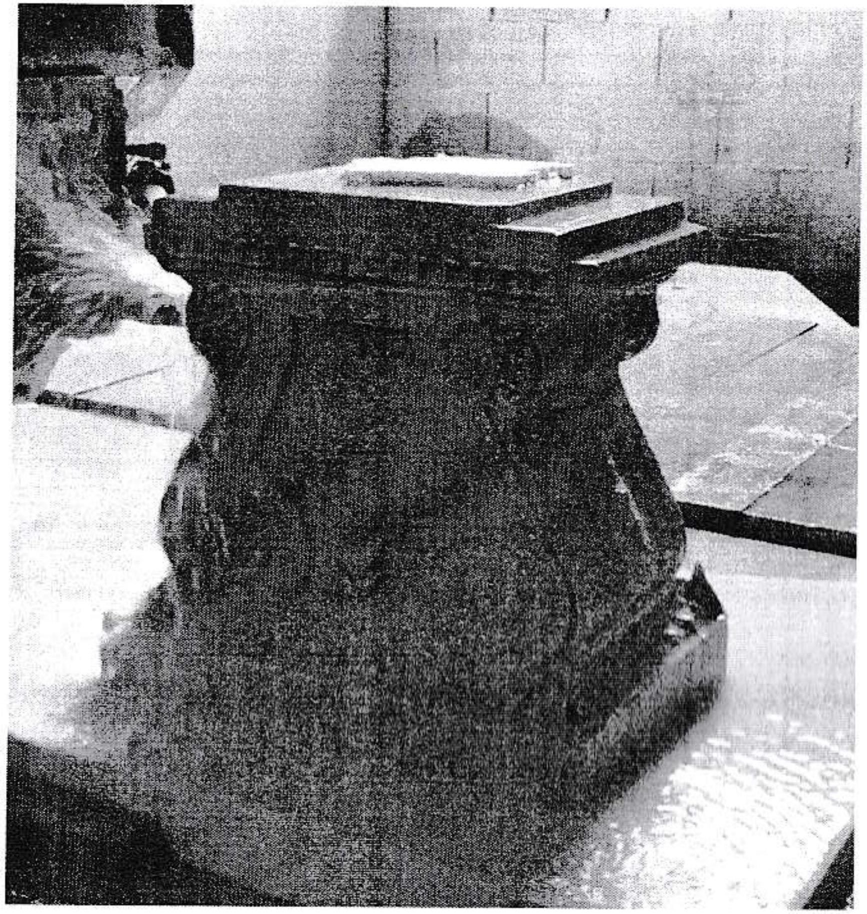

8-rasm. Poyustun.

Poyustun — aksariyat, mahalliy me'morchilikka xos arxitektura detali bo'lib, ustun o'rnatiladigan asos, tagkursi (8-rasm). U yog'och ustunlarni chirishdan saqlaydi hamda ularning balandligini ta'minlaydi. Poyustun marmarni, toshni o'yib

ishlangan naqshlar islimiy, geometrik, chiroyli yozuvlar, naqshu nigoralar bilan bezatilgan. Ayniqsa, Xivadagi Toshhovlida kishiga zavq bag'ishlaydigan poyustunning ajoyib namunalari bor. Bu esa tosh o'ymakorlik san'atining yuksak darajada rivojlanganligida dalolat beradi. Nurota va G'ozg'on qishloqlarida marmardan idishlar, ya'ni lagan, piyola va boshqalar tayyorlash avj oldi[4].

I.1.3-§. Kulolchilik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi

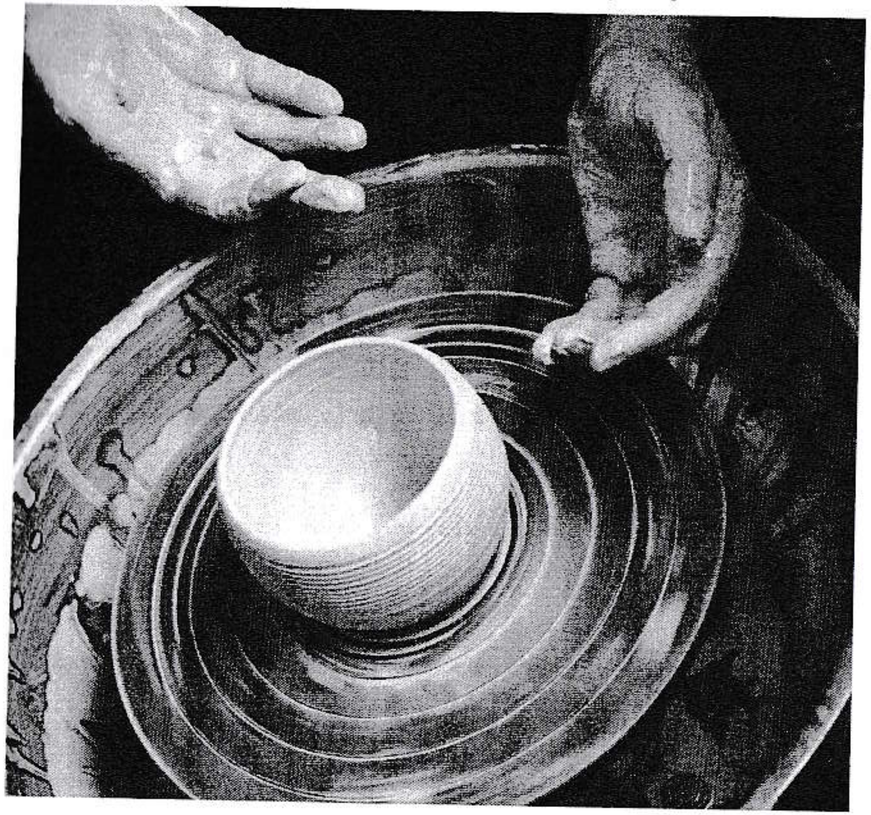

9-rasm. Kulolchilik san'ati.

[4]Masharipova S.A. San'at, arxitektura va shaharsozlik tarixi. –T.: TAQI, 2013.

Kulolchilik san'ati esa asrlar davomida qora loydan mo''jizakor go'zallik yaratib, undan nafaqat uy-ro'zg'or buyumi sifatida, balki Sharqning eng qadimiy hamda navqiron san'at turlaridan biriga aylangan amaliy bezak san'ati turlaridan biridir (9-rasm). Bu qora loy, sahovat, halollik, ezgulik timsolidir. Tuproq insonlarning barcha extiyojini qondira oladigan farovonlik, to'kinlik, rizq-ro'z, go'zallikning eng oliy ko'rinishidir. Kulolchilik bilan dunyodagi barcha xalqlar shug'ullanadi. Ular o'ziga xos tomonlari bilan bir-biridan farq qiladi. O'zbek kulolchiligi uzoq tarixga, ajoyib an'analar, shakl, mazmun, ijodiy jarayon va o'ziga xos uslubga ega.

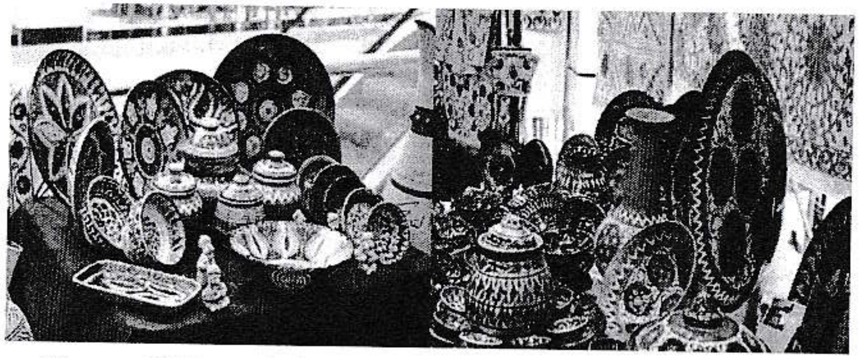

10-rasm. G'ijduvon kulolchilik maktabi vakili Alisher Narzullaev ijodi.

Sopol buyumlari sodda bo'lsada uning ko'rinishi qismlarining aniqligi, mutanosibligi saqlanishi, naqshlarining badiiy joylashishi, shakl va mazmunining birligi, uyg'unligi o'zbek kulollarini jahonga tanitib kelmoqda. Kulolchilik hunari loydan, piyola, kosa, tovoq, ko'za, lagan, xurmacha, tog'ora, xum, tandir, buyum, o'yinchoqlar, qurilish materiallari va boshqalar tayyorlaydigan soha bo'lib, u uzoq tarixga ega. Maxsus tuproqni o'ta qizdirganda toshsimon bo'lib pishishini, undan har xil idishlar tayyorlashni odamlar juda qadimdan neolit davrining boshlaridayoq bilganlar. Ular avval loydan idish-tovoqlar yasab, gulxanda qizdirib pishirganlar. Tuproq jahonning

hamma yerlarida bo'lgani uchun kulolchilik keng tarqalgan bo'lib, dastlab bu hunar bilan ayollar shug'ullanganlar.

Kulolchilik charxi miloddan avvalgi III-ming yillikning boshlarida ixtiro qilingandan keyin bu san'at turi bilan erkaklar shug'ullana boshlaganlar. Keyinchalik loydan yasalgan idish-tovoqlarni maxsus o'choq hamda xumdonlarda pishirganlar.

11-rasm. Rishton kulolchilik maktabi vakili Ravshan Tojiddinov ijodi.

Neolit davrida idishlarni tagi uchli qilib tayyorlanib yerga sanchib qo'yilgan. Enolit davrida esa Sharq mamlakatlarida hamda Qadimgi Gretsiyada nafis kulolchilik idishlari rivojlangan va me'morchilikda sopoldan foydalana boshlangan. VIII-XII-asrlarda kulolchilik O'rta Osiyoda yaxshi rivojlangan. Buni Afrosiyobda va O'rta Osiyoning boshqa yerlarida topilgan kulolchilik buyumlari

isbotlab berdi. O'sha davrda O'rta Osiyo madaniyati tez sur'atlar bilan rivojlandi. Ko'pgina olim, yozuvchi va mutafakkirlar, ya'ni Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Firdavsiy, Rudakiylar yetishib chiqdi. Butun dunyoga mashhur bo'lgan me'morchilik yodgorliklari bunyod etildi. Buxoroda Ismoil Somoniy maqbarasi qurildi.

XIII-asrda mo'g'ullar bosqinchiligi oqibatida Buxoro, Samarqand, Urganch, Mavr, Balx yong'in ostida qoldi. Oqibatda kulolchilik san'ati rivojiga putur ketdi. XIV-asrdan boshlab O'rta Osiyo sarhadlarida kulolchilik tez sur'atlar bilan rivojlandi. Amir Temur xalq amaliy san'atini rivojlantirishda juda katta xizmat qildi. Bosib olingan joylardan ustalarni olib kelib ular uchun rastalar ochtirdi. Mashhur go'zal, nafis binolar, qasrlar, saroylar qurdirdi. Amir Temur vafotidan so'ng o'zaro ichki janglar oqibatida Temuriylar xonligida markazlashgan xonlik kuchsizlanib ketdi. Natijada Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari paydo bo'ldi. O'rta Osiyoda bir necha feodal davlatning bunday ajralishi natijasida o'zaro aloqa susayib ketishiga sabab bo'ldi. Shuning uchun ham kulolchilik turli yerlarda turlicha rivojlandi. O'rta Osiyoda suvga bo'lgan ehtiyoj katta bo'lgani uchun sopol idishlarni tez sur'atlar bilan ishlab chiqarishga ehtiyoj sezildi. Asrlar osha ularning shakli va bezagi nafislashib bordi. Ustalar turli-tuman kulolchilik buyumlarini yasashdan tashqari ularni yuksak did bilan bezay boshladilar.

XIX-asrda arzon baho chinni ishlab chiqarilishi va Rossiyadan chinni idishlarni ko'plab olib keltirilishi O'rta Osiyo hududlarida sopol buyumlar ishlashni birmuncha pasaytirib yubordi. Lekin arzon sopol idishlarni me'morchilikda keng foydalanilishi kulolchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qila olmadi.

XIX-asrda O'rta Osiyoda tojik va o'zbek xalqlari o'rtasida kulolchilik juda keng rivojlanib G'ijduvon, Panjikent, Samarqand, Shahrisbz, Toshkent, Rishtonda kulolchilik markazlari paydo bo'ldi. Ular sopol idishlarini sirlab bezatishning o'ziga xos uslublarini vujudga keltirdilar.

Ayniqsa, ishlab chiqarilayotgan kulolchilik mahsulotlarining sifatliligi, chiroyliligi, naqshlarining nafis va ta'sirchanligi bilan shuhrat qozondilar.

1930-yilda Toshkentda eksperimental keramika va Samarqandda keramika ustaxonalari ochildi. 1932-yilda Toshkentda o'quv-ishlab chiqarish ustaxonasi tashkil etilib u yer xalq amaliy san'ati ustalari shu qatori kulollar tayyorlaydigan kurslar tashkil etildi. 1943-yilda Shahrisabzda o'quv-ishlab chiqarish badiiy kombinati ishga tushdi. Kulolchilik sir-asrorlarini mashhur kulollar yoshlarga sitqidildan o'rgatdilar. Bular rishtonlik Uzoq Shermatov, Xolmat Yunusov, g'ijduvonlik Muhammad Siddiq, Usmon Umarov, toshkentlik Turob Miraliev, shahrisabzlik Rustam Egamberdiev, Karim Hazratqulov va boshqalar shular jumlasidan. Ko'pgina kulolchilik ustaxonalari, artellari tashkil etildi. O'tgan asrning 40-yillarda G'ijduvondagi "Namuna", Rishtonda "Yangi hayot" artellari faqat mamlakatimizda emas, balki butun dunyoga mashhur bo'ldi.

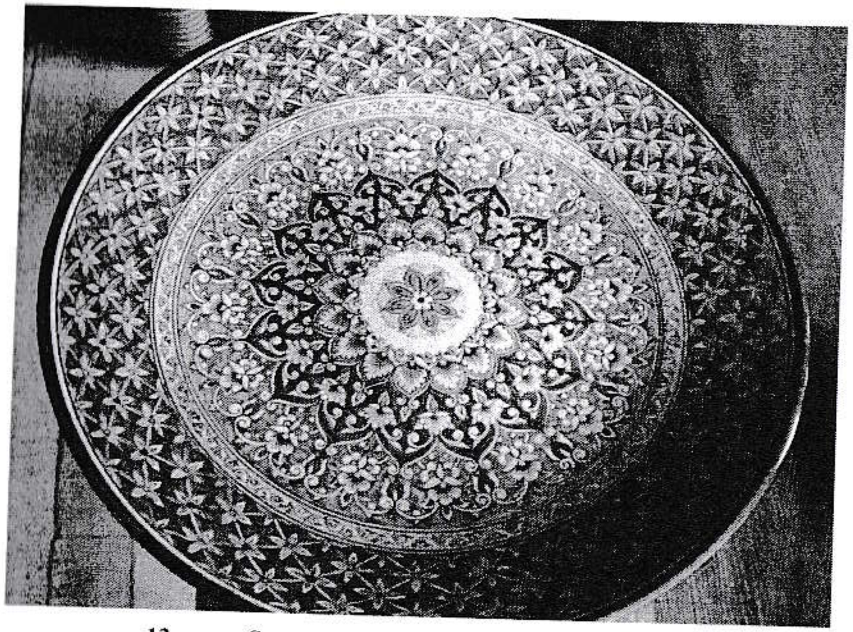

12-rasm. Samarqand kulolchilik san'ati maktabi.

Ayniqsa, kulolchilikni tatbiq etishda O‘zbekiston xalq rassomi, san’atshunoslik nomzodi Muhiddin Rahimov samarali mehnat qildi. U o‘ziga xos kulolchilik maktabini yaratib, xalq san’atiga oid bir qancha asarlar va ajoyib shogirdlar qoldirdi.

I.1.4-§. Ganch o‘ymakorlik san’ati va uning tarixiy rivojlanishi

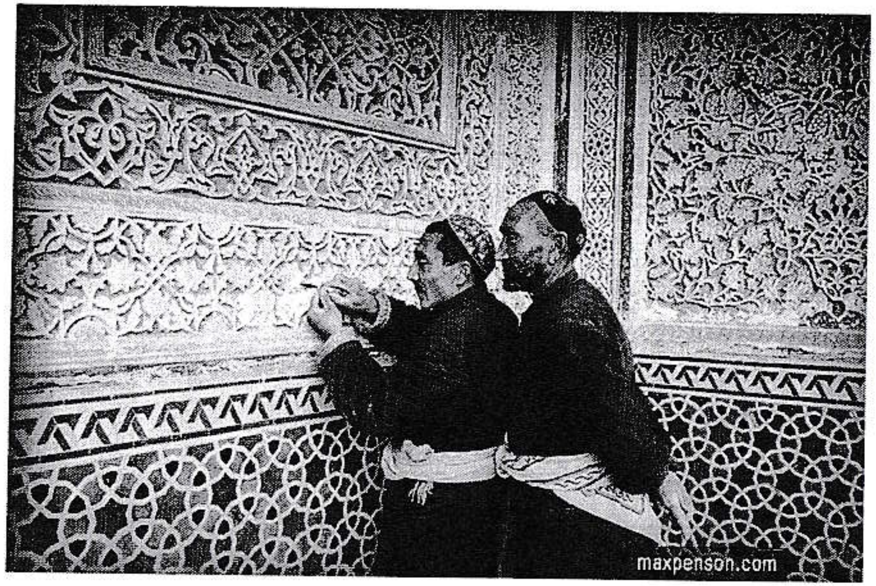

13-rasm. Naqqosh-rassom, ganch o‘ymakori, xalq me’mori; O‘zbekiston Fanlar akademiyasining faxriy a’zosi (1943), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san’at arbobi (1943) Usta Shirin Murodov shogirdi bilan ijodiy ish jarayonida.

Ganch o‘ymakorlik san’ati ham qadimiy san’at turlaridan biri hisoblanadi. Salavkiylar va undan keyingi Grek-Baqtriya podsholigi davrida Markaziy Osiyoning janubiy hududlarida me’morlik komplekslari yuzaga keladi, shaharsozlik yangi davrni boshidan kechirdi. Me’morlikda yangi g‘oyalar

rivojlandi, yangi-yangi shaharlar barpo etildi. Me’morlik san’atida avvalgidek asosan xom g‘isht asosiy qurilish materiali sifatida ishlatilsa ham, lekin shu bilan birga qumtosh, marmar va pishiq g‘isht hayotga keng ko‘lamda kirib kela boshladi, devor pardoziga maxsus qorishmalar, alebastrli qoplamalar ishlatila boshlandi.

14-rasm. Ganch o‘ymakorligi (ganchkorlik) san’atidan namuna.

Ganchkorlik O'rta Osiyo, Eron, Turkiya, Arabiston, Afg'oniston va boshqa Sharq mamlakatlari me'morchiligida o'zini namoyon qilib kelmoqda. Ayniqsa, O'rta Osiyoda yaratilgan asarlar o'ziga xos badiiyligi, kompozitsiyasi va ishlanish uslubi bilan farq qiladi. Hozirgi kunda ganch serquyosh O'zbekistonimizda ardoqlanib, avaylab muhofaza qilinayotgan ko'pgina yodgorlik obidalariga ko'rkamlik, go'zallik baxsh etib turibdi. U Samarqand, Buxoro, Toshkent, Qo'qon, Marg'ilon, Xiva, Shaxrisabz va boshqa shaharlardagi obidalarni qurish va bezatishda ishlatilgan.

Ganch qorishmasi yangiligida oson kesiladi, undan xohlagancha shakllarni o'yish, yasash mumkin, lekin u qotgandan so'ng qattiq toshga o'xshab qoladi. Ustalarimiz uning bu ajoyib xususiyatlaridan qadimdan foydalanib kelganlar. Shu tariqa hozirgacha bu hunar avloddan-avlodga o'tib tarixiy an'ana sifatida rivojlanib borayapti.

Ganch o'ymakorligi san'ati asrlar davomida o'ziga xos uslub bilan rivojlanib keldi. Bu san'atning eng qadimgi, o'rta asrlardagi va XX-asrdagi rivojlanishini ko'zdan kechirib, o'rganib chiqsak bu davrlardagi ganch o'ymakorligi bir-biridan mutlaqo farq qiladi. Qadimgi ganch o'ymakorligi hajmiy bo'lib, realistik tasvirlar asosida ishlangan. Ularda ko'pincha odamlar, hayvonlar, qushlar tasviri ishlatilgan. Eramizning birinchi asrlaridayoq kishilar ganchni ajoyib xususiyatga ega ekanligini bilib, qal'alar, karvonsaroy va boshqa joylarni bezay boshlaganlar. Bo'lib o'tgan janglar oqibatida ular vayronaga aylanib, faqat qoldiqlari saqlanib qolgan.

III-asrda Tuproqqal'aning serhasham saroy mehmonxonalari o'yma ganch bilan bezatilgan. Varaxsha shaharchasida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan va eramizdan avvalgi IV-III-asrlarda ishlangan ganch o'ymakorligi namunasi topilgan. Unda o'simliksimon naqshlar, geometrik shaklli naqshlar ganchdan ishlangan. Ayniqsa, gorelefli ishlangan baliq tasvirida o'yilgan ganch namunasini ko'rsatish mumkin.

X-XI-asrlarda naqqoshlik, yog'och, tosh va ganch o'ymakorligi yanada rivojlangan. Murakkab abstrakt tasvirni aks ettiradigan naqshlar paydo bo'ldi. Ganch o'ymakorligi ishlari uyning ichki va namgarchilik tegmaydigan qismiga ham qo'yilgan. Har xil geometrik shaklli qilib g'isht terish rivojlangan. Afrosiyobda arxeologik qazishmalar natijasida X-XI-asrlarda ishlangan saroylarning qoldiqlari topilgan. Ayniqsa izora (panel) ganchi topilgan bo'lib, unda geometrik va o'simliksimon naqshning chuqur o'ymalari ishlatilgan. O'yma chuqurligi 2-3 *sm* bo'lgan, naqsh qoramtir soya hisobiga aniq oppoq bo'lib ko'rinib turibdi. Ganch devorga qalin qilib suvalgan, naqsh tasviri devor sirtiga to'ppa-to'g'ri chizilib o'yilgan. O'sha davr ustalari axtadan (ulgudan) foydalanmaganlar. Binolarning tashqi qismiga esa quyma asosida ganch ishlari bajarilgan.

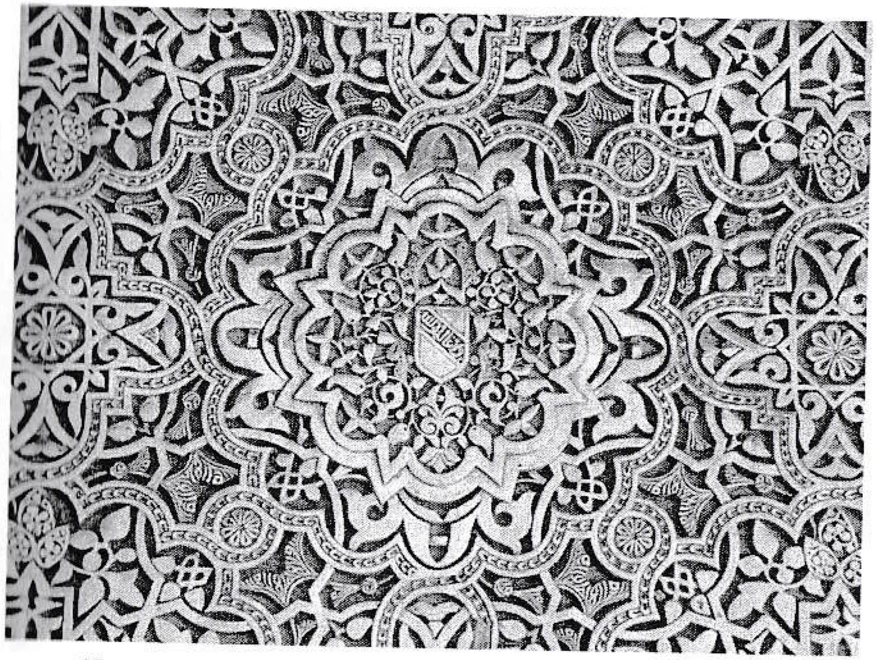

15-rasm. Ganch o'ymakorligi (ganchkorlik) san'atidan namuna.

III-asrlarda murakkab naqshlar paydo bo'ladi. Ustalar tabiatdan o'simlik va hayvonlarning tasvirini stillashtirib, ganch o'ymakorligida ishlatganlar. Shu devorlarda o'ymaning chuqurligi 7 *mm* dan oshmagan. Uylarning tashqi qismiga namoyon, ustun va peshtoqlariga ganch o'yma ishlatilgan. Farg'ona vodiysida XII-asrda bezak sifatida har xil plitkasimon o'yma ganch namunalari ishlatilgan. Bu binolarni ganch bilan bezatish keng avj olganligini ko'rsatadi. O'zgan yodgorliklari shartli ravishda shimoliy, o'rta, janubiy deb nomlangan maqbaralarning intereri, devor peshtoqlari, ravoqlari juda ham nafis o'yma naqshlar bilan ishlangan.

Termiz maqbaralaridagi ganch o'ymakorlik san'ati o'sha davrning yuqori cho'qqisi desa bo'ladi. XII-asrda muqarnaslar hosil bo'ladi va ko'pgina binolarda ishlatila boshlangan. Muqarnaslar oddiy ganch o'ymakorligidan farq qilib, ancha murakkabdir. U taxmon va boshqa joylarda bezak sifatida qo'llanila boshlandi. Binolarnig ichki qismlariga ishlangan muqarnaslar ayniqsa ajralib turadi.

XIII-asrda ganchkorlik san'ati yanada yuksaldi. Bunga Afrosiyobda topilgan ajoyib ganch o'ymakorligi ishlari misol bo'la oladi. XIV-XVIII-asrlarda binolarning ichki tomonlarini bezatishda ganchkorlik san'atidan foydalanilgan. Bu davrlarda yangi-yangi naqshlar yaratildi. Binolarda ganch o'ymakorligi, uzviy bog'langan koshinlar va toshdan yasalgan bezaklar keng ishlatila boshlandi. Koshin va toshdan o'yilgan bezaklardan foydalanish natijasida ganchkorlik asta sekin minoralarning ichki qismiga qo'llaniladigan bo'ldi. Uning tashqari qismiga esa juda kam qo'llanildi. Ganch o'ymakorligida mashhur bo'lgan XVIII-asr ustasi Usta Mulla Obid, uning farzandi Muhammad Muso otasining kasbini qunt bilan egallab, o'sha vaqtda xalqqa tanilganlardan. Muxammad Muso o'g'illari Madusmon, Isoxon va Yusufalilar ganchkorlikda bir qancha vaqt ishlagan, g'isht terishda ham obro' qozonishgan.

Ganchkorlikning gullab yashagan davri XVIII-asrning oxiri — XIX-asrning boshlari bo'ldi. Uning uslublari, texnikasi ancha murakkablashdi. Ganch o'ymakorliginig barcha turlari rivojlandi. Qurilgan binolarda xalq ustalari yorqin

jilvali bo'yoqlar bilan ganchga jilo berdilar. Bezaklarning hamma turlariga xos aniq kompazitsion qonunlar ishlab chiqildi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi va Xivada o'ziga xos mustaqil maktablar vujudga keldi. Ganch o'ymakorligi texnikasi kishini qoyil qiladigan darajada o'sdi. Buxoro bezaklari mayin, gullari juda ham nafis, Marg'ilonning guldor bezaklari yaxlit ko'rinishga ega, Toshkentniki esa qat'iy va ritm asosida tuzilgan, Xivaning dinamik o'yma naqshlari o'ziga xos spiralsimonligi bilan farqlanadi.

XIX-asrning boshlarida buyuk ganch o'ymakorlaridan Abdurahim Hayotov, Usta Murod, Usta Fuzayl, Usta Nosir, Usta Hayot Nosirov, Usta Xoji Xofiz, Usta Nasrulloboy, Usta Abdujalil, Usta Azim, Usta Omonullo, Usto G'ofir, Usta Ibrohim, Usta Savri, Usta Abdufattoh va boshqalar faoliyat ko'rsatdilar. Asr boshlaridagi ishlar esa o'yma rel'efli juda muayyan uslub texnikasi paydo bo'ldi. Rangli ganchlar, bo'yoqlar, naqsh va tasvirlar qo'llaniladigan bo'ldi. Boylar, xonlar va amaldorlar o'zlariga saroylar, bog'lar va qasrlar qurdirib, ularni o'yma ganch bilan bezattirdilar.

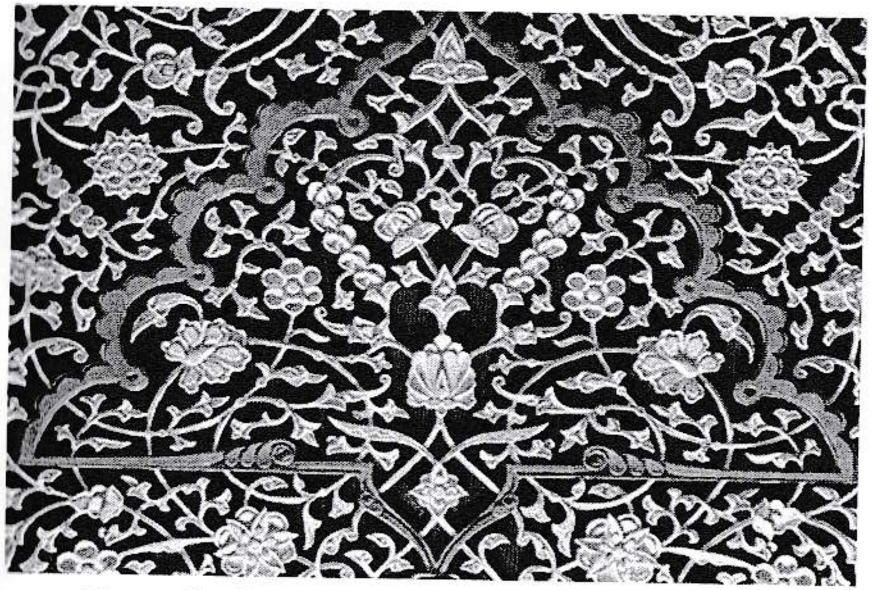

16-rasm. Ganch o'ymakorligi (ganchkorlik) san'atidan namuna.

XX-asrning boshlarida diplomat amaldor A.Polovtsev Toshkentda yashardi. U Turkiston arxeologiyasi havaskorlari to'garagiga a'zo bo'lib, Sharq madaniyatiga juda qiziqar edi. Shuning uchun u qiziga yevropacha uy qurdirdi. Bino baland ayvon, mehmonxona, yotoqxona va boshqa xonalardan iborat edi. A.Polovtsev o'zbek xalqi san'atini yaxshi biladigan etnograf M.S.Andreevni bezak ishlariga boshliq qilib tayinlaydi. U o'zbek xalqi san'ati namunalarini yig'ib, ularni o'rganishga hayotini baxsh etgan ajoyib etnograf olim edi. Bu binoni bezashga Toshkentdan tashqari Farg'ona, Buxoro, Qo'qon va boshqa shaharlardan ganch o'ymakorlar, yog'och o'ymakorlar va naqqoshlar taklif qilingan edi. Shular jumlasidan Usta Shirin Murodov, Usta Arslonqul Nazarov, Usta Usmon Ikromov, Toshpo'lat Arslonqulov va boshqa ganch o'ymakorlar ham bor edi. M.S.Andreyev ganchkorlik ishlarini ustalarga taqsimlab berdi, chunonchi Toshkent ustalariga ayvon, mehmonxonaning sharqiy va shimoliy devorlari, tokcha, g'arbiy va janubiy devorlarni bezatish Buxoro ustalariga topshirildi.

1902-1903-yillarda yevropacha qurilgan uy o'zbek milliy bezagida pardoz qilindi. Binoning ayvon, katta zali va yotoqxonasi juda jimjimador qilib bezatilgan. Ayniqsa, Toshkent ganchkorlarining ishlari o'ziga xos xarakterda bo'lib, o'yma naqsh kompazitsiyasida katta shohbarg va to'pbarglar yirik jimjimador qilib bezatilgan. Bu yerda pardozning hamma turlari qo'llanilgan. Devorlarga o'yilgan ganch o'ymakor namoyonlar vertikal hamda gorizontal joylashtirilgan, atrofi geometrik, mayda ensiz zanjira, islimi hoshiya naqshlar bilan bezatilgan. Namoyonlar xuddi yuqoriga qarab o'sayotgan tabiat o'simliklarini eslatadi.

Pardoz turlari xonaga tushayotgan yorug'lik hisobiga juda o'rinli tanlangan. Derazadan tushadigan yorug'lik o'ymani yanada badiiylashtirgan. Namoyonga nazar tashlab turgan kishi xoh uzoqdan xoh yaqindan qaramasin, u o'ziga xos jozibaga ega ekanligini ko'radi. Albatta, ularni ustalar avvaldan hisobga olganlar. Namoyonlar xuddi go'zal tabiat manzarasinig nafis tasvirini eslatadi. O'yma ganch zaminlari ajoyib ranglarda berilgan. Bu bino XX-asrning boshlaridagi eng ko'zga ko'ringan arxitektura yodgorligi bo'lib qoldi.

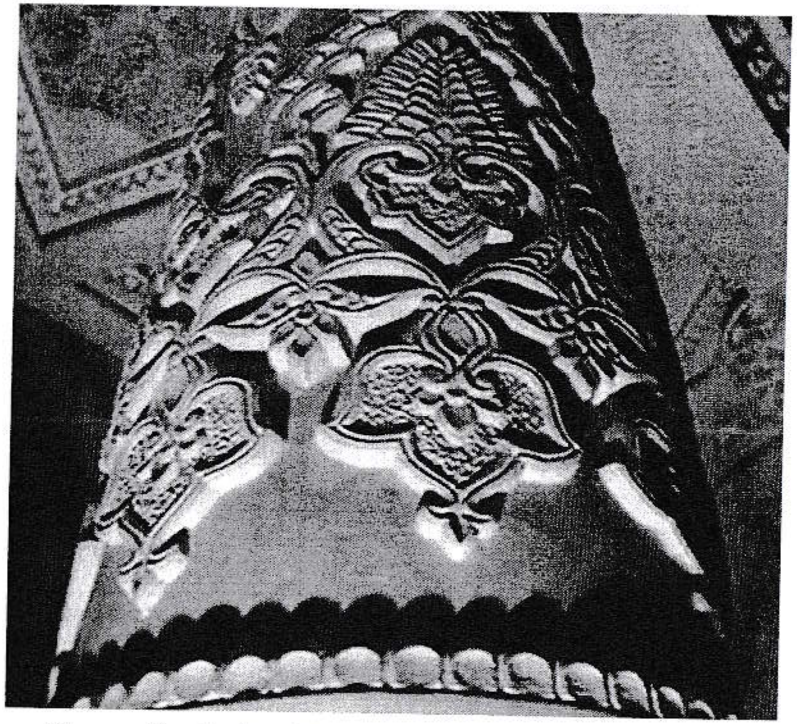

17-rasm. Ganch o'ymakorlik (ganchkorlik) san'atidan namuna.

1913-1914-yillarda Buxoroda amir Ahadxon tomonidan Sitorai Mohi-Xosa qurildi. U ganch o'ymakorligi bilan bezatildi. Ayniqsa oq uy mehmonxonasi o'sha davrdagi ganch o'ymakorligining ajoyib namunasi desa bo'ladi. Bunda oyna zaminida ganch o'ymakorligi bajarilgan. U o'zining nozikligi, jimjimador qilib bezatilishi bilan ajralib turadi. Mazkur saroyning bezak ishlarini Usta Shirin bajargan. O'sha davrda eng ko'zga ko'ringan ganchkor ustalardan edi.

Ma'lum o'lchamga mo'ljallab, ikki qavat, ya'ni ganch va gul ganch qilib qo'yiladi. Ganch plita tayyor bo'lganidan keyin uning ustiga naqsh kompozitsiyasi axta va xoka yordamida tushiriladi yoki qo'lda qora qalamda to'g'ridan-to'g'ri chizish mumkin. Naqshning o'yiladigan chegara chiziqlarini skalpelda tirnab kesib chiqiladi. Chunki ganchni o'yish jarayonida chiziqlar o'chib ketisha yoki o'yma noto'g'ri o'yilishi mumkin. Naqsh zaminini skalpelda o'yib, iskana

yordamida uning zamini tekislab chiqiladi. O'yma relefiga mos pardoz turi beriladi. Masalan, pax pardoz, choka pardoz, lo'la pardoz yoki tabaqa pardoz. Ayrim hollarda kompozitsiyada bir necha pardozni birdaniga qo'llash ham mumkin. Ishning so'nggida o'ymaning chetiga ishlangan zanjirani o'yib pardoz beriladi[5].

18-rasm. Ganch o'ymakorlik (ganchkorlik) san'atidan namuna.

[5]Bulatov S.S., Muxtorov A. Ganchkorlik san'ati. –T.: Musiqa, 2006.

I.1.5-§. Yog'och o'ymakorlik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi

Amaliy bezak san'tining keng tarqalgan turlaridan yana biri yog'och o'ymakorlik san'atidir. Bunda biror naqsh yoki tasvir taxta yoki yog'och buyumlarga chizib, kesib, yo'nib, o'yib ishlanadi. Badiiy san'atning bu turi deyarli barcha xalqlarda bo'lib, qadimgi Sharqda antik dunyo mamlakatlari arxitekturasida keng ishlatilgan. Asrlar davomida Yevropa va Osiyo mamlakatlarida yog'och o'ymakorligining rivojlanib o'ziga xos badiiy uslublari kelib chiqqan. Shu singari O'rta Osiyoda ham yog'och o'ymakorligi qadimdan rivojlanib kishilarning uy-ro'zg'or buyumlarida va arxitekturasida juda keng qo'llanilgan. Bu o'ymakorlik qadimiy arxitekturaning eshik, darvoza, ustunlar, har xil to'sin, stol, xontaxta, quticha, ramka, qalamdon va boshqa buyumlarni bezashda ishlatilib kelingan.

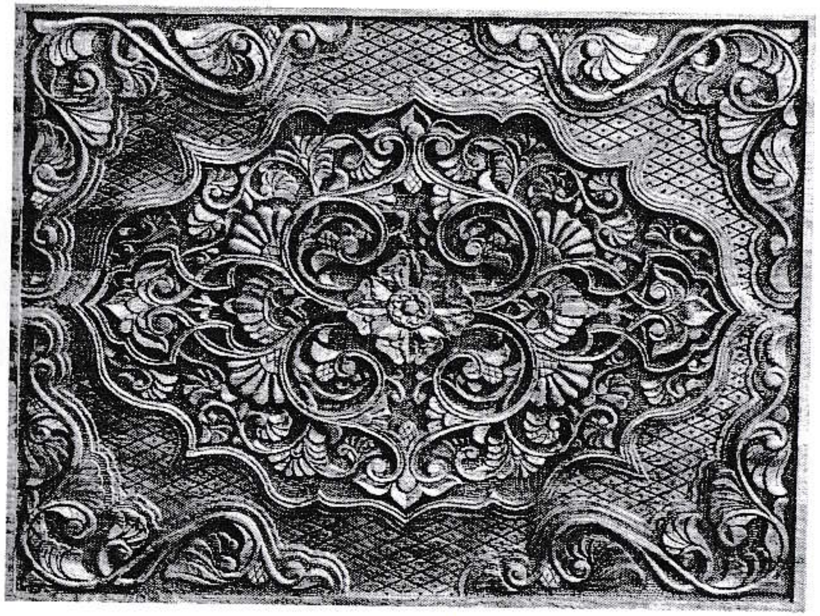

19-rasm. Yog'och o'ymakorlik san'atidan namuna.

V-VI-asrlarda yog'och o'ymakorligi namunalari Surxondaryo vohasidagi Yumaloqtepa tubidan topilgan. Olimlarimizning aniqlashicha bundan 1-1,5 ming yil muqaddam mazkur joyda yog'och o'ymakorligi san'ati bo'lib, u juda yaxshi rivojanganligi isbotlangan. Bunday noyob topilmalar Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz va boshqa shaharlardagi arxeologik qazilmalar natijasida topilmoqda. VII-asrning oxirigacha mahalliy o'zbek xalqi ichida yog'och o'ymakorlik juda tez sur'atlar bilan rivojlangan edi.

20-rasm. Yog'och o'ymakorlik san'atidan namuna.

IX-X-asrlarda O'rta Osiyoda, shuningdek mamlakatimiz hududlarida madaniyat o'sa boshlaydi. IX-asrda Samarqand mustaqil davlat bo'lib qoldi. Xalq madaniyatida yangi burilish bo'ladi. Shu asrlarda buyuk olimlar, faylasuflar, yozuvchilar yetishib chiqdilar. Ular Abu Ali ibn Sino, Ro'daki, Firdovsi, Beruniy va boshqalardir. Ajoyib arxitektura yodgorliklari yaratiladi. Masalan, jahonga mashhur Ismoil Somoniy maqbarasi shular jumlasidandir.

Madaniyatning rivojlanishi yog'och o'ymakorligining yanada rivojlanishiga olib keldi. Yog'och o'ymakorligi bilan eshiklar, binolar, ustun, ravoq va har xil xontaxtalar bezatildi. Har bir o'yma naqsh zaminida qandaydir ramziy ma'no yashiringan bo'ladi. Ular bu murakkab naqshlar orqali voqe'likdagi eng go'zal tilaklarni aks ettirib kelganlar.

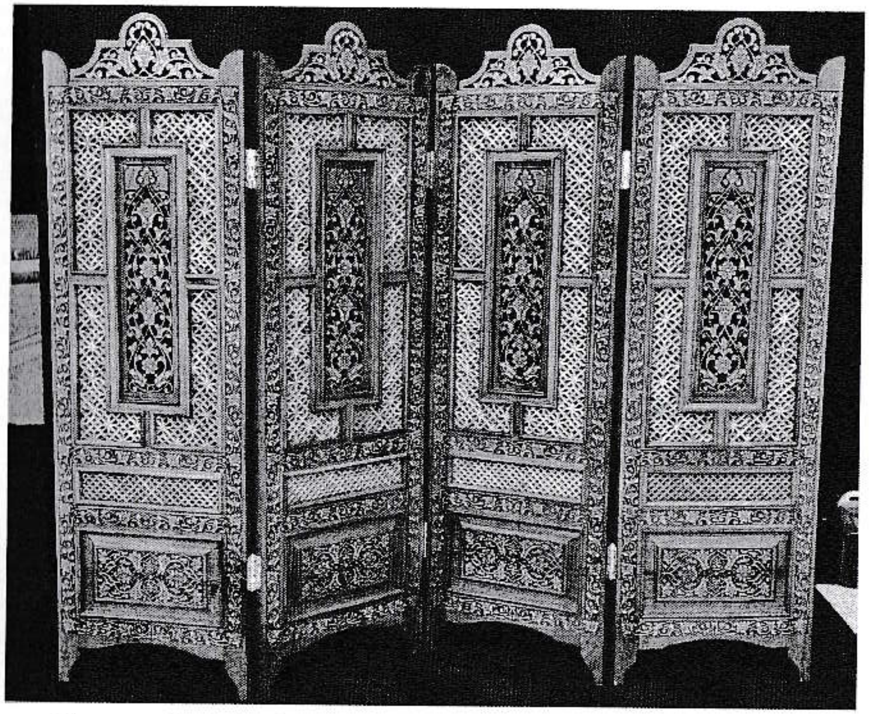

21–rasm. Yog'och o'ymakorlik san'atidan namuna (K.Valiyev ijodi).

XI-XII-asrlarda xalq amaliy san'ati yanada gurkirab rivojlandi. Murakkab naqsh turi bo'lgan geometrik naqsh, ya'ni girih naqshi bezakda yetakchi o'rinni egalladi. Arxitektura, uy ro'zg'or buyumlari yanada badiiy, nafis qilib bezatildi. Girih naqshi yanada rivojlandi. Masalan, XII-asrga oid yog'och o'ymakorligi namunasi Samarqanddagi Shohi-Zinda devorining orasidan

topilgan bo'lib, u o'zining badiiy nafis va tabiiy ishlanganligi bilan kishini lol qoldiradi.

XIV-asr o'rtalarida Shayx Sayfuddin Boxarziyning dahmasiga ishlangan yog'och o'ymakorligi naqshi topildi. San'atning ustki qismida o'rnatilgan yog'och taxtasidagi o'ymalar shunday o'yilganki, o'yma naqshning nafisligi, uning murakkabligi, tabiiyligi, dinamikligi, juda sifatli o'yilganligi kishini hayratga soladi. O'ymani bajargan ustaning naqadar nozik didli, kuchli nazariyotchi hamda amaliyotchi, yetuk usta ekanligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Undagi naqshlarning erkin, nozik harakati inson ruhini ko'taradi.

Yog'och o'ymakor ustalar har xil buyumlar, xontaxta, eshik, darvoza, ustun va boshqa narsalarni bezashga jalb qilindi. O'ymakorlik ishlari mexanizatsiyalashtirildi. Toshkent va Frunze shaharlarida hunarmandchilik o'quv ishlab chiqarish kombinatlari tashkil etildi. O'quv ishlab chiqarish kombinatida juda ko'pchilik tahsil olib, usta bo'lib yetishib chiqdilar.

"Asrimizga qadar san'at asarlari turli qirg'inbarotlar tufayli vayronalar ostida qolgan bo'lsa, asrimizda "qizil ko'lanka" ostida qoldi. Xalqimizning o'qimishli, bilimdon, ziyoli farzandlarini turli sabablarni ro'kach qilib qatag'on qilishdi. Hunarmand ustalarni esa shaxsiy boylik orttirishida ayblab faoliyatlari to'xtatib qo'yildi. Biroq xalqimizning fidoyi farzandlaridan ijodkor ustalar usta Shirin Murodov, Mirxamid Yunusov, Shamsiddin G'ofurov, Yunus Ali Musaev, Usmon Ikromov, Quli Jalilov, Sulaymon Xo'jaev, Haydar Najmiddinov, Toshpo'lat Arslonqulov, Maqsud Qosimov, Mahmud Usmonov, Olimjon Qosimjonov, Yoqubjon Raufov, Maxmud Oblaqulov, Abdulla Boltaev, Qodirjon Haydarov, Ota Polvonov, Abdurazzoq Abduraxmonov va boshqa bir qator hunarmand ustalar o'zlarining hunar sirlarini maktabda va maktabdan tashqari muassasalarda yoshlarga o'rgatishni yo'lga qo'ydilar. Keyinchalik esa o'z uslubi,

yo'nalishiga ega bo'lgan Xiva, Samarqand, Buxoro, Toshkent va Qo'qon kabi yirik yog'och o'ymakorlik maktablari rivoj topdi"[6].

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Neolit davrida qanday usullar hayotga joriy qilingan?
2. Xalq amaliy san'atining qanday tur va janrlari bor?
3. Arxeologik topilmalardan aniqlanishicha eramizdan avvalgi III-asr oxiri hamda II-asr boshlarida birinchi maxsus mis qotishmasidan tayyorlangan to'g'nag'ichlar qayerlardan topilgan?
4. Yog'och o'ymakorlik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Ganch o'ymakorlik (ganchkorlik) san'ati va uning tarixiy rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?
6. Toshtaroshlik (sangtaroshlik, tosh o'ymakorlik) san'ati va uning tarixiy rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?
7. Kulolchilik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

Kandakorlik (misgarlik) san'ati

O'zbek xalq amaliy bezak san'atining eng keng tarqalgan turlaridan yana biri kandakorlikdir (22-rasm). Kandakorlik deganda metalldan yasalgan badiiy buyumlarga o'yib yoki bo'rtiq qilib naqsh ishlash tushuniladi. O'zbekiston sarhadlarida joylashgan shaharlarida metalldan yasalgan badiiy buyumlar ishlab chiqarish qadimdan rivojlanib kelayotgan san'at bo'lib, bu san'at o'zining qadimiyligi bilan kulolchilikdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Savdo-

[6] Ахмедов М.Б. Ёгоч ўймакорлиги. –Т.: Адабиёт учкунлари, 2017, 11 б.

sotiqda qadimdan kandakorlik buyumlariga talab katta bo'lgan. Bu asarlar ramziy ifodalarning yangi uslublari hamda g'oyalarini tarqatish manbai bo'lib xizmat qilgan. Mahalliy san'at asarlari qo'shni mamlakatlar san'atining eng yaxshi yutuqlari bilan boyib borgan. Qadimda buyum yasash urf bo'lib qolgan. Mahalliy ustalar oltin, kumush, jez, mis va boshqa metallardan har xil buyumlar yasaganlar. Qadimgi va ilk o'rta asr kandakorligi asosan hallangan kumush buyumlarda o'z ifodasini topdi.

22-rasm. Kandakorlik (misgarlik) san'atidan namuna (Dubilg'a).

XI-asrdan boshlab kandakorlik mahsulotlarini mis hamda mis qotishmalaridan tayyorlay boshladilar. Arxeologik topilmalardan eramizdan avvalgi III-asr oxiri hamda II-asr boshlarida birinchi (maxsus mis qotishmasi) to'g'nag'ichlar Misr, O'rta yer dengizi, Mesopotamiya, Hindiston, O'rta Osiyoda keng tarqalganligi aniqlangan. Bu badiiy metall buyumlari ishlashning ilk namunalari edi. To'g'nag'ichlarda kichik-kichik voqealar, hayvon va boshqa narsalar tasvirlangan. Farg'onada topilgan marosim qozoni ming yillikning o'rtalarida kandakorlik "hayvonot uslubi" rivoj topganligini isbotladi.

23-rasm. Kandakorlik (misgarlik) san'atidan namuna.

IV-asrda O'rta Osiyo janubiy viloyatlarining Aleksandr Makedonskiy tomonidan bosib olinishi tasviriy va amaliy san'atning mahalliy an'analarining tarqalishiga imkon yaratdi.

III-VIII-asrlarda, ya'ni so'nggi antik va ilk o'rta asr davrida O'rta Osiyoda kandakorlik juda yuqori darajada rivoj topdi. Qimmatbaho metallardan hokimlar hamda a'yonlar uchun har xil nihoyatda chiroyli bezak buyumlari ishlatildi. Bu oltin yoki kumush buyumlarda to'y tomosha, taxtga o'tirish marosimlari, dunyoviy mavzular, shikor va kurash manzaralari, mifologik hamda epik qahramonlar, hayotiy mavjudot, parranda va boshqa tasvirlarni ko'rish mumkin edi.

VI-VII-asrlarda badiiy metall buyumlar yuksak texnik sifatda bajarilganligiga Anikov lagani misol bo'la oladi. Bu laganda qal'a darvozasi oldidagi sahna tasvirlangan, "Yakkama-yakka olishuv" voqeasi tasvirlangan kosa o'sha davr hayotidan bir parcha bo'lib, undagi o'ymaning mayinligi, aniq nafosati, kompozitsiyasi, ta'sirchanligi, kuchliligi bilan mashhurdir.

IX-X-asrlarda islom dini O'rta Osiyo viloyatriga kirib borishi munosabati bilan turli xalqlarning san'ati an'analarini o'zida mujassamlashtirgan yangi g'oyaviy uslub paydo bo'ldi. Musulmon Sharqda birinchi va mis buyumlar ko'p tarqalgan bo'lsa-da keyinchalik ular o'rnini kumush va oltin metallar egalladi.

Qimmatbaho metallardan qilingan idishlar islom dini dunyosining ko'pgina burchaklarida urf bo'lib qolgan edi. Oltindan juda ko'p narsalar ishlanar, binolarning bezaklariga oltin suvi yugurtirilar edi. Keyinchalik esa xom ashyo sifatida birgina qimmatbaho metallarning o'zi kifoya qilmay hiyla arzon materiallar mis va uning turli qotishmalari ishlatildi. Qizil misdan har xil ko'zalar, dekchalar, idish-tovoqlar, jezdan va sariq misdan qalamdonlar, oq mis hamda brinjidan ko'zalar, kir tog'oralar, katta-kichik piyola va shu kabilar yasalar edi.

Yuqorida aytib o'tilgan materiallardan yasalgan buyumlar oltindan juda kam farq qilar edi. Shoir Nosir Xusrav asarlarida brinjidan qilingan ko'zani ko'rib qolgani, uni oltindan hech farq qilmasligini bayon qilib o'tgan edi.

XI-asrning o'rtalarida O'rta Osiyo xalq amaliy san'atida katta burilish bo'ldi. Kandakorlik tez sur'atlar bilan rivojlandi, mis va uning qotishmalaridan yangi-yangi buyumlar paydo bo'ldi, to'g'ri to'rtburchakli barkashlar, qorni sharsimon hamda bo'yniga naqsh solingan ko'zalar, siyoqdonlar, hovoncha va boshqalar juda ko'p ishlatilar edi. Bu buyumlarning yuzalariga bo'rtma kandakorlik usulida naqsh ishlash kamayib borib, uning o'rniga o'yib naqsh ishlash (gravyura) urf bo'lib qoldi. Ishlangan bezaklar IX-X-asrlarda beo'xshov qo'pol shaklini yo'qotib juda chiroyli ko'rinishga ega bo'ldi.

IX-XII-asrlarda kandakorlik san'atida ham katta yangilik bo'ldi. Idishlarni bezashda yozuvli naqshlar keng miqyosda qo'llanildi. Qadah va idishlarga har xil yozuvlar masalan, shon-sharaf, omad, baxt-saodat, farovonlik degan naqshli yozuvlar "kufiy" va "nasx" usulida bitilgan. Bu yozuvli bezaklar shunday rivojlanib juda mayda, juda nafis bo'lib, hattoki ularni o'qiy olish qiyin edi.

XIII-XV-asrlarda kandakorlar bezaklarga kumush va oltin iplarni qadab zeb berib, naqshlarni judayam nafis bo'lishiga harakat qilishgan. Registon maydoni yaqinida topilgan xazinalar, ya'ni oltmishdan ziyod turli-tuman idishlar, piyolalar, ko'zalar, qopqoqlar, tagliklar, qozonchalar kandakorlikning XIV-XV-asr badiiy an'analari to'g'risida ma'lumot bergan. XIV-asrda metallga badiiy ishlov berishda jiddiy siljish bo'ldi. Temur o'z davrida xalq hunarmandchiligi rivojlanishiga katta e'tibor berdi. Temur va temuriylar avlodi hukmronlik qilgan davrda buyumlar ishlab chiqarish yuksak darajada rivojlandi. Bu davr xalq amaliy san'atining barcha turlarida badiiy uslubning o'zgarishi bilan xarakterlidir.

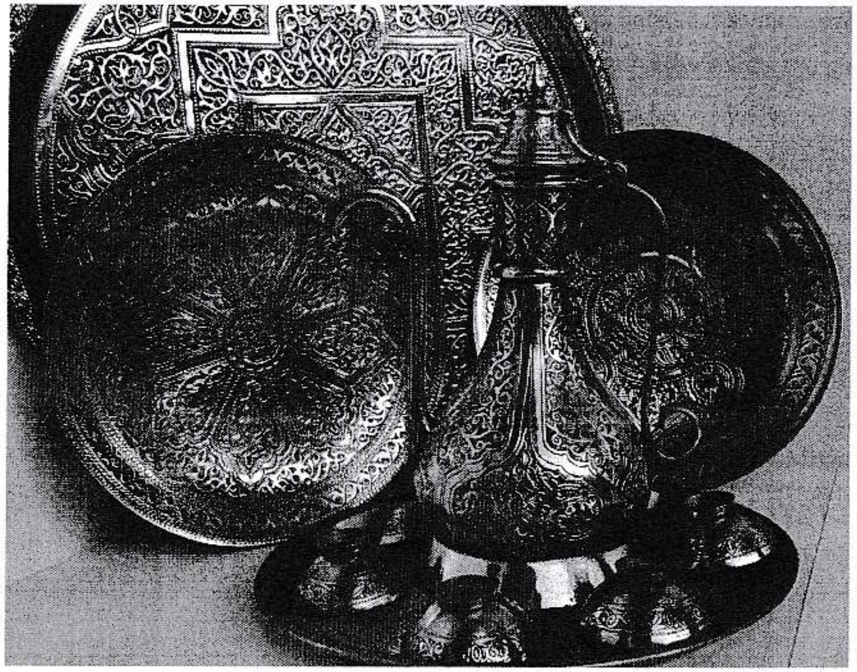

24-rasm. Kandakorlik (misgarlik) san'atidan namuna (T.Qosimov ijodi).

Metall buyumlarni bezash yanada o'zgardi, o'sdi. Buyumlar naqshlari yanada badiiylashdi, noziklashdi, mayda islimiy naqshlar, yozuvli naqshlar yanada ko'p ishlatildi. Masalan, Ermitajdagi shamdonlar, halqa, yetti xil metalldan quyilgan qozonlar misol bo'la oladi. Shamdonlar, sadaf suyak qadab ishlangan eshiklar uchun qilingan nafis halqalar o'simliksimon gullari zaminida yaratilgan. Bu yozuvlarda shamdonlarning ishlangan vaqti (1397-yil) va usta Izaad Din Isfaxoniy nomi bitilgan. Qozon o'simliksimon naqsh va yuksak badiiy husnixat yozuvi bilan naqshlangan. Bu afsonaviy qozon dunyoda yagona bo'lib, uni tabrizlik Abdulaziz ibn Sharofiddin rixtagar yaratgan.

Mamlakatimizdagi qazilmalardan topilgan metall buyumlarda chet ellik ustalar nomini uchratish mumkin. Chunki Temur yurishlari vaqtida chet

ellardagi ustalarni ko'chirib Samarqandga olib keltirgan. Ular o'z asarlarida mahalliy badiiy did va qarashlariga bo'ysungan.

Ispan elchisi Klavixoning esdaliklarida Amir Temur qabulida va ziyofatida bo'lgan vaqtida ko'rgan ajoyib idishlarni yuksak darajada bajarilganligi haqida aytib o'tgan. O'sha davrlarda Samarqand, Buxoro va Xivada yuqori sifatli va bejirim metall buyumlar ishlab chiqilgan.

XVIII-XX-asrlarda kandakorlik yaxshi rivojlangan bo'lib, Buxoro, Qo'qon, Xiva, Samarqand, Shahrisabz, Qarshi hamda Toshkent shaharlari kandakorlik buyumlari chiqariladigan markazlar aylangan. Boy xonadonlar naqsh tushirilgan idishlar bilan bezatilgan. Ular xonadon sohibining davlatmandligini namoyish qilib turgan. XIX-asr o'rtalarida vopurushlar paydo bo'lgan. Farg'ona vodiysida do'kondor Buxoro va Toshkentda esa vopurush (olibsotar)lar deb yuritiladi.

XIX-asr o'rtalaridan boshlab vopurushlar hunarmandlardan buyumlarni arzon baholarga sotib olar edilar. Ularni savdogarlarga oshirilgan narxda o'tkazganlar yoki bozorlarga olib borib sotganlar. Ular xalq amaliy san'ati ustalarining tayyorlagan gilam, oftoba, quticha, qilich, har xil idish va boshqalarini xalqqa yetkazib berishda "Savdo vositachilari" rolini o'ynaganlar. O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi fabrika mollarini kelishi va uni shu yerda ishlab chiqarilishi mahalliy hunarmandchilar ishiga jiddiy ta'sir etdi. Shuning uchun ham hunarmandlar talabiga bo'lgan ehtiyoj pasayib ketdi.

25-rasm. Kandakorlik (misgarlik) san'atidan namuna.

Kashtachilik (kashtado'zlik) san'ati

O'zbek milliy kashtachiligi (kashtado'zlik) amaliy san'atning eng qadimiy turlaridan bo'lib, u xalqning o'z turmushini go'zal qilish istagi natijasida yuzaga kelgan (26-rasm). Kashtachilik san'ati nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham shuhrat qozongan. O'zbek xalq ustalari qo'llari bilan tikilgan kirpech, so'zana, zardevor, gulko'rpa, choyshab kabilar Belgiya, Amerika Qo'shma Shtatlari, Hindiston, Afg'oniston kabi xorijiy, shuningdek, mamlakatimizning Farg'ona vodiysida faqat xonadonlarda emas, balki muzeylarda doimiy ekspozitsiyaga aylanib qolgan. Hozirgacha buyumlar o'ziga xos go'zallik, nafis bezaklarning rang-barangligi bilan kishilarni hayratga solib kelmoqda. Badiiy kashtachilik uzoq tarixga ega, buni arxeologik topilmalar va yozma manbalar isbotlab bermoqda. O'zbek kashtachiligi iqlim, tabiiy sharoit, muhit bilan bog'liq holda barcha kasb-hunarlar bilan birgalikda rivoj topgan. Kashtachilik san'atining eng qadimiysi saqlanmagan.

XIV-XV-asrlarga mansub miniatyuralar orqali kashtachilikning juda qadimdan rivojlanganligini ko'rish mumkin. Ispan elchisi Rui Gonzales de Klavixo Amir Temur saroyida o'zbek milliy kashta bezaklarini ko'rganini kundaligida yozib qoldirgan. 1467-yili Kamoliddin Behzod "Zafarnoma"ga ishlagan "Temur taxtda" miniatyurasida chodirga ishlangan kashtani ham aks ettirgan.

XIX-asrning ikkinchi yarmida kashta tikish mashinasining ixtiro etilishi kashtachilik korxonalarining vujudga kelishiga asos soldi. Mashinada kashtalarning ko'p ishlab chiqarilishi ularning badiiyligiga putur yetkazdi. Qo'l kashtalari unutila boshlandi. Lekin ayrim xillarigina saqlanib qoldi. O'zbek kashtachiligi qo'shni xalqlar kashtachiligi ta'sirida boyidi va rivojlandi. O'zbek kashtalariga nazar solsak, unda Hind, Xitoy, Rus, Afg'on, Qozoq, Qirg'iz va Tojik kashtachiliklarining usul va uslublarini uchratamiz.

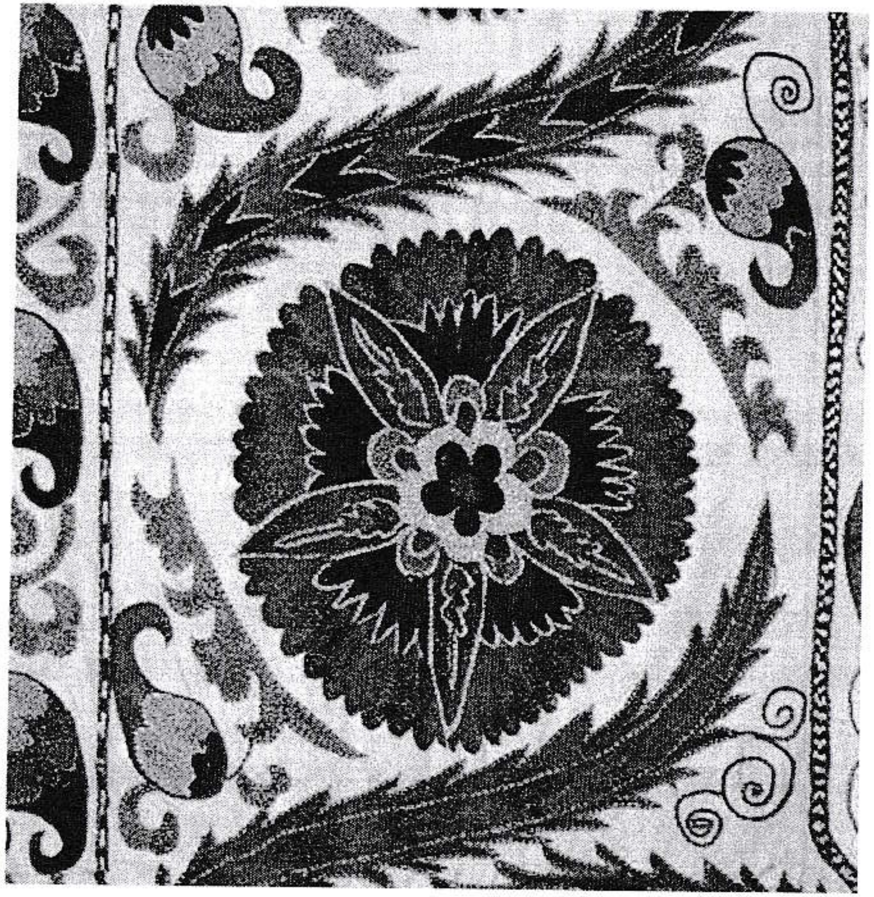

26-rasm. Kashtachilik (kashtado'zlik) san'atidan namuna (M.Hamdamova ijodi).

Bu san'atda har bir millatning o'ziga xos eng ko'p qo'llaydigan naqshlari bo'ladi. Chunonchi o'zbek kashtalarida o'simliksimon, geometrik hamda gul naqshlari ko'p bo'lsa, rus kashtachiligida geometrik, o'simliksimon

shakllar, gullar, qush va mevalar ko'p tasvirlanadi. Hayvonlar, shox va tuyoqlarni eslatuvchi elementlar tasvirlanadi.

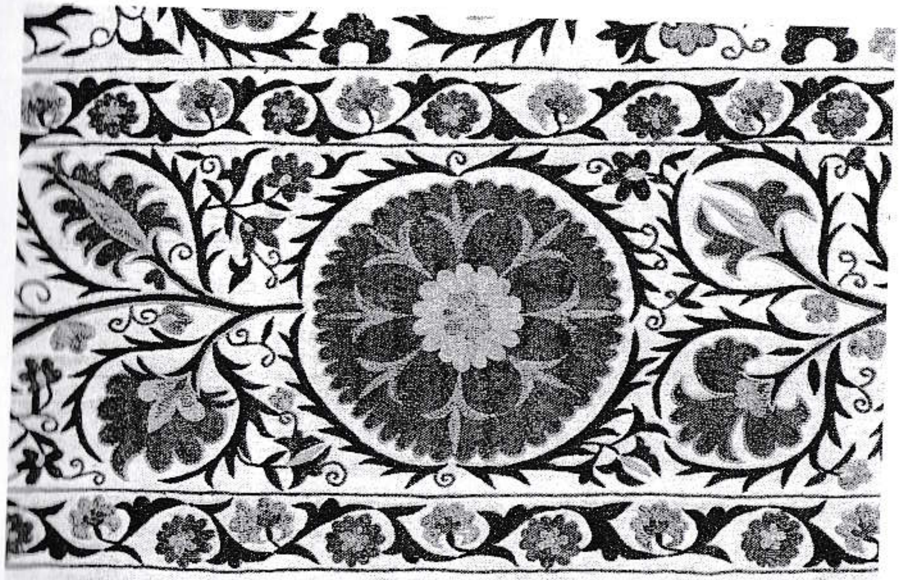

27-rasm. Kashtachilik (kashtado'zlik) san'atidan namuna.

Qadimiy an'analarga ko'ra, o'zbek qizlari — bo'lajak kelinchaklar seplari — har xil kashtachilik buyumlarini o'zlari tayyorlashlari lozim edi. Kashtalar qanchalik nozik, chiroyli bo'lsa, qayliq shunchalik yuqori baholanar edi. Qizlar 7-9 yoshidan boshlab kashta tikishga o'rgatilardi. Ular uch, to'rt yildan keyin mustaqil kashta tika boshlaydilar. Yetishib chiqqan kashtachilar o'zining san'ati va tabiatiga ko'ra go'zallik haqidagi orzularini ifodalashga harakat qilganlar. Kashtachilikning muhim turlaridan biri zardo'zlikdir.

Zardo‘zlik san’ati

Zardo‘zlik — hunarmandchilikning qadimiy turlaridan biri zar ip bilan naqsh (kashta) tikish kasbi. U forscha zar (tilla), do‘zi (tikmoq) so‘zini anglatadi (28-rasm). Zardo‘zlik san’ati uzoq tarixga ega. Zardo‘zlikning vatani Vavilon bo‘lib, u Rim imperiyasiga qarashli bo‘lgan, zar, ipak va jun ip qo‘shib tikilgan rang-barang kashtachiligi bilan butun dunyoga mashhur bo‘lgan. Vizantiyada zardo‘zi kiyim-kechaklarni faqat imperator a’yonlari, aslzodalar kiyishgan. Vizantiya bilan muntazam madaniyat hamda siyosiy hamkorlik qilishi tufayli zardo‘zlik san’ati Eron podsholigi saroyida ham rivoj topgan. Eronda zardo‘zlik san’atining rivojlanganligiga XV-XVII-asrda ishlangan zardo‘zlik namunalari misol bo‘la oladi. Vizantiyadan Qadimgi Rusga ham zardo‘zlik san’ati kirib keldi. Kichik Osiyo doirasida zardo‘zlik XIII- va XV-asrlarda ham rivojlandi. Xullas Vizantiya kaerga ta’sirini o‘tkazgan bo‘lsa o‘sha yerda zardo‘zlik rivojlangan.

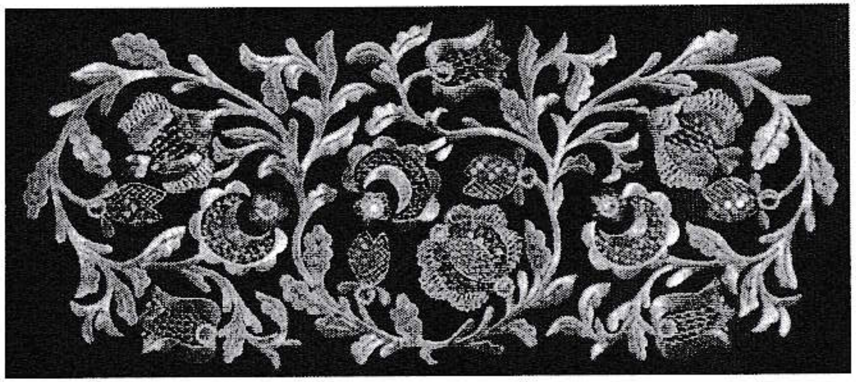

28-rasm. Zardo‘zlik san’atidan namuna.

O‘rta Osiyoda zardo‘zlik juda qadimdan rivojlanib kelayotgan xalq amaliy san’ati turlaridan biridir. Arxeologik topilmalar va tarixiy manbalardan ma’lumki,

O‘rta Osiyo xalqlari orasida qadimdan I-II-asrlarda zarbof kiyimlar, badiiy buyumlar keng tarqalgan. 1947-yili Toshkent viloyatining Vrevskiy qishlog‘ida o‘tkazilgan arxeologik topilmada ayol qabridan I-II-asrlarga tegishli zarbof kiyimlar topilgan. Abdurazzoq Samarqandiy «Hindiston safarnomasi» asarida 1442-yili Shohrux zamonida Shimoliy Hindiston bilan Hirot o‘rtasida turgan elchilarning sovg‘alari orasida zarbof kiyimlar bo‘lganligini aytib o‘tgan. 1465-yili “Ashratxona” maqbarasi haqidagi hujjatlarda zarbof kiyimlar haqida bayon etib o‘tgan. Hirotda yashab ijod etgan Vasfiy o‘zining risolalarida zarbof kiyimlar va zardo‘zlik kasbi to‘g‘risida bayon etgan.

29-rasm. Zardo‘zlik san’atidan namuna.

XVII-asrda yashagan samarqandlik shoir Fitratning asosiy kasbi zardo‘zlik bo‘lgan, u matolarga zardan ajoyib kashtalar tikkan. XIX-XX-asr boshlarida zardo‘zlikning o‘ziga xos maktabi yaratilgan. O‘zbekistonda Buxoro, Samarqand, Farg‘ona va boshqa joylarda zardo‘zlik maktablari ochilgan. Qimmatbaho matodan tayyorlanadigan zardo‘zi kiyimlar mahalliy aholining turli

tabaqalari o'rtasida keng tarqalgan. Bu kiyim-kechaklar asosan amir saroyidagilar, shahar boylari uchun tikilgan. Yuzlab qo'li gul ustalar hammasi amir saroyining ehtiyoji uchun ishlagan.

I.2-§. NAQQOSHLIK SAN'ATI

Tayanch tusunchalar: naqsh, naqqosh, naqqoshlik, barokko, gotika, roman, klassitsizm, kundal, zarhal, maqbara, madrasa, masjid, izora, friz, namoyon, qubba, hovuzak, vassajuft, tokcha, taxmon, kitoba, epigrafika, ibodatxona, monumental, mo'yqalam, meros, an'ana.

Orta Osiyo naqqoshlik san'ati qadimdan dunyoga mashhur. O'tmishda ota-bobolarimiz qurgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo'qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar bizni hayratga solib kelmoqda.

Milliy naqshlarimiz g'oyatda boy mazmunga ega. Oddiy qoshiq, lagan, quticha, sandiq, belanchak, cholg'u asboblari, uy-ro'zg'or buyumlaridan tortib turar joy va jamoat binolarining devor hamda shiftlariga solingan naqshlar insonni hayratga soladi, uni o'ylantiradi. Bu go'zal naqshlar naqqoshlar tomonidan yaratilgan bo'lib, asrlar davomida shakllandi, rivojlandi, me'morchilik hamda tasviriy san'at rivoji bilan bog'langan holda takomillashib bordi.

Naqsh — arabcha tasvir, gul degan ma'noni anglatadi. Qush, hayvon, o'simlik, geometrik va boshqa elementlarni ma'lum tartibda takrorlanishidan hosil qilingan bezakdir. Ganchkorlik, kandakorlik, kashtado'zlikda, zardo'zlik, kulolchilik, zargarlik, gilam to'qish, to'qimachilik, panjaralar va hokazolarda har xil yo'llar bilan naqshlar ishlanadi. Masalan, o'yib, chizib, chok yordamida, zarb bilan, qadab va boshqa usullarda naqsh solinadi. Naqqoshlik san'ati tarixi insoniyat madaniyati bilan bir qatorda qadimdan shakillanib kelgan. Madaniyatning

rivojlanishi natijasida rassomlik va naqqoshlik ajralib chiqdi hamda rivojlandi. Har xil arxeologik qazilmalar shuni ko'rsatadiki, naqqoshlik jahondagi barcha xalqlarda qadimdan mavjud ekanligi bizga ma'lum bo'ldi[7].

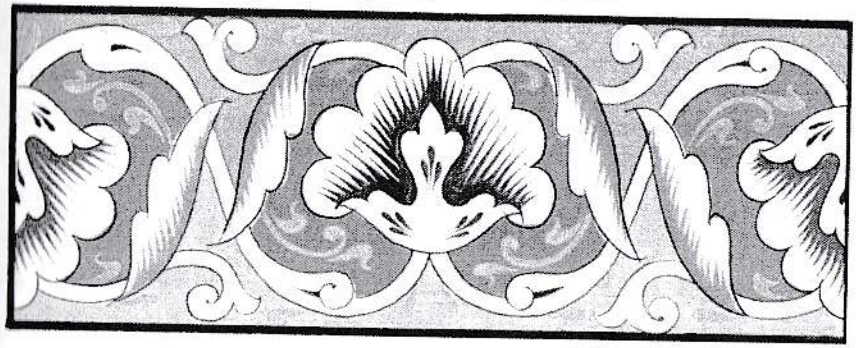

30-rasm. Naqqoshlik sanъatidan namuna (M.To'rayev ijodi).

Xitoyda, Qadimiy Eronda, Hindistonda va boshqa joylarda naqshning har xil turlarini ko'rish mumkin. Naqqoshlik har bir davlatning o'ziga xos muhitiga: geografik o'rniga, o'lkaning o'simlik dunyosiga ko'ra rivoj topdi. Masalan, arman va gruzinlarda uzum va uzum bargi, shimol xalqlarida gullar, qalampir va boshqalarni ramziy naqsh tariqasida ishlatilganligini ko'rasiz. Yevropada barokko, gotika, roman, klassitsizm uslublari har xil davrlarda hukmron bo'ldi. Bu esa o'z-o'zidan naqqoshlik san'atining rivojlanishiga ta'sir etdi.

O'zbekiston hududidagi arxeologik qazilmalardan Xorazm, So'g'd, Baqtriya va boshqa viloyatlarda naqsh san'atining rivojlanganligi ma'lum. Olimlarimiz Surxondaryo viloyatidagi Fayoztepa (I-II-asr), Dalvarzintepa (I-asr) budda ibodatxonalari qazilmalaridan topilgan rasm, naqsh qoldiqlari orqali isbotlab berganlar. Xorazmdagi Tuproqqal'a zallari monumental naqshlar bilan bezatilganligi bizga ma'lum. VI-VII-asrlarda ibodatxonalar, qasrlar va boylarning uylari o'yma naqshlar hamda tasvirlar bilan bezatilgan. Tantanali marosimlarga mo'ljallangan xonalardagi dabdabali ajoyib naqsh, rasmlarni

[7]Булатов С.С. Ўзбек халк амалий безак санъати. –Т.: Мехнат, 1991.

ko'rib hayron bo'ladi kishi. Ularning birini qarasangiz devorlarda bazmi jamshid, ov, urish manzaralari hamda diniy rasmlar tasvirlangan. Jonli mahluqlar qizil va ko'k ranglar bilan bo'yab tasvirlangan.

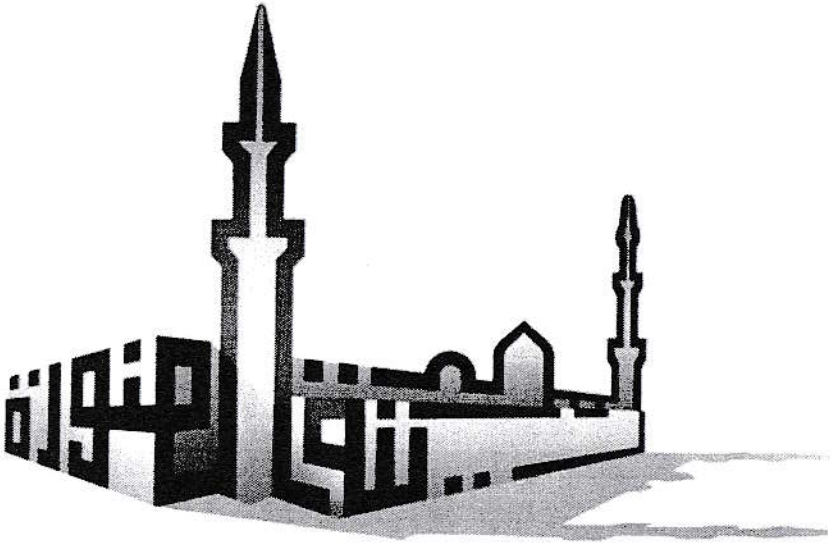

31-rasm. Arab yozuvidan namuna.

VII-asrning oxiri VIII-asrning boshlarida O'rta Osiyoni arablar bosib olishi natijasida qaror topgan islom dini o'zidan oldingi madaniyatning ildiziga bolta urdi. Yangi din hamda yangi g'oya O'rta Osiyo tasviriy san'atiga ta'sirini o'tkazdi. Jonli mavjudotlarni aks etdirish man etildi. Islom talablariga bo'ysunish oqibatida jonivorlar, parrandalar va odamlarni tasvirlash yo'qolib borib naqqoshlik rivoj topdi. Arab yozuvi o'zlashtirildi. Natijada naqshlar bilan unvonli yozuv (epigrafika) uslubi paydo bo'ldi.

Arab yozuvi naqshlar bilan birga chizildi. Arab yozuvi ham bezak, ham duo-afsunlar vazifasini bajardi. Buning hisobiga xalq amaliy bezak san'ati naqqoshlik hisobiga rivoj topdi.

IX-X-asrlarda O'rta Osiyoda naqqoshlik san'ati avj olib rivojlandi. Arxitekturada g'isht qalab naqsh solish yuksak darajada rivojlandi, binolarning ichki tomoniga ganch, yog'och o'ymakorligini qo'llash yuksak rivoj topdi. Ayniqsa maqbaralarning peshtoqlari devor va ravoqlar ganch naqshlar bilan juda nafis bezatiladi. Naqshlar murakkablashib bordi. Ularning yangi nusxalarida ramz tasvirlar, timsol, duo-afsunlar, tasbih va boshqalarni ko'ramiz. Ramziy naqshlar dunyoda sodir bo'layotgan voqeliklar, tilaklarni aks ettirgan. Har bir chizilgan naqshda o'ziga xos ma'no bo'lgan.

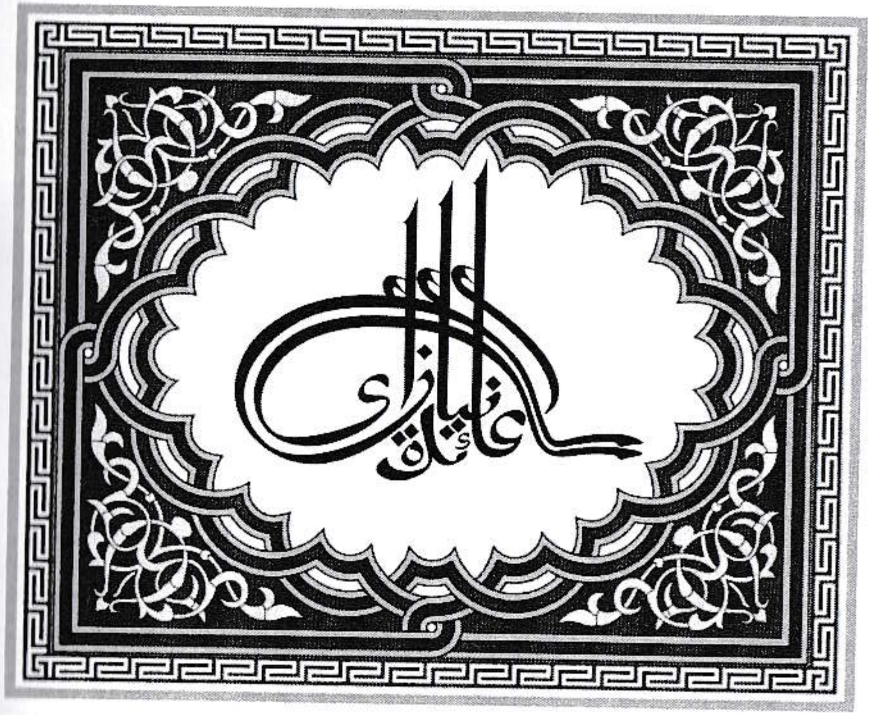

32-rasm. Arab yozuvidan namuna.

Chunonchi, o'simliksimon naqsh gulsapsarni olaylik, u osoyishtalik va umr uzoqlik timsoli, "pechak islimiy" naqshi boylik va farovonlikni, novda va yaproqlar esa to'kinchilik hamda bahor chog'ida uyg'onishni bildiradi. Musavvirning tasvirlari bu uning ona tabiatga bo'lgan muhabbatini bildiradi. Uning ranglari o'ziga xos ma'no va xarakterga ega. Naqsh o'zbek madaniyatining hamma bosqichlarida hamroh bo'lib kelgan. Eng oddiy printsiplari bir biriga mutanosiblik, uyg'unlik, yo'sin va usullarini ajoyib qayta-qayta takrorlashuvidir. Xalq naqqoshlari naqshlarning har bir detaliga alohida e'tibor berib, uning tabiiyligini yo'qotmaganlar, har bir element ustida puxta fikr yuritganlar. Har bir naqsh negizda ma'lum ramziy ma'no singdirilgan. XI-XII-asrlarda O'zbekiston hududida arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, naqshlar ichida geometrik naqsh ko'p ishlatilgan.

XIV-XV-asrlarda O'rta Osiyo xalqlari tarixida taraqqiy etgan feodalizm iqtisodiy-ijtimoiy formatsiyasi davrida feodal ishlab chiqarishga asoslangan o'ziga xos bir iqtisodiy-madaniy ko'tarinkilik ro'y berdi. Bu davrni biz hozir Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Kamoliddin Behzodga o'xshash juda ko'p iste'dodli adiblar, olimlar, mutafakkirlar, san'atkorlar nomlari bilan bog'liq bo'lgan Uyg'onish (Renessans) davri deb ataymiz.

XIV-XV-asrlarda Samarqandda tez sur'atlar bilan turli-tuman inshootlar qurila boshlagan. Bu qurilishlarda Hindiston, Eron, Iroq, Zakavkaze, xullas Amir Temur hukmronligi ostida bo'lgan barcha o'lkalardan kelgan me'morlar, hunarmandlar, ustalar, san'atkorlarni ko'rish mumkin edi. Ular o'zlari bunyod etayotgan inshootlarga butun bilimlari, hunarlari va san'atkorona mahoratlarini baxsh etganlar. O'sha davrda Samarqand va Movarounnahrning boshqa joylarida bunyod etilgan juda ko'p hashamatli tarixiy madaniy obidalarda O'rta Osiyo xalqlaridan tashqari butun yaqin va O'rta Sharq xalqlarining o'ziga xos boy, sermazmun badiiy-estetik merosining sintezi qorishib, uyg'unlashib ketgan.

Temuriylar xonligida hunarmandchilik yuksak darajada rivojlandi. U bosib olgan yerlardagi hamma ustalarni Samarqandga yig'di. U tikuvchi, toshtarosh, zargar, kulol, naqqosh va boshqa ustalarni olib kelib o'z hunarlarini va mahoratlarini namoyon etish imkonini berdi. Shu san'at turlari qatori naqqoshlik ham tez rivojlana boshladi. Temur hukmronligi ostida juda ko'p bino, masjid, madrasa va boshqalar qad ko'tardi. Undagi bezaklar yanada badiiylashtirildi.

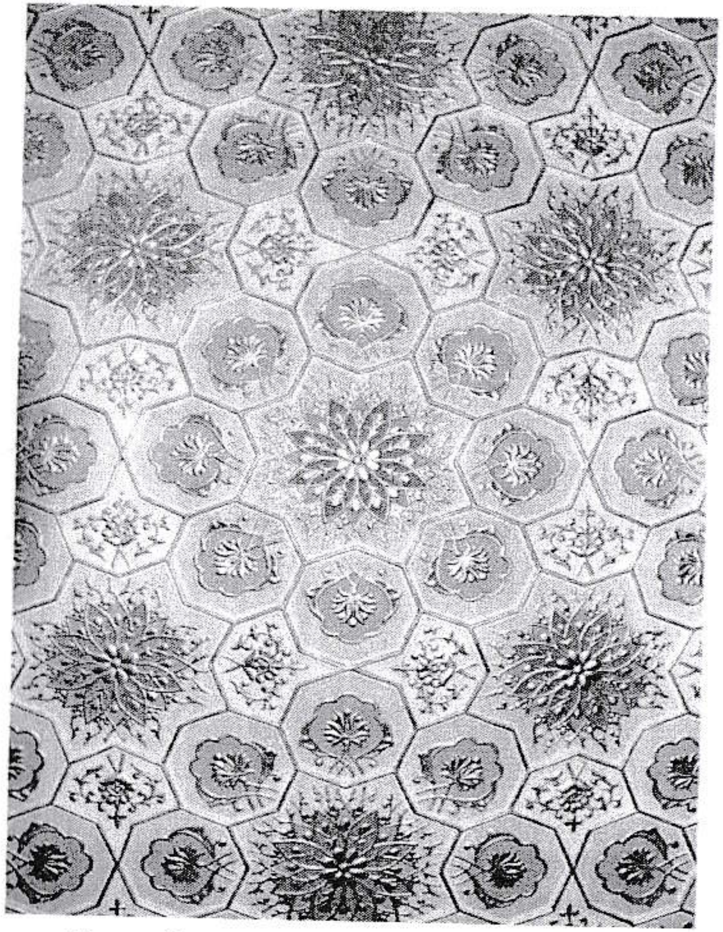

33-rasm. Kundal naqsh namunasi (A.Ilhomov ijodi).

Shaharlar atrofi bog'u bo'stonga aylantirildi. Xullas u o'zbek milliy madaniyatini rivojlantirishda katta hissa qo'shdi. Ayniqsa, tasviriy san'at qaytadan tiklanib, tez orada rivojlanib ketdi. Devorlarda osmon, sobitu sayyoralar, tog'lar, dengizlar, sahrolar, odamlar, hayvonlar va boshqalar aks ettirildi. O'sha davrda tasviriy san'atning asosiy vazifasi hukmdorlarning kuch-qudratini, harbiy shavkatini ulug'lashdan iborat edi. Afsuski ko'pgina urushlar oqibatida hozirgacha qasrlardagi, turar joylardagi va jamoat binolaridagi tabiat rasmlari bizgacha yetib kelmagan. Ayrim qoldiqlargina saqlanib qolgan. Oppoq ganch ustidan chizilgan gullar, manzaralar, qushlar tasviri nihoyatda nafis ifodalangan.

Kundal — arxitekturada devorga bo'rtib ishlangan bezak texnikasi. Me'morchilikda keng tarqalgan. Mo'yqalam bilan devorga surtilgan qizil kesak bo'rtma shakl oladi, ustidan bo'yoq va zarhal beriladi. Zamin zarhalga, asosiy bo'rtma naqsh elementlari turli-tuman ranglarga bo'yaladi yoki aksincha, bo'rtma naqsh zarhalga, zamin esa turli rangga bo'yaladi. XV-asrdan boshlab Samarqanddagi Ashratxona maqbarasi, Buxorodagi Amir maqbarasi, Baland masjidida jozibador namunalar saqlangan. O'rta yerda kundal texnikasidagi bezaklar keng tarqalgan.

XVI-XVII-asrga kelib syujetli rasmlar deyarli chizilmay, balki kundal usulida naqshlar bilan bezash rivoj topdi. Kundal usulida Buxorodagi Xo'ja Zayniddin xonaqosi (XVI-asr), Baland masjid (XVI-asr), Abdulazizxon madrasasi (XVI-asr), Samarqanddagi Tillakori madrasasi (XVII-asr) va boshqalar bezaldi. Bu arxitektura binolarida bezalgan naqshlar o'zining badiiyligi, harakatchanligi, o'ziga xos originalligi bilan kishini hayratga soladi. Naqshlarning har biri bir katta asar bo'lib voqelikni naqqosh tili bilan kuylayotgandek tuyuladi. Lekin XVII-asrning oxiriga kelib, bir necha joyda takrorlanadigan naqshlar va mavzularning bir xilligi, tillaning haddan tashqari sarf etilganligi ko'zga tashlandi. Ayniqsa bu sohada ijodiy izlanishlar kam bo'lganligi sezildi.

XVI-XVIII-asrlar orasida o'zaro ichki urushlar va nizolar madaniyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir etdi. Bu esa milliy naqqoshlik san'atining rivojlanishiga ta'sir etdi. Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari vujudga kelish bilan san'atkorlar bu shaharlarga yig'ila boshladi. Shu vaqtdan naqqoshlik xalq amaliy san'at turlari kabi gullab yashnay boshladi. Xivadagi Tosh hovli (34-расм), Qo'qondagi Xudoyorxon o'rdasi (35-расм), Buxorodagi Sitorai Mohi Xosa (36-расм) singari yirik binolar ajoyib naqshlar bilan bezatildi. Hajmli — planli naqsh kompozitsiyalar paydo bo'ldi. Bu bezaklar nihoyatda nafisligi bilan ajralib turaradi. Naqqoshlik san'atining rang-barang rivojlanishi, har bir shahar va vohaning o'ziga yarasha naqqoshlik maktabi paydo bo'ldi. Chunonchi Farg'ona, Toshkent, Xiva, Samarqand va boshqalarni aytib o'tishimiz mumkin. Ular o'zining kompozitsiyalari, rangi jihatidan va boshqa tomonlari bilan farqlanadi.

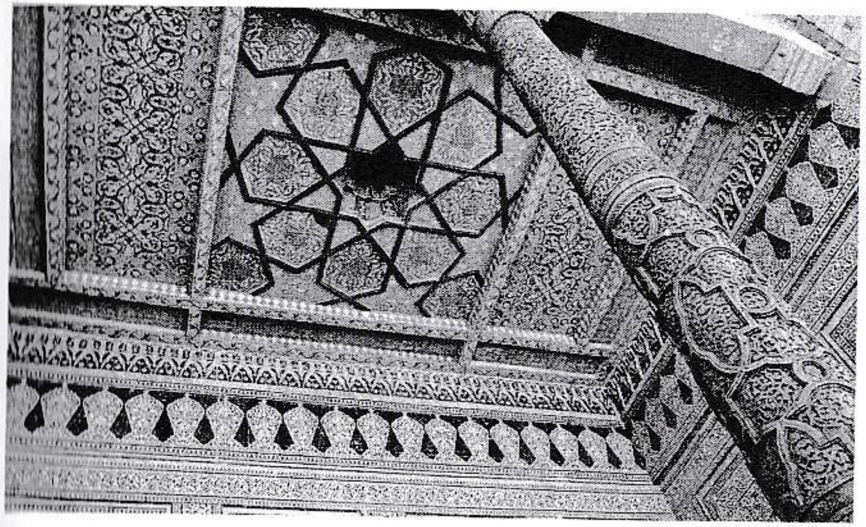

34-rasm. Xivadagi Tosh hovli мажмуаси.

XIX- va XX-asr boshlarida turar joy binolari, mahalla masjidlari, saroy va o'quv yurtlari binolari, choyxonalarning devor va shiftlari jimjimador

naqshlar bilan bezatildi. Ayniqsa, devorlar sirtiga daraxtlar, guldastalar, guldonli guldastalar, gulli butoqlar jonli chiziqlar bilan bezatildi. Chunonchi Quvadagi Zayniddin boyning uyi, Toshkentdagi knyaz N.K.Romanovlar saroyi, A.A.Povlovtsevning uyi, Marg'ilondagi Saidahmadxo'ja madrasasi va boshqalar shular jumlasidandir.

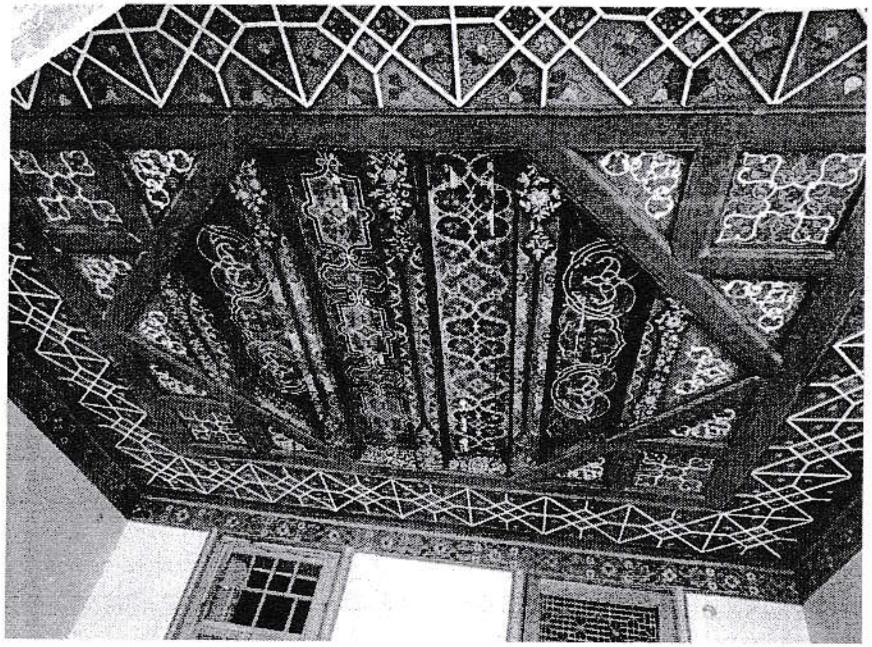

35-rasm. Qo'qondagi Xudoyorxon o'rdasi.

O'zbek binosining ichki qismidagi har bir me'moriy qismi o'ziga xos ornamental bezak tipidan tashkil topgan. Interer, ya'ni xona devori uzunasiga 3 qismga bo'lingan, devorning pastki qismi izora (panel), o'rta qismi va tepa qismi friz. Devorning o'rta qismi namoyonlar, manzaralar, katta-kichik naqshlar, unvonli yozuvlar va boshqalar bilan bezatilgan. Friz qismiga har xil geometrik va o'simliksimon naqshlar ishlangan. Devorning tepa qismi bilan shift o'rtasiga ganchdan ishlangan ajoyib karnizlar ishlatilgan, buni sharafa deb

yuritiladi. Shiftning o'rtasi o'yib ishlangan ganchli qubbalar bilan bezatilgan, bu hovuzak deyilgan. Bunday hovuzaklarga islimiy yoki geometrik naqshlar, shuningdek turunjlar ishlatilgan. Xonaning hovuzaklariga silliq qilib vassajuftlar yarim silindrsimon tayoqchalarni yonma-yon terib chiqish natijasida to'lqinsimon yuza hosil qilingan. U ko'pincha umumiy rang yoki oddiy islimiy naqsh bilan bezatilgan. Bu bezaklar o'zbek xonadonining ziynati hisoblangan.

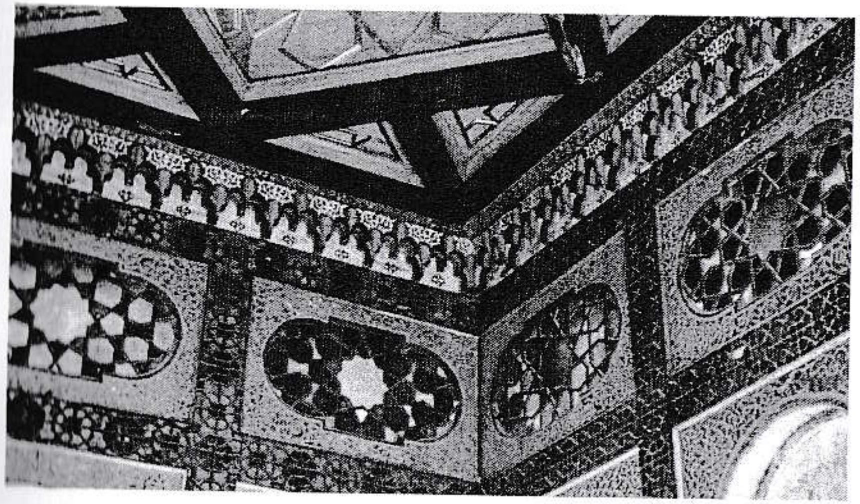

36-rasm. Buxorodagi Sitorai Mohi Xosa ансамбли.

Devorlardagi tokchalar, taxmonlar cheti, kitobalar ajoyib naqsh namunalari bilan bezatilgan. Tokchalar har xil idish-tovoqlar bilan bezatilgan. Uy-ro'zg'or buyumlariga naqsh berish yanada rivoj topdi. O'rta asr miniatyuralari ham rivojlandi. O'zbek xonadonlari sergul gilamlar, rang-barang adyol va choyshablar, idish-tovoqlar, naqshinkor xontaxtalar, devorlari manzarali namoyon, hashamdor shiftlar — bular hammasi birgalikda xalq bezak san'atining butun bir serjilo asarini tashkil etadi. Uy-ro'zg'or buyumlari — xontaxtalar, qalamdonlar, qutichalar, devoriy naqshlar, ularning rangin bezaklari bir-biri bilan qandaydir bog'liqlikka egadir. Ana shu devorlarda yaratilgan naqshlar o'zining

mutanosibligi, puxtaligi, ranglarining uyg'unligi, bichimi, nafisligi, badiiyligi bilan diqqatga sazovordir.

Naqqosh ustalar ham boshqa ustalar qatori masjid, madrasa, turar joylarni, saroylarni ta'mirlashni boshlab yubordilar. 30-yillardan so'ng ko'pgina jamoat uylari, choyxonalar, madaniyat uylari, saroylari va boshqa joylarni yog'och naqsh va ganch bilan bezatila boshlandi. 1939-yilda Samarqand va Buxoroning eng yaxshi ustalaridan 12 kishi Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi binosini ajoyib naqshlar bilan bezadilar. Shu yillari "Bahor" kontsert zalini naqsh, ganch o'ymakorligi, yog'och o'ymakorligi bilan bezatildi. 40-yillarda qurilgan Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri, Alisher Navoiy nomidagi Тошкент opera va balet teatri (37-расм) binolari ajoyib naqsh, ganch va yog'och o'ymakorliklari bilan bezatildi.

37-rasm. Alisher Navoiy nomidagi Тошкент opera va balet teatri.

Naqqoshlik san'atini rivojlantirishda ajoyib xalq ustalari farg'onalik Saidmahmud Norqo'ziev, toshkentlik Olimjon Qosimjonov, Yoqubjon Raufov, Tohir To'xtaxo'jaev, Jalil Hakimov, xivalik Abdulla Boltaev, S.Xudoyberganov, X.Rahimov, samarqandlik Jalol va Bolta Jalilovlar, usta Madaminjon Husanov va boshqalar hamda ularning shogirdlari yaratgan asarlar hozir ham xalqqa xizmat qilyapti. Ular avloddan avlodga meros bo'lib kelayotgan naqqoshlik san'atiga katta hissa qo'shdilar. Ular o'zbek naqshlarining elementlariga yangicha elementlar yangicha g'oyalar kiritdilar. Lekin o'zimizning an'anaviy o'zbek xalqining o'ziga xos milliy san'atini saqlab qoldilar. Ular zamonaviy binolarga moslab o'zbek milliy naqsh elementlari bo'lmish nozik majnuntol nihollari, anor butog'i, gulli butalar va boshqa o'simliklarni tasvirladilar.

XX-asrning o'rtalarida naqqoshlik san'ati yanada rivoj topdi. Mashhur usta Chingiz Ahmarov mo'yqalamiga mansub devorlardaga manzarali monumental Sharq miniatyurasining eng yaxshi namunalari, O'rta Osiyo naqqoshlik san'ati qadimdan dunyoga mashhur. O'tmishda otabobolarimiz qurgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo'qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar bizni hayratga solib kelmoqda.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Naqqoshlik san'ati nima?
2. Kundal texnikasi deganda nimani tushunasiz?
3. Zarhal nima?
4. Naqqoshlik san'atining rivojlanishida qaysi ustoz san'atkorlarning hissasi muhim deb o'ylaysiz?
5. Epigrafika deganda nimani tushunasiz?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

Hozirgi paytda naqshdan me'morchilikda, uy jihozlari, sovg'alar, mayda yog'och o'yinchoqlar, musiqa asboblari va turmushda kerakli buyumlarni bezashda foydalaniladi. Badiiy naqqoshlik san'ati hozirgi kunda keng tus olmoqda. Matbuot, radio, televidenie, kino orqali kishilar ana shu san'at namunalari va uning xalq ustalari bilan tanishmoqdalar. Bu san'atkorlar orasida O.Qosimjonov, Ye.Raufov, A.Boltaev, S.Norqo'ziev, A.Azimov, A.Isaev, B.Abdullaev, T.To'xtaho'jaev, J.Xakimov, Z.Bositxonov, M.To'raev, T.Ahmedov, K.Karimov, A.Ilhomov va boshqalar bor.

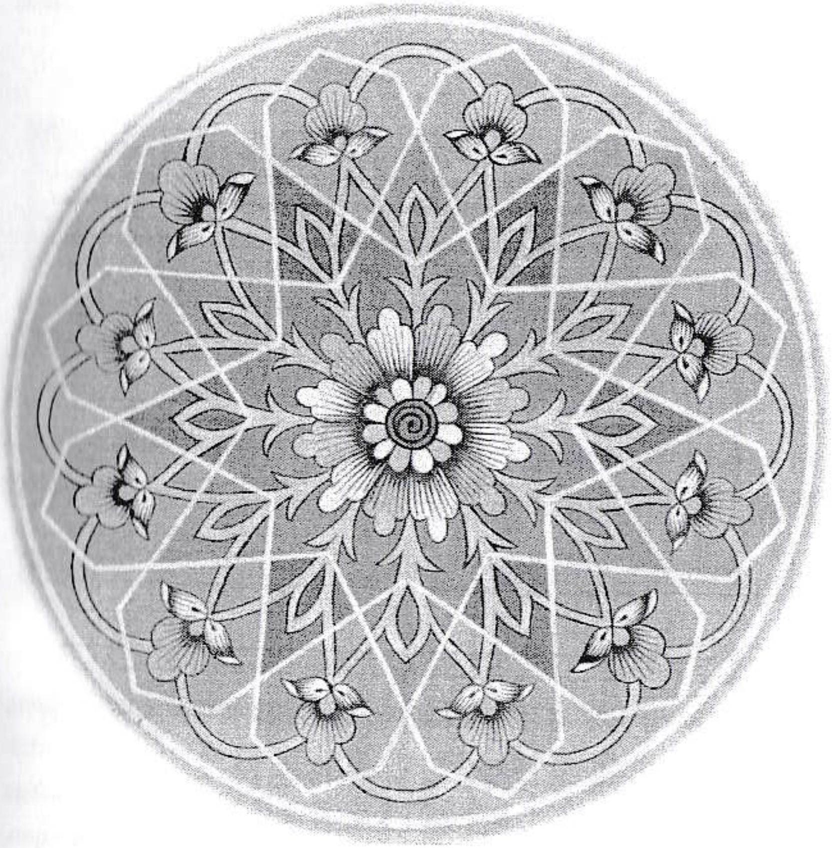

38-rasm. Toshkent naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Xalq ustalarimizning, ulardan ta'lim olgan shogirdlarning ishlarini Toshkentdagi amaliy san'at muzeyida, ko'rgazma zallarida, badiiy salonlarda, shuningdek, turar-joy va jamoat binolarida, masalan, Toshkent Davlat sirki, Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatri, Milliy akademik drama teatri, Temuriylar tarixi muzeyi, Oliy Majlis va Shahar Hokimiyati binolari, metro stansiyalari, mehmonxonalar, kabi ma'muriy va maishiy inshootlarda ko'rish

mumkin. Hozirgi vaqtda maktablarda va maktabdan tashqari muassasalarda to'garaklar tarmog'ini iloji boricha kengaytirish vazifasi qo'yilmoqda.

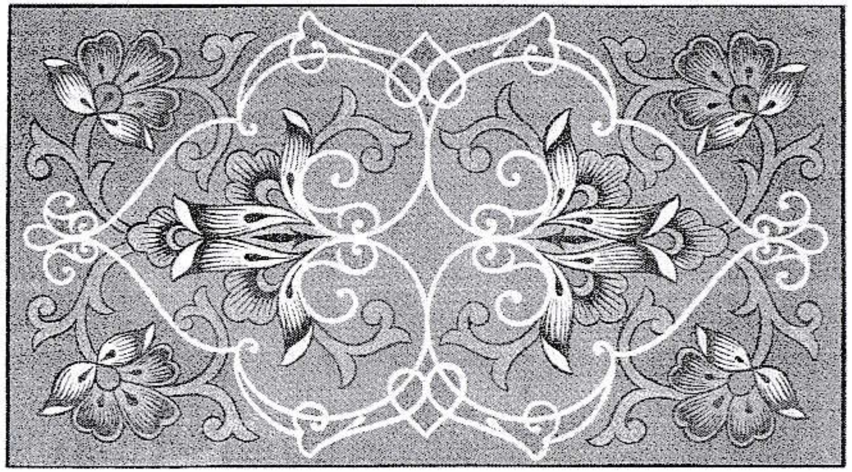

39-rasm. Toshkent naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Xalq naqqoshlik san'atini o'rganish o'quvchilarda badiiy didni, mehnatsevarlikni rivojlantirishga va qator foydali bilim hamda malakalarni tarkib toptirishga xizmat qiladi. Ularning ijodiy qobiliyatlarini aniqlash va o'stirishga yordam beradi. Xonliklar davrida xalq amaliy san'ati ustalari Xiva, Qo'qon, Buxoro, Samarqand kabi shaharlarga yig'ila boshladilar. Ko'pincha Farg'ona va Buxoro naqqoshlari Samarqandga, Qo'qon, Marg'ilon ustalari Toshkentga kelib ko'pgina binolarni bezar edilar. Bu esa naqqoshlik maktablarining yanada rivojlanishiga, o'ziga xos kompozitsiyalarning yaratilishiga, ranglar majmuasini yanada boyitishda juda katta rol o'ynaydi. Lekin bu naqshlar bir-biriga o'xshasada, har bir naqqoshlik maktabi o'zining alohida kompozitsiyasi, ish uslubi, rang koloriti bilan ajralib turadi.

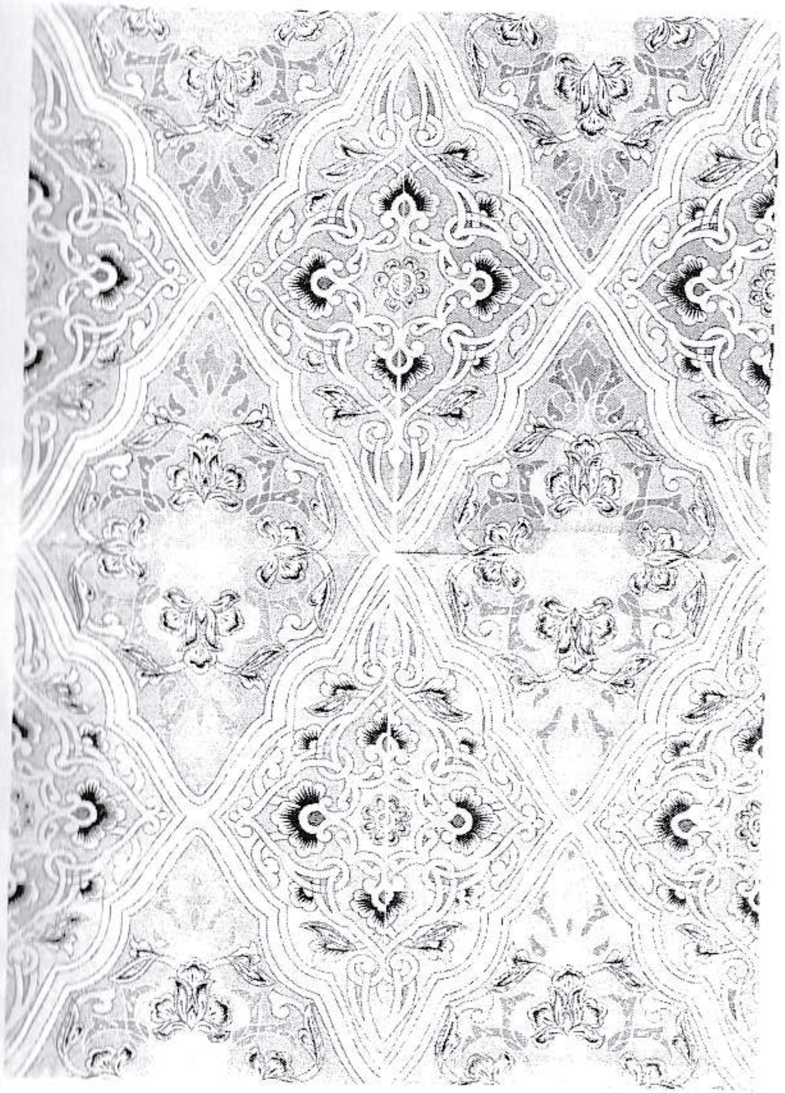

40-rasm. Toshkent naqqoshlik maktabiga xos 4 xil rang tusida ishlangan naqsh namunasi.

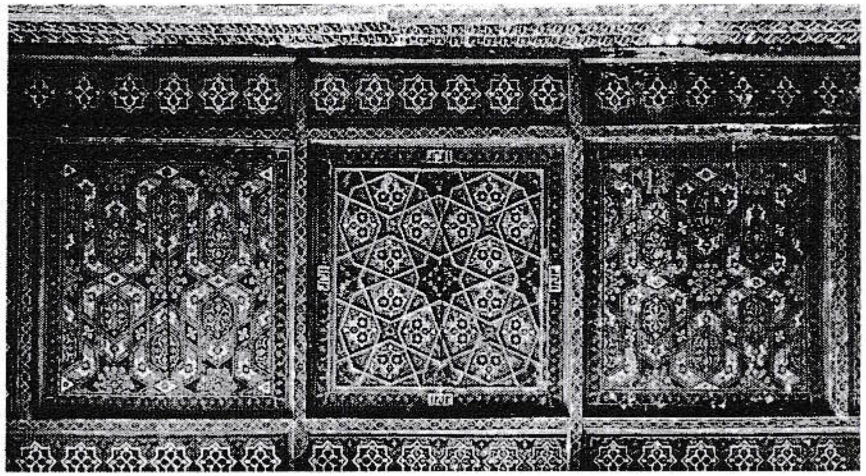

41-rasm. Toshkent naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

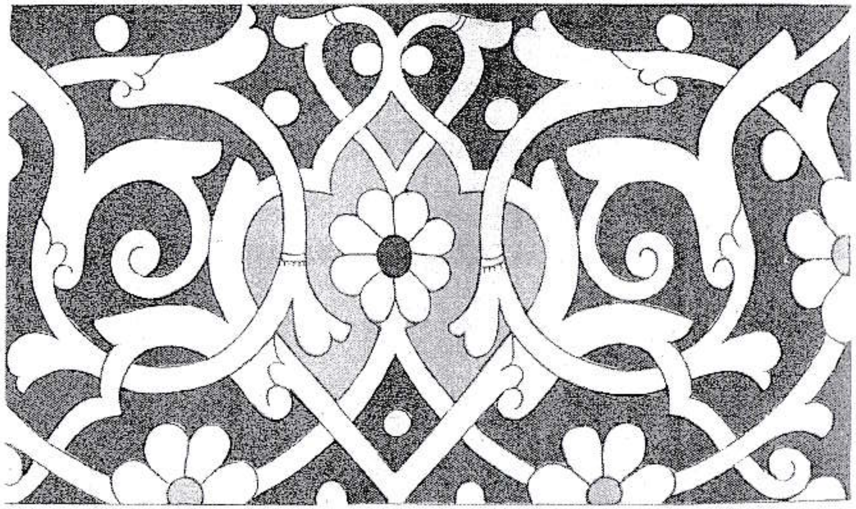

42-rasm. Xiva naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Toshkent naqqoshlik maktabi. Toshkent naqshlari o'zining nafisligi va ranglarning bir-biriga asta-sekin o'tishi, aniq bir koloritga qat'iy rioya qilinishi,

geometrik va o'simliksimon naqshlarning ko'p ishlatilishi bilan ajralib turadi. Naqshlar ko'pincha yashil gammada ishlanadi. Islimiy naqshlarda oygul, paxta, bofta, uch barg, shukufta, bargli gul va boshqa elementlar aniq stillashtirtlgan murakkab girix naqshlari ham keng qo'llanilgan.

Naqqosh ustalardan Olimjon Qosimjonov, Yoqubjon Raufov, Jalil Xakimov, Toir To'xtaxo'jaev, Zokir Bositxonov, Maxmud To'raev, Anvar Ilhomov, Komil Karimov va boshqalar Toshkent naqqoshlik maktabi asoschilaridirlar.

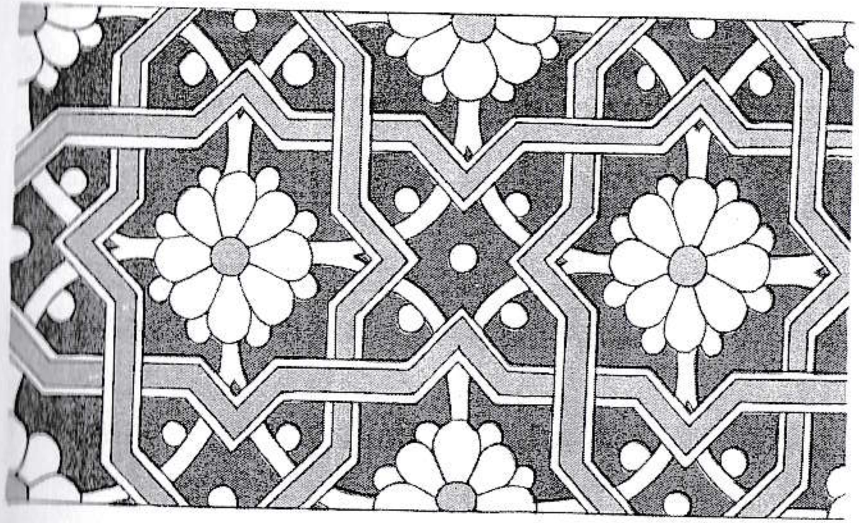

43-rasm. Xiva naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Yo.Raufov tojik naqqoshlik maktabining ananalarini saqlagan holda ajoyib kompozitsiyalar yaratgan. Ijodkor o'zbek-tojik naqshlarining boy madaniy merosidan mohirona foydalanib, ko'pgina islimiy va geometrik naqsh kompozitsiyalarini yaratdi. Uning naqshlari ranglarining yorqinligi hamda bir-biriga uyg'unligi bilan ajralib turadi. U o'z kompozitsiyalarida yangi-yangi elementlarni kashf etgan. Yo.Raufov naqshlarni bo'rttirib, kundal texnikasidan

ham foydalandi. T.To‘xtaxo‘jaev murakkab uslubdagi naqsh kompozitsiyalarini tuza olgan. Ustaning oltinsimon-jigarrang koloritdagi naqshi Toshkent naqqoshlik maktabining rivojlanishida qo‘yilgan yangi bir qadam bo‘ldi.

44-rasm. Xiva naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

O‘zbek naqqoshlik maktabini rivojlantirishda samarali hissa qo‘shgan Olimjon Qosimjonovning talantli shogirdi, naqqoshlik bo‘yicha o‘ziga xos maktab yaratgan, juda ko‘p shogirdlarning ustozi — O‘zbekiston xalq rassomi Jalil Xakimovdir. Ota-bobolarimizni qadimdan yaratib kelgan naqshlarini qayta tiklashda ustaning xizmatlari kattadir. J.Xakimovning naqshlarini e’tibor berib kuzatsak, undagi naqshlar elementlarga boyligi, aniq, rovonligi, yorqin yashil koloritda bo‘lishi bilan ajralib turadi. U gulli girix kompozitsiyalarini juda ko‘p ishlagan. J.Xakimov o‘zbek milliy naqqoshlik san’ati an’analarini puxta egallagan, uni samarali davom ettirgan san’atkordir. Usta naqshlagan xontaxta, kursi, quticha va boshqa buyumlar dunyoning ko‘pgina davlatlarida yuqori baholangan. Uning ijodi Sharq an’analari ruhida rivojlandi, tarixda o‘chmas iz qoldirdi.

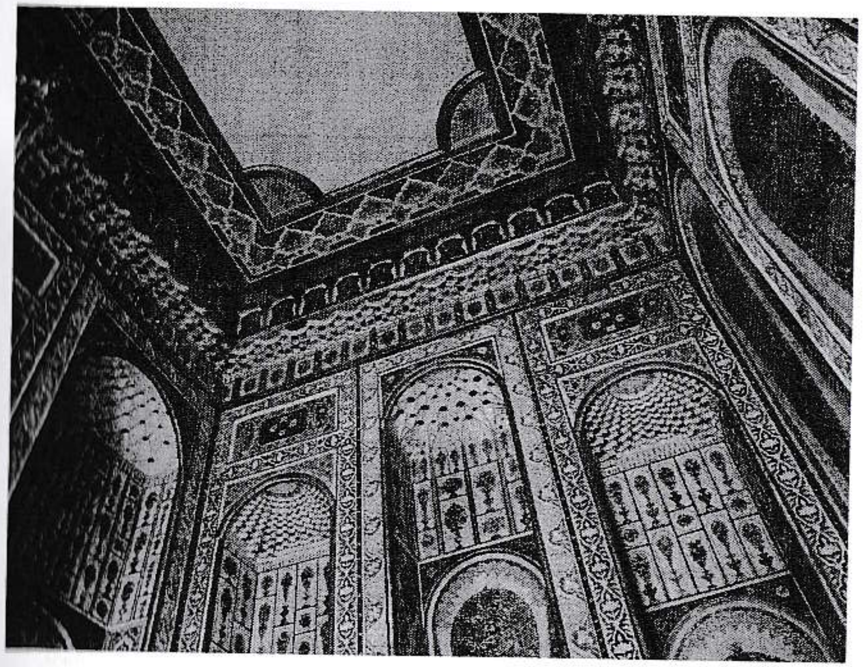

45-rasm. Buxoro va Samarqand naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Xiva naqqoshlik maktabi. Xiva naqshi Samarqand va Buxoro, Toshkent, Qo'qon naqshlaridan tubdan farq qiladi. Xiva naqshida asosan zangori va yashil ranglar juda ko'p ishlatilgan. Islimiy naqsh kompozitsiyasida novda, marg'ula, shukufta, barg, no'xat, gul, oddiy oyguldan tashkil topadi. Ko'pincha yulduz hosil qiluvchi girixlar ishlatilib, orasi spiralsimon islimiy naqsh bilan boyitilgan. Xiva naqshlari umuman madoxilli naqshlar asosida tuziladi. Islimiy naqsh esa spiralsimon mayda qilib ishlanadi. Xiva naqqoshlik maktabining yorqin namoyandalari Abdulla Boltaev, Ro'zimat Masharipov, Odamboy Yoqubov, Eshmurod Sapaev va boshqalar.

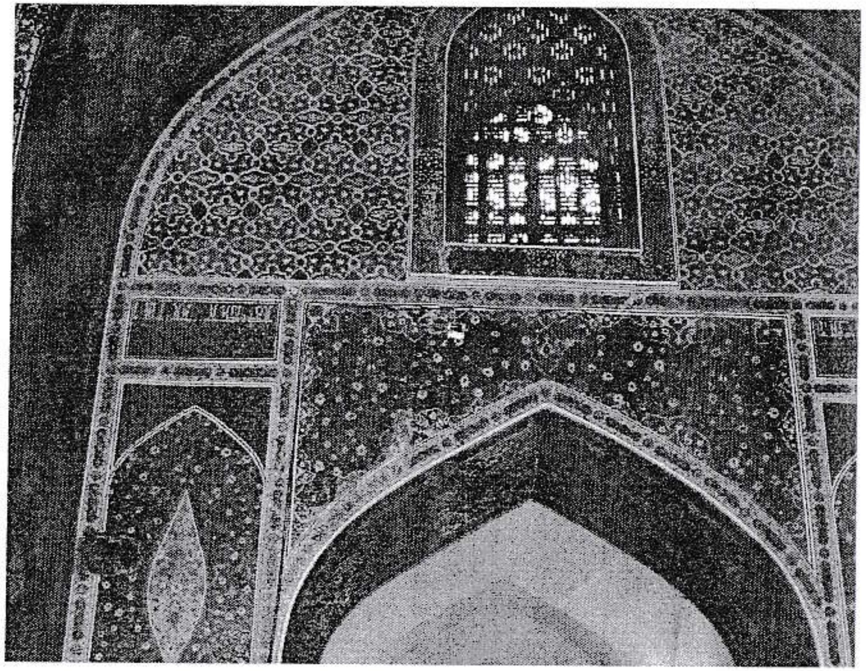

46-rasm. Buxoro va Samarqand naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Buxoro va Samarqand naqqoshlik maktablari. Buxoro naqshi kompozitsiyalarining murakkabligi va jozibadorligi bilan ajralib turadi. Buxoro naqshlarida murakkab girixlar aniq va puxta o'lchamda ishlatilishi, o'simliksimon naqshlarning yaproq, meva, gul barglar ritmiga alohida e'tibor berilishi bilan farqlanadi.

Samarqand naqshlari Toshkent, Farg'ona naqshlariga o'xshab ketadi. Samarqand naqshlari o'ta guldorligi, barg va gullarining o'ta harakatchanligi,jonliligi bilan farq qiladi. Naqshlar avval zangori, keyin esa yashil rang gammasida ishlangan.

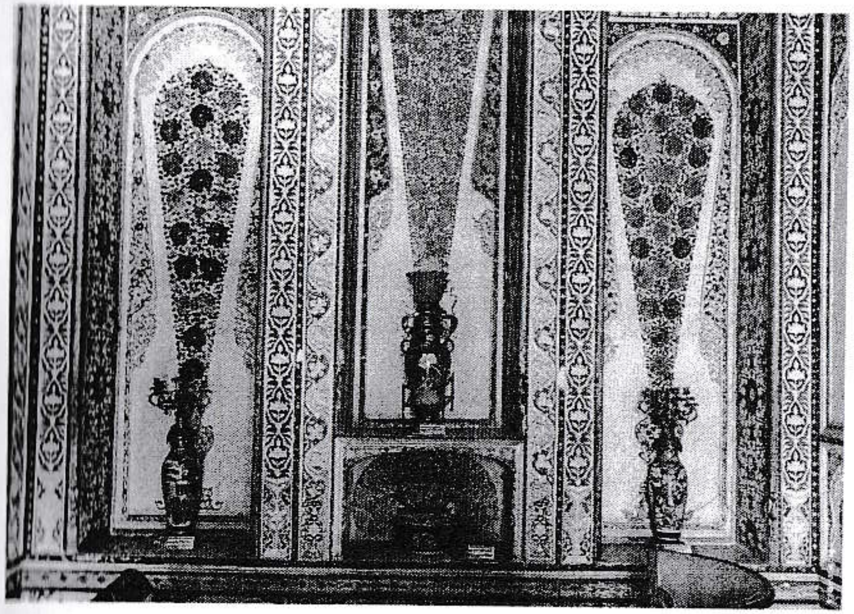

47-rasm. Buxoro va Samarqand naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Usta Rahmonqul, usta Jamoliddin, usta Abduzoxid, usta Sharif, usta Alimjon, usta Boqi, keyinchalik usta Jalol va Bolta Jalilovlar kabi naqqoshlar Samarqand naqqoshlik maktabini yaratilishiga asos soldilar va uning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdilar.

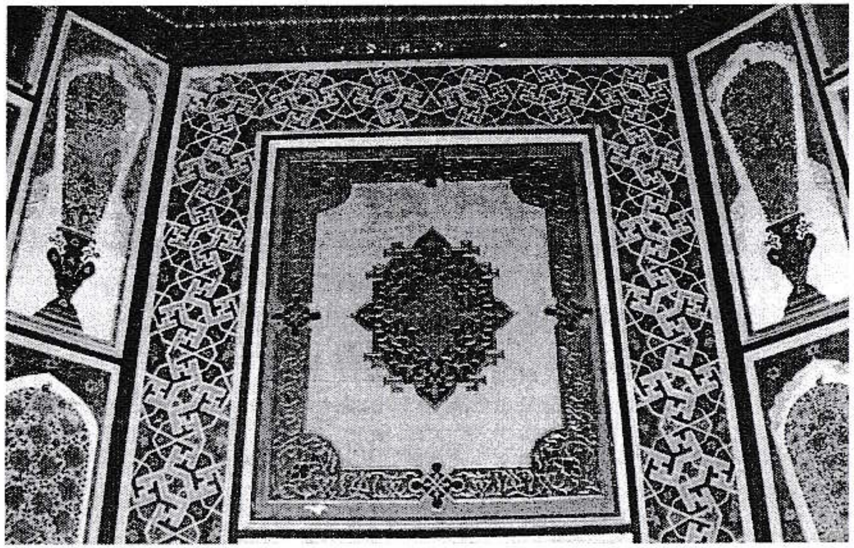

48-rasm. Buxoro va Samarqand naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

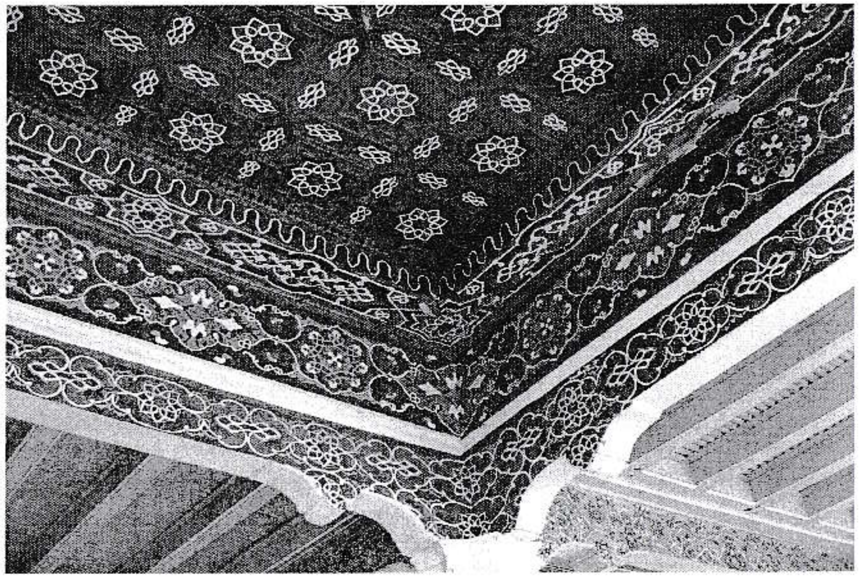

49-rasm. Qo'qon naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

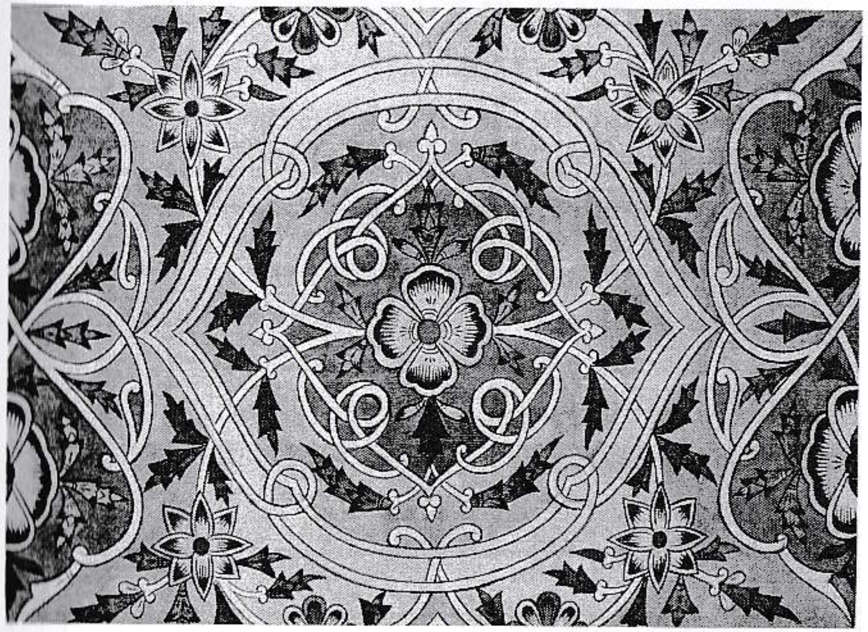

50-rasm. Qo'qon naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

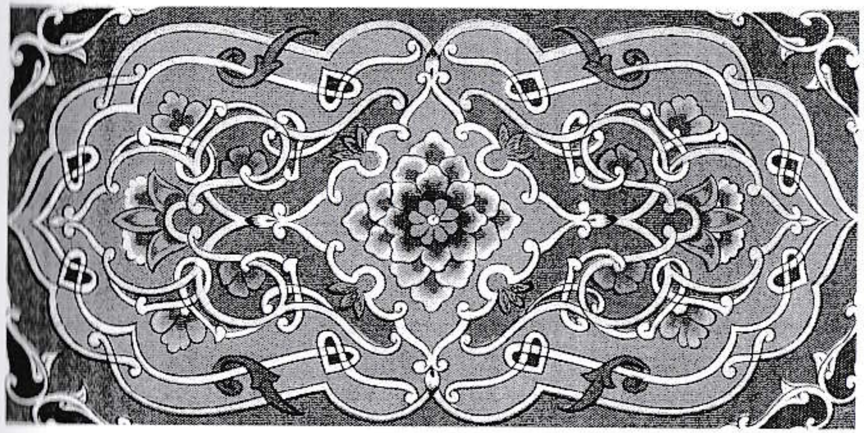

51-rasm. Qo'qon naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Qo'qon naqqoshlik maktablari. Qo'qon naqshi Xo'jand, Marg'ilon. Qo'qon, Farg'ona, Andijon, Namangan, Chust, Quva, Oltiariq va Rishton shaharlarida vujudga kelgan uslublardan iborat. XIX asr oxiri va XX asr boshlariga mansub bo'lgan naqshlar ko'plab osori atiqalarda saqlanib qolgan.

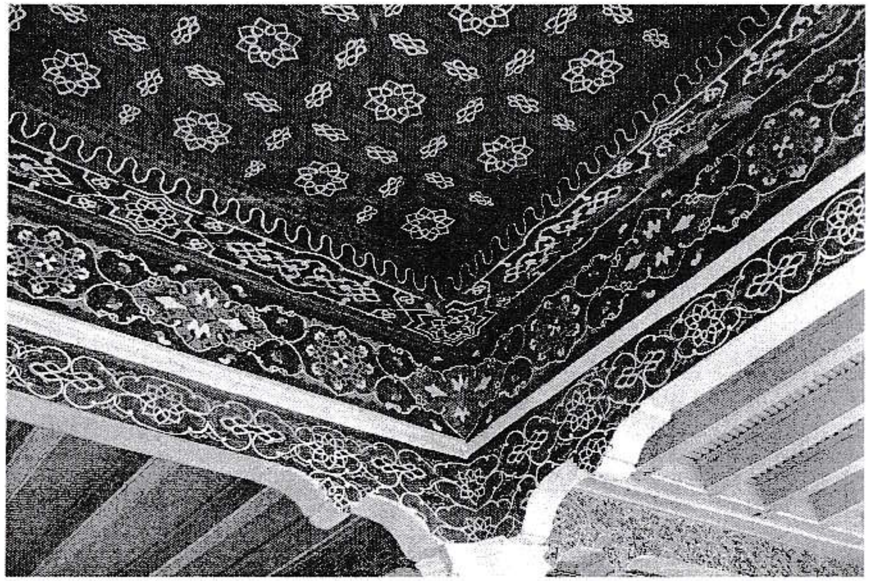

52-rasm. Qo'qon naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

Qo'qondagi Madalixon dahmasi va Dahmai Shohon, Xudoyorxon o'rdasidagi va boshqa naqshlar o'ziga xos ko'rinishga ega. Farg'ona vodiysida o'ziga xos naqqoshlik maktabi rivoj topgan. Farg'ona naqqoshlari girih, o'simliksimon (islimiy) va gulli girih naqshlarini bezaklarda qo'llaganlar. Kompozitsiyalarning simmetriyali bo'lish prinsipiga amal qilganlar. U boshqa naqqoshlik maktablaridan naqshlarining tabiatga juda yaqinligi, erkin ishlanishi, ranglarining kontrastligi bilan farqlangan. Bulardan tashqari Farg'ona naqshlarida tabiatdagi gul, barg, g'uncha va boshqalardan to'g'ridan-to'g'ri foydalanilgan.

Chunonchi, Qo'qon naqshlariga qarasak, pista gul, anor, atirgul, majnuntol, bodomgul va boshqalarni ko'rishimiz mumkin. Farg'ona vodiysidagi naqsh kompozitsiyalarning tabiatga juda yaqinligi Toshkent, Xiva va Samarqand naqshlaridan ajralib turadi. Qo'qonda naqqoshlar chetlari chiroyli qilib, ichiga islimiy shakl tushurilgan qizil, yashil bo'yoqlar bilan turunjni afzal ko'radi. Qo'qon naqqoshlik maktabining namoyandalaridan Saidmahmud Norqo'ziev va Saidaxmad Maxmudovlarni aytib o'tishimiz mumkin.

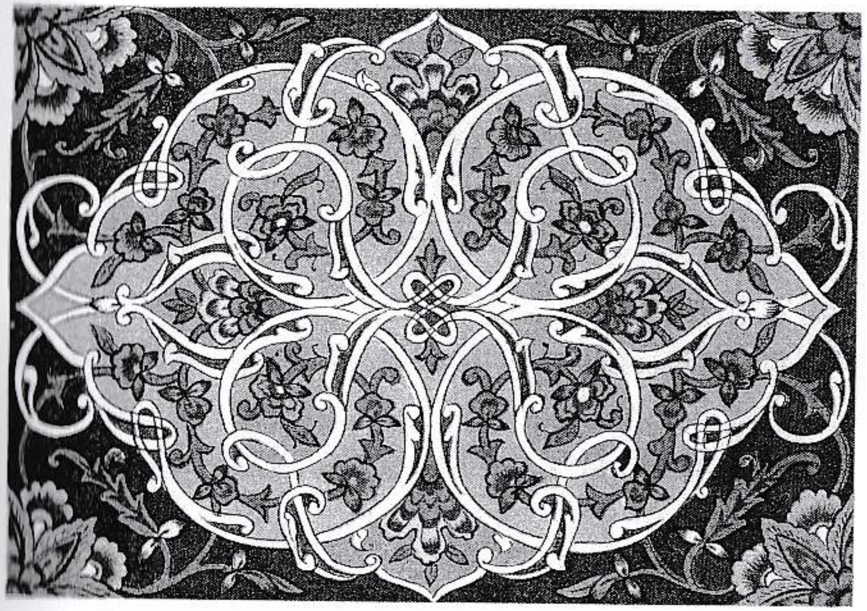

53-rasm. Qo'qon naqqoshlik maktabiga xos naqsh namunasi.

1.3-§. NAQQOSHLIK SAN'ATIDA ISHLATILADIGAN ASBOB-USKUNALAR VA MATERIALLAR

Tayanch tusunchalar: asbob-uskuna, kompyuter, audio, vidio, proektor, albom, mineral bo'yoq, moy bo'yoqlar, guash, tempera bo'yoqlari, ko'mir, grafit,

qo‘rg‘oshin, axta, kompozitsiya, zamin, guash, akvarel, emulsiya, mineral bo‘yoq, jilvir qog‘oz, bo‘r, pista ko‘mir, sinka, doka, xitoy qog‘ozi, kalka, nina, alif, yelim, shpaklevka, gruntovka xoka.

Mashg‘ulotni boshlashdan avval uni yaxshi o‘tkazish uchun auditoriya jihozlangan bo‘lishi zarur. Jihozlar mashg‘ulotni metodik va didaktik jihatdan to‘g‘ri tashkil etishni ta’minlaydi va darsning samaradorligini oshiradi. Xona keng derazali bo‘lib, unga quyosh nuri chap tomondan tushishi lozim. Xona doim quruq va toza bo‘lishi, xarorati 18-20 gradusda saqlanishi kerak. O‘qituvchi talabalar ishi ustidan to‘la nazorat qilib turishi va har bir talaba bilan individual ishlay olishi uchun xonada to‘la imkoniyat yaratilishi lozim. Xonada o‘quv qurollari va materiallar, ko‘rgazma materiallar hamda talabalar ishlarini saqlash uchun shkaf yoki tokchalar bo‘lishi zarur.

Talabalar mashg‘ulot paytida asbob-uskunalardan foydlanishda metodik va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish kerakligi tushuntiriladi va ko‘rsatiladi. Naqqoshlik san’ati asarlarini tahlil qilishda, xalq ustalarining asarlarini, ularning ijodiy faoliyatlaridagi ayrim davrlarni, ustalar ish uslubini qiyoslab, ularning bir-biridan farqini ko‘rsatishda texnik vositalardan foydalanish katta samara beradi. Bunday texnik vositalarga epidaskop, filmoskop, kinoproektor va diaproektor, magnitofon, telvizor, kompyuter, audio, vidio, proektor va boshqalar kiradi. Naqqoshlik xonasida bu vositalarning bo‘lishi maqsadga muvofikdir.

Texnik vositalardan to‘g‘ri va unumli foydalanish talabalarda san’atga katta qiziqish uyg‘otadi. Ularda ijodkorlik va faollikni orttiradi. Ma’lum qiyinchiliklarni bartaraf etishda, o‘z navbatida mashg‘ulotlarning mazmunli olib borilishiga yordam beradi. Shuningdek, ko‘rsatmalilik yordamida o‘tkazilgan mashg‘ulotlar kinofilmlar fikrlash, narsa va xodisalarni bir biriga taqqoslash, ular o‘rtasidagi umumiylik yoki tafovutni aniqlash, o‘tilgan mavzuni uzoq vaqt esda olib qolish ko‘nikmalarini hosil qiladi.

Naqsh chizish uchun yaxshi sifatli rasm daftari, albom va butun oq «vatman», o‘rtacha yumshoqlikdagi oddiy qora qalam, yumshoq oq yoki qora o‘chirgich, uchburchakli yoki to‘g‘ri chizg‘ichlar, sirkul, 1 dan 10 gacha sonli har xil mo‘yqalam (kist) lar, kerakli bo‘yoq turlari: quruq bo‘yoq, mineral bo‘yoq, moy bo‘yoqlar, guash, tempera bo‘yoqlari, bo‘yoq qorish uchun idishchalar yoki bankachalar, aralashtirish uchun tayoqchalar mavjud bo‘lishi lozim.

B/2B/3B/4B/5B/6B/7B/8B/9B/10B/11B/12B/HB/F/H/2H/3H/4H/5H/6H/7H/8H/9H/10H

54-rasm. Қалам ва унинг турлари.

Qalam (arabcha) — o‘rtasiga ingichka, uzun ko‘mir, grafit, qo‘rg‘oshin, quruq bo‘yoqdan qilingan qotishma joylangan cho‘p shaklidagi yozuv asbob. Qalam asosan yozish, rasm solish hamda chizmachilik uchun ishlatiladi. O‘rta Osiyoda hattotlar siyoh bilan yoziladigan qamishlardan foydalanganlar. Chex olimi

Y.Graxmut maydalangan grafit va gil aralashmasidan yozuv sterjenlar tayyorlashni taklif qilib, ishlab chiqarishga asos solgan. Yog'och qalamlar ishlash joyi va hususiyatiga qarab grafitli, rangli va boshqalarga bo'linadi, shuningdek ular joyiga qarab ishlatilishi bilan ham ajralib turadi. Grafit qattiq va yumshoqligiga qarab uch turga bo'linadi. Qattiq qatlamlar T, 2T, 3T, H, 2H, 3H; yumshoq qalamlar M, 2M, 3M, 4M yoki B, 2B, 3B; o'rtacha yumshoqlikdagi qalamlar TM, HB, F harflari bilan belgilanadi.

55-rasm. Qalam va uning turlari.

Qattiq qalamlar qog'ozni tilib yuboradi va o'chirganda iz qoldiradi. Haddan tashqari yumshoq qalam bilan ham naqsh chizish yaramaydi, u bo'yalib ketadi. Qalamni ishga tayyorlashga alohida axamiyat berish kerak. Qalam uchini chiqarishda yog'och qismi 15-20 *mm* grafit qismi taxminan 5-6 *mm* ochiladi.

56-rasm. Mo'yqalam va uning turlari.

Chiziladigan chiziqlarni barmoqlar to'sib qolmasligi uchun qalamning ochilgan uchidan sal balandroqdan uch barmoq bilan ushlanadi. Qattiq qisib ushlamaslik kerak, bularning hammasini ustoz ko'rsatib tushuntiradi. Chizilgan naqshning markazini aniq belgilash va ramkalar hosil qilishda to'g'ri va uchburchakli chizgichdan, har xil o'lchamdagi aylanalar chizishda va ularni teng bo'laklarga bo'lishda tsirkuldan foydalaniladi.

Naqshga buyoq yaxshi mo'yqalamlar bilan surtiladi. Mo'yqalamlarning ishga yaroqlisi quyidagicha tanlab olinadi: uni toza suvga solib silkitiladi, agar mo'yqalamning uchi birikib ingichka holga kelsa, u ishga yaroqli, to'zib tursa, yaroqsizdir. Mo'yqalamlar bo'rsiq, suvsar, olmaxon kabi hayvonlar yungidan tayyorlanadi. Biz bo'rsiq yungidan yasalgan 1 dan 10 gacha raqamli mo'yqalamlardan foydalanishni tavsiya etamiz.

1. Siyoh mo'yqalam — 1, 2 va 3 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, axta yordamida naqsh tushirilgandan so'ng ularni yurgizib chiqish va gullar tortishda ishlatiladi. 4 va 5 raqamli mo'yqalamlar esa band va marg'ulalarni ranglashda qo'llaniladi.

57-rasm. Mo'yqalam va uning turlari.

2. Obi mo'yqalam — 6 va 7 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, ular barg, gul va kichik yuzlarni ranglash hamda naqsh kompozitsiyalarini chekkalarini (ramkalarni) yurgizib chikish uchun ishlatiladi.

3. Mola mo'yqalamlari — 8, 9 va 10 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, katta barg, band, gullar va naqshlar tagiga (katta zamin, kichik zaminga) rang berish uchun foydlaniladi.

Naqqoshlikda ishlatiladigan bo'yoq turlari quyidagilardan iborat: quruq bo'yoq, guash, akvarel, emulsiya, bo'yoq, mineral bo'yoq, moybo'yoq, tempera bo'yoqlari. Naqqoshlik mashg'ulotlarida eng ko'p qo'llaniladigan bo'yoq guashdir.

Guash kichik idishchalarda yoki alohida bankalarda bo'lib, u suvda yaxshi eriydi. Guashning yana bir qulayligi shundaki, u bilan turli rangdagi qog'ozlar va yog'ochlarni ham bo'yash, bir rangni ikkinchi rang bilan aralashtirib, uchinchi bir rang hosil qilish mumkin.

Xoka tayyorlash: yupqa mato yoki ikki qavat dokaga maydalangan pista ko'mir kukuni, sinka, bo'r yoki belil poroshogi solinadi va xaltacha holida tugiladi. Shy tariqa xoka tayyor bo'ladi.

58-расм. Xoka tayyorlash.

Axta tayyorlash: yupqa xitoy qog‘ozi (kalka) naqshlanadigan buyum yuzasiga qo‘yilib, o‘lchab olinadi va shu yuzaga mos axta tayyorlanadi. Naqshning yarim yoki chorak qismi qog‘ozga yumshoq qora qalam bilan chiziladi. Naqsh simmetrik o‘qlari bo‘yicha ikki, to‘rt va undan ortiq bo‘laklarga buklanadi. Naqshni yumshoq yostiqcha ustiga qo‘yib, nusxa ustini igna bilan teshib chiqiladi. Teshilgan nusxa aniq va ravshan ko‘rinishi uchun teshikchalar oralig‘i naqsh nusxasining yirik yoki maydaligiga qarab belgilanadi. Nusxa qanchalik mayda bo‘lsa, teshikchalar oralig‘i shunchalik yaqin bo‘lishi kerak. Shundan so‘ng qog‘oz yoyib yuborilganda butun naqsh (axta), ya’ni nusxa hosil bo‘ladi. Tayyorlangan axtalardan bir necha marotaba foydalaniladi, shuning uchun ular ehtiyotlab saqlanadi[8].

Axta yog‘och yuzasiga yoyilib, ustidan xoka urib chiqiladi yoki bosib yurgiziladi. Yuzaga tushirilgan iz o‘chib ketmasligi uchun naqsh yo‘llari ustidan kichik raqamli mo‘yqalam, qora yoki biror to‘q rangdagi qalam bilan siyohqalam qilib chiqiladi. Chizilgan va naqshlangan yuzaning eng chetidan qora bo‘yoq bilan 3-5 *mm* yo‘g‘onlikda obi tortiladi.

Yog‘och yuzasiga tushirilgan naqshlarning izlari bo‘yaladi va buyoqlar o‘chib va surkalib ketmasligi uchun ustidan 2 yoki 3 marta laklab chiqiladi. Laklarning rangi toza va tiniq bo‘lishi kerak. Laklangan buyumlar 18-22 gradusli, changsiz va quruq joyda saqlanadi.

[8]Холматов Б.Қ. Наққошлик. -Т.: Иқтисод-Молия, 2007.

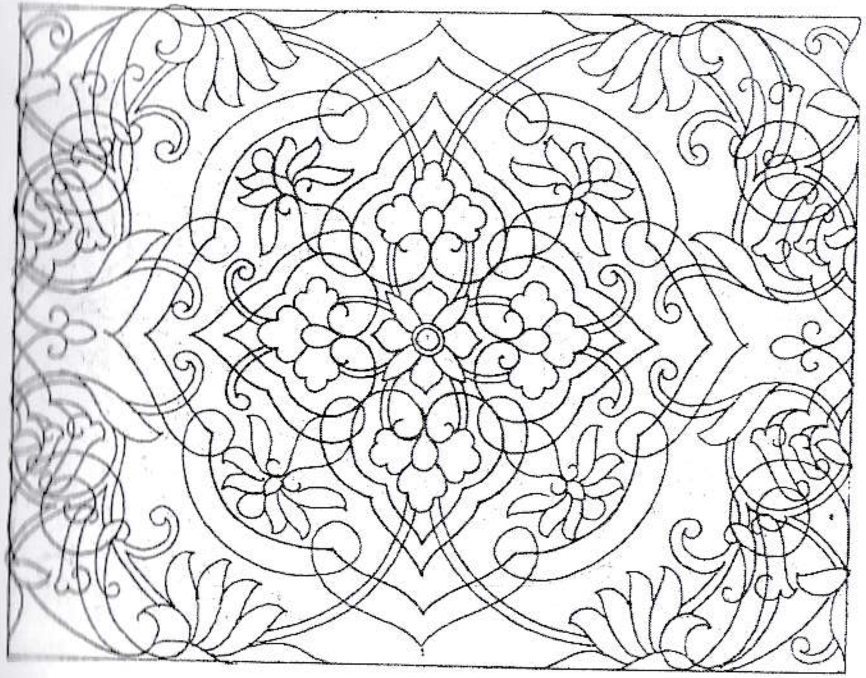

59-расм. Axta tayyorlash.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Ishga yaroqli mo‘yqalamlar qanday tanlab olinadi?
2. Ishga yaroqli mo‘yqalamlarni qanday aniqlash mumkin?
3. Naqqoshlikda ishlatiladigan bo‘yoq turlarini bilasizmi?
4. Xoka nima va u qanday tayyorlanadi?
5. Axta nima va u qanday tayyorlanadi?
6. Xoka va axtadan nimada foydalaniladi?

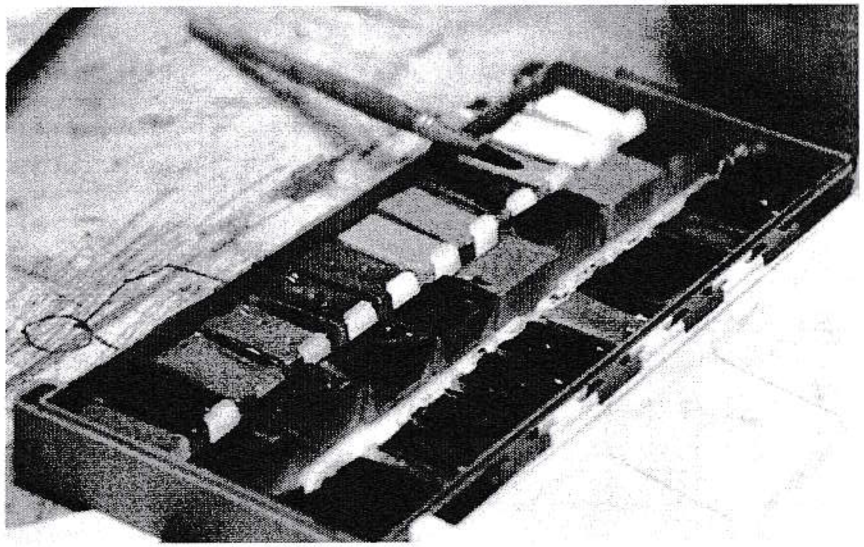

60-расм. Akvarel bo‘yog‘i.

Akvarel bo‘yog‘i va uning xususiyatlari

Akvarel — lotincha so‘z bo‘lib, suvda eriydigan va osongina yuviladigan yelimli bo‘yoq. Bu bo‘yoqda ishlangan naqshlar va rasmlarning asosiy xususiyati bo‘yoqlarning tiniq hamda shaffofligi, rasm zaminining ranggi aniq sezilib turadi. Akvarel qattiq, yumshoq va xamirsimon massa holida bo‘ladi. Akvarelda oq rang bo‘lmaydi. Oq rang o‘rnida bo‘yoqlarning tiniq va yupqa qatlami tagidan ko‘rinadigan yoki bo‘yalmay qolgan qog‘ozning rangi xizmat qiladi.

Akvarel qadimgi Misr. Xitoy va Yaponiyada keyinchalik Angliyada va XVIII—XIX asrlarda Rossiyada keng qo‘llanildi.

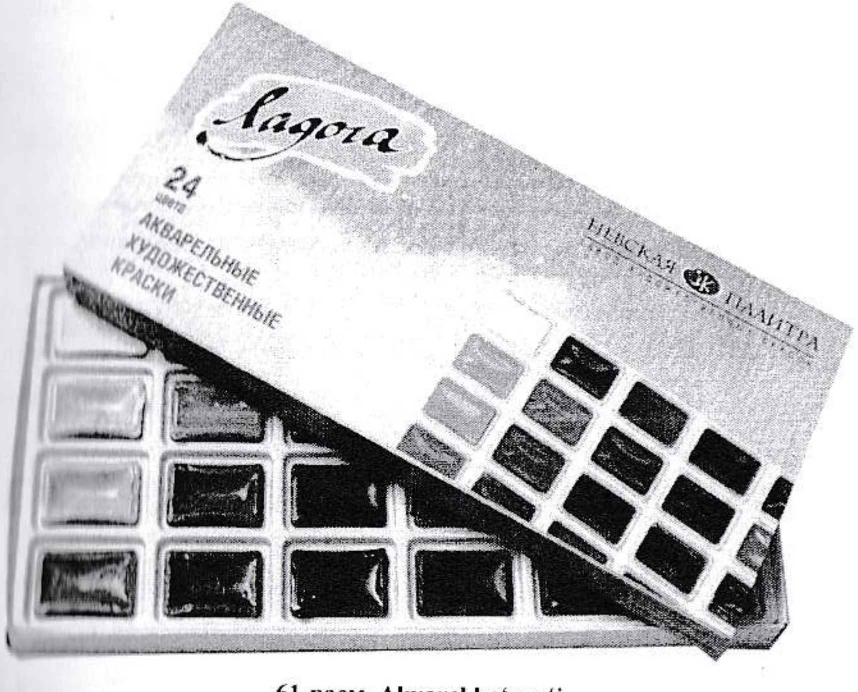

61-расм. Akvarel bo‘yog‘i.

XIX asr akvarel asrining keng rivojlangan davri bo‘ldi. Rassomlardan Delakrua, Dome, Gavarni va boshqalar, Rossiyada Bryulov, Repin, Vrubel va boshqalar, O‘zbekistonda Shevyakov, O‘. Tansiqboev, G. Chiganov kabi rassomlar shuhrat qozongan davr edi. Sovet rassomlarida manzara portret, kitob suratlarida akvarel asosiy bo‘yoq bo‘lib qoldi. O‘rta asrlarda Rossiyada va Qarbiy Yevropada akvarel bilan diniy kitoblar bezatildi. Lekin ular akvarelga oq bo‘yoq moddasi qo‘shilgan holda ishlatilgan. Akvarel asosan ikki qismdan: shirach va bo‘yoq kukunidan tashkil topgan. Bog‘lovchi moddalar olcha, gummi arabika, olxo‘ri va boshqa daraxtlarning shirachidan tayyorlanadi. Ayniqsa olcha daraxti shirachidan tez eritma tayyorlash mumkin. Bu bo‘yoqni tayyorlashda uni tez qotib qolmasligi,

pishiqligi hamda suvda tez eruvchanlik xususiyatini oshirish uchun asal, dekstrin, glitserin qo'shiladi.

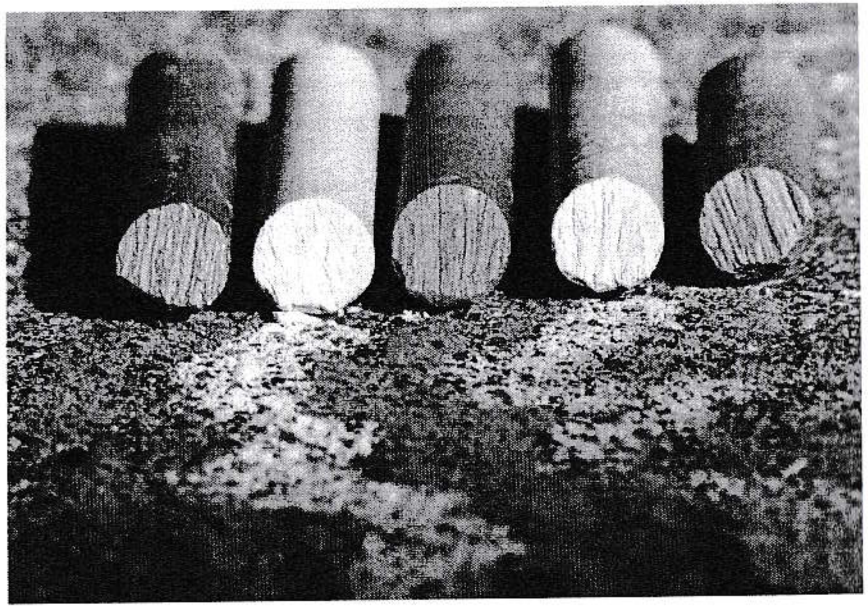

62-rasm. Akvarel qalamlari.

Guash bo'yog'i va uning xususiyatlari

Guash — italyancha suv bo'yog'i degani. U suvli uncha tiniq bo'lmagan bo'yoq. Guash shirach va belila aralashtirib hamda suvga qorilgan bo'yoq bo'lib, akvarelga bo'yoqlarning yumshoq xillariga o'xshasada, belila qo'shilganligi, bo'yoq qatlamlar hamda xiraligi bilan farq qiladi. Guash bo'yoqlari plastmassa, shisha bankalarda, tyubiklarda ishlab chiqariladi. Guash bo'yog'i quyuq qaymoqqa o'xshaydi. U qurib qolmasligi uchun ustiga glitserin, suv, kuchsiz olcha shirach va boshqalar quyiladi.

63-расм. Guash bo'yog'i.

Guash bo'yog'ida ishlashning o'ziga xos qulayliklari bor. Mo'yqalamda oson olinishi, quriganda uqalanib ketmasligi, surkalib ketmasligi, tag qismidagi bo'yoq qavati bir tekisda to'la berkitilgan bo'lishi kerak. Guash bo'yog'ining tarkibiy bog'lovchisi dekstrin, glitserin hisoblanadi. Guash bo'yog'ini tayyorlashda bo'yoq kukunlaridan foydalanib tayyorlanadi. Guash bo'yog'ida akvarel mo'yqalamlari va uning mo'ynasidan biroz qattiqroq mo'yqalamlar hamda moy bo'yoqlari uchun chiqarilgan mo'yqalamlardan ham foydalanadi. Maxsus rassomchilik va badiiy ishlarda alohida emulsiyalardan tayyorlangan guash bo'yoqlar ishlatiladi. Bu bo'yoqlar rangining chiroyli va tiniqligi bilan farqlanadi. Fluoressensiyali guash bo'yoqlar ham bor. U olti xil rangda bo'lib, polietilen idishchalarga solingan bo'ladi. Bu guash turini akvarel va temperalar bilan ham aralashtirib ishlatsa bo'ladi. Fluoressensiyali guash nihoyatda tiniq va yorqin bo'ladi. Umuman guash bo'yog'idan rasmlar, naqshlar, har xil gazeta, plakatlar,

shiorlar yozishda va boshqalarda ishlatiladi. Siqma akvarel bo‘yog‘i (Neva)ni oq guashga qo‘shib ishlatiladi, akvarel va uning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz.

64-рacм. Guash bo‘yog‘i.

Tempera bo‘yog‘i va uning xususiyatlari

Tempera bo‘yog‘i suvda eruvchi bo‘yoqlardan biridir. Uning o‘ziga xosligi “**qaytmaslik**” xususiyati, ya’ni qurigan bo‘yoq suv (nam)da yumshab, erimaydi. Bunga sabab, uning tarkibini kuchli bog‘lovchilar tashkil qilganligidadir. Bu bo‘yoqdan qadimdan devoriy suratlar, turli satxlardagi dastgohli asarlarini ishlashda foydalanilgan. Tarkibi jihatidan uning bir necha turlari mavjud: tuxumli tempera, kazeinli tempera, voskli tempera va hokazo.

65-рacм. Tempera bo‘yog‘i.

Tuxumli tempera bo‘yog‘i eng qadimgi bo‘yoqlardan biri bo‘lib, uning uch xili mavjud: Butun tuxumdan tayyorlangan tempera. Tuxum oqidan tayyorlanadigan tempera.Tuxum sarig‘idan tayyorlanadigan tempera. Tuxum oqidan tayyorlanadigan tempera bo‘yog‘idan sharqda miniatyura asarlarini ishlashda keng foydalanilgan. Tuxum sarig‘idan tayyorlanadigan tempera lokli miniatyura asarlarini ishlashda foydalaniladi. Tuxum sarig‘idan tayyorlangan tempera tuxum oqidan tayyorlangan temperaga qaraganda tarkibida yog‘ moddasining ko‘pligi, yopishtiruvchi xususiyatining kuchliligi bilan ajralib turadi.

Kazeinli tempera o‘z nomidan ma’lumki, bog‘lovchi yelim sifatida kazein yelimi ishlatiladi. Bu temperadan qadimda devoriy suratlarni moyli bo‘yoq topilguncha dastgohli suratlarni ishlashda foydalanilgan. Suvda yaxshi suyuladi, tez quriydi. Qurigan bo‘yoq yuvilganda erimaydi va surkalmaydi. Ustma-ust

ishlash imkoniyatlari bor. Mumli tempera *Asalari mumi*dan bog'lovchi sifatida foydalanib tayyorlangan tempera shunday nomlanadi.

66-расм. Tempera bo'yog'i.

Tuxum sarig'idan tempera tayyorlash. Bugungi kunda lokli miniatyura ishlashga bo'lgan qiziqishning kattaligini e'tiborga olib, ushbu temperani tayyorlash jarayoni haqida ma'lumot beramiz. Bo'yoq tarkibi - pigment, tuxum sarig'i, suv, sirka. Tuxumning po'stli qobiq qismi ochilib, ichidagi oq suyuq qismi boshqa idishga solinadi. Sarig'i qopi bilan olinib, chayqab tozalaniladi, so'ng qop pardasi yirtilib sariq suyuqlik, oldindan yuvilgan tuxum idishiga qayta solinadi. Shu miqdorga teng miqdorda suv quyilib, yog'och qoshiqcha bilan bir xil suyuqlik hosil bo'lguncha aralashtiriladi va 5 – 6 tomchi 50% (uksus) sirka yoki non kvasi quyiladi. Bu qo'shimcha tuxum sarig'ini tez aynashdan asraydi. Tayyorlangan tarkib emulsiya deb ataladi.

Tuxum sarig'idan tempera tayyorlash. Rang kukuni plastmassa, yog'och yoki chinni idishchaga solinib ustidan emulsiya quyiladi. Rang kukuni emulsiyaga bo'kishi uchun bir oz vaqt kutish kerak. So'ng bosh barmoq bilan pigment idish

devoriga ezib ishqalaniladi. Mayda zarrachalar yo'qolib, bir xil qaymoqsimon holatga erishilgandan so'ng bo'yoq tayyor hisoblanadi. Agar bo'yoq quyuq bo'lib qolsa, ishlatishga qulaylik hosil qilish uchun emulsiyadan qo'shiladi. Ish jarayoni uchun kerakli bo'lgan suyuqlik holatiga keltirilgan bo'yoq (tempera) ishlatishga tayyor hisoblanadi. Bo'yoqni kun issig'ida uzoq saqlanishi uchun emulsiya tarkibiga oz miqdorda sirkaning suv bilan aralashmasi yoki chesnok suvi yoki fenon qo'shiladi.

1.4-§. RANGSHUNOSLIK VA BO'YOQLARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Tayanch tusunchalar: bahmal rang, jiyda rang, bodom rang, olov rang, o't rang yoki maysa rang, sabzi rang, sarg'ish, sarg'ish yashil, yashil, to'q yashil, tutaki, zaynovi, zumrad, zarg'aldoq, och zarg'aldoq, qovoq rang, kronli sariq, kadmiyli sariq, kinovar, kraplak, karmin, koshinel, kadmiyli qizi, ultramarin, kobalt, arg'uvon, safsar, bargi karam, gulgun, o'choq kesak, gunafsha, qirmizi, za'faron, qora mag'iz, zok, bayzogun, miloyi, nimtatir, jiyron, zanovi, zartova, to'pori.

Tasviriy san'at darslarida ranglar bilan ishlashda o'quvchilarni ko'pchilik hollarda qiynab qo'yadigan narsa ularning ranglarni o'zbekcha nomlarini yaxshi bilmasliklaridir. Bu hol, ayniqsa naqsh kompozitsiyalarini tuslashda, uning ranglari to'g'risida so'z yuritganda ko'zga yaqqol tashlanadi. Ma'lumki, bo'yoqlarning 150 dan ortiq rus tilida aytiladigan nomlari mavjud. O'zbek tilida esa ularning nomlari durustroq ishlab chiqilmagan. Shuning uchun rang to'g'risida gapirayotganda turmushda bor materiallar, buyumlar, sabzavot va mevalarning nomlaridan foydalanishga to'g'ri keladi. Masalan, bahmal rang, jiyda rang, bodom rang, olov rang, o't rang yoki maysa rang, sabzi rang va hoqazalar. Ammo, bu xildagi shartli nomlar ko'pincha ranglarning tuslari haqida aniq tassavur qilish imkonini

bermaydi. Shuning uchun bo'yoqlarni xususiyatlari bilan tanishishda ularni maxsus guruhlarga ajratgan va bir-biriga bog'lab o'rgangan ma'kul. Masalan, sariq rang o'rganilayotganda uning tarkibiy qismini hosil qilish yo'lini, ishlatish va qo'llanish usullarini hamda boshqa tuslarini ko'rib o'tish maqsadga muvofiq. Ranglarning tuzilishi va hosil bo'lishi bosqichlari to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tamiz. Bu yerda gap asosiy ranglar (sariq, qizil, zangori) va ularning bir-biri bilan aralashuvidan hosil bo'ladigan rang tuslari haqida boradi. Sariq ranglar umuman ochiq va tiniq tusda bo'ladi, sariq pigmenti bor bo'lgan moddalardan olinadi.

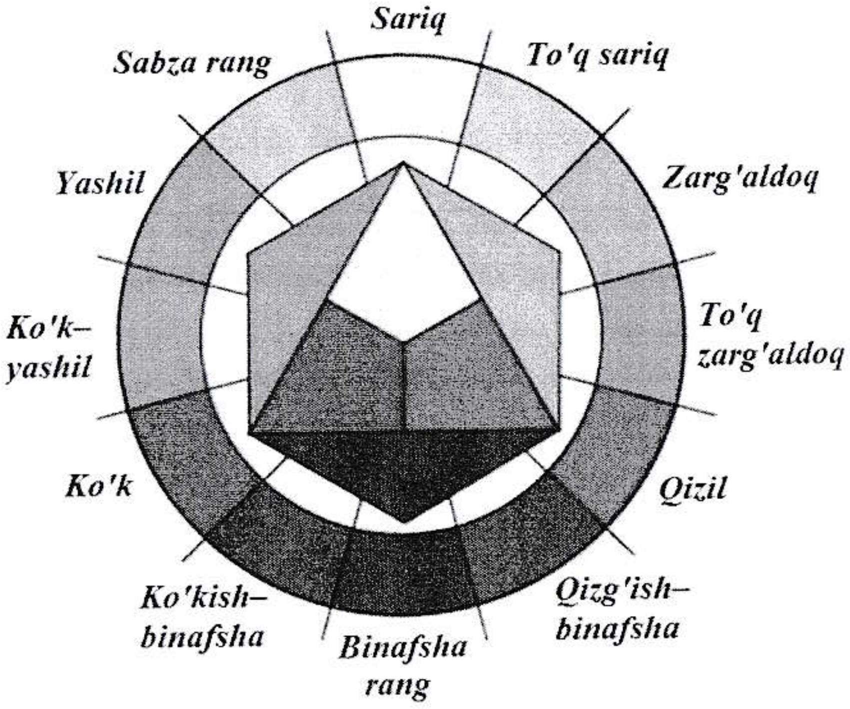

67-rasm. Asosiy va qo'shimcha ranglar.

Sariq ranglarning eng yaxshi xususiyati shundaki, ularni xohlagan bo'yoqlar bilan aralashtirish mumkin. Sariq ranglar o'z navbatida zangori rang bilan aralashib quyidagi tuslarni hosil qiladi: sarg'ish, sarg'ish yashil, yashil, to'q yashil, tutaki, zaynovi, zumrad ranglar. Shuni unitmaslik kerakki, sariq rangning bir qancha tuslari mavjud. Jumladan, nim sariq, och sariq, sarg'ishtob, to'q sariq, qovoq rang, malla, to'q malla, pistoqi va boshqa tuslar.

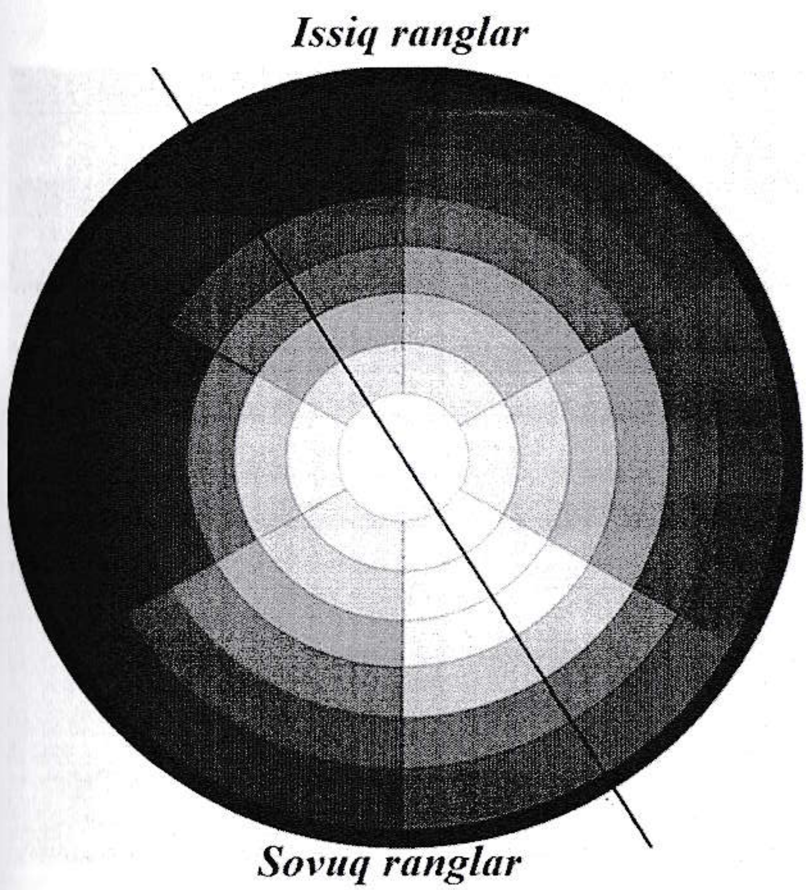

68-rasm. Rang tuslari.

Limon rangli sariq, sariq rang tuslari ichida eng chiroyli va ravshandir. Uni qaysi rang tusi bilan aralashtirmang ta'siri sezilib turadi. Hosil bo'lgan rang o'zining yoqimliligi bilan boshqa o'ziga o'xshash ranglardan ajralib turadi. Bu hol ayniqsa zaynovi, zumrad ranglarda yaqqol seziladi. Sariq rangning qizil bilan qo'shilishdan esa zarg'aldoq rang hosil bo'ladi. Agar eritmada sariq rangning ta'siri kuchliroq bo'lsa — zarg'aldoq, och zarg'aldoq, qovoq rang va shu kabi tuslar, qizil va boshqa tuslar hosil bo'ladi. Bulardan tashqari sariq rangning quyidagi tuslari ham ishlatiladi. Kronli sariq — och sariq, tiniq va nafis.

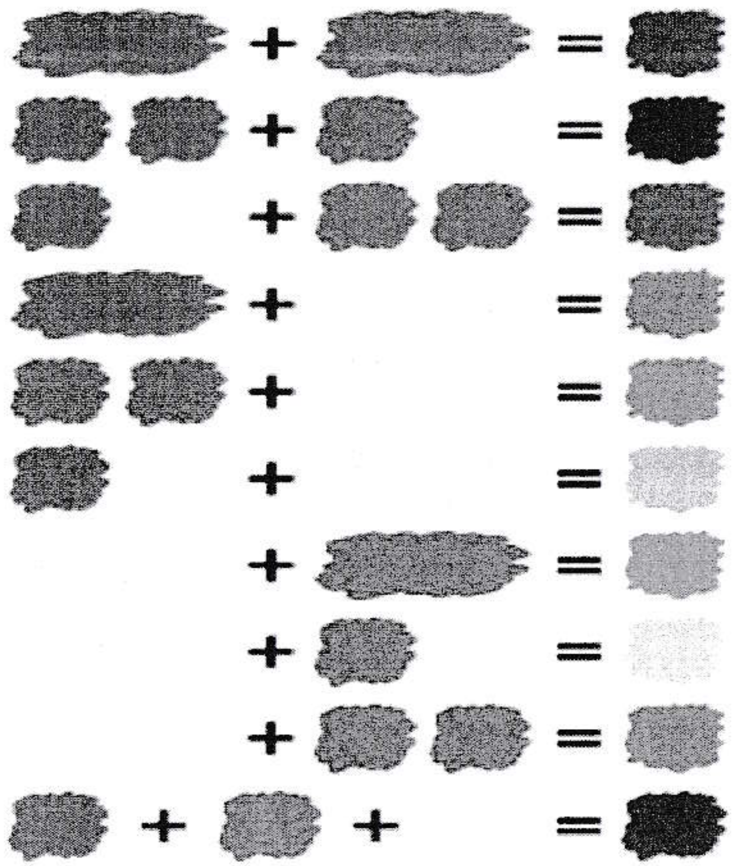

69-rasm. Asosiy ranglar aralashmasidan qo'shimcha ranglarni hosil qilish.

Kadmiyli sariq — och sariq va yorug' tusdagisi esa ba'zan passiv limon rangga o'xshab ketadi. To'q sariq, zarg'aldoq tusga ega. Oxra – jigarrang tusdagi sariq, yorug' va ravshan, tilla rang, jigarrang, qizg'ish tuslarda bo'ladi. Sariq rang asosan yorug' joylarni, iliq tusdagi ko'rinishlarni berishda qo'l keladi. Qizil rang bo'yoqlar ichida o'zining alohida xususiyati bilan ajralib turadi. Chunki, uning turi ko'p bo'lib, bir-biridan tusi jihatidan sal-pal farq qiladi.

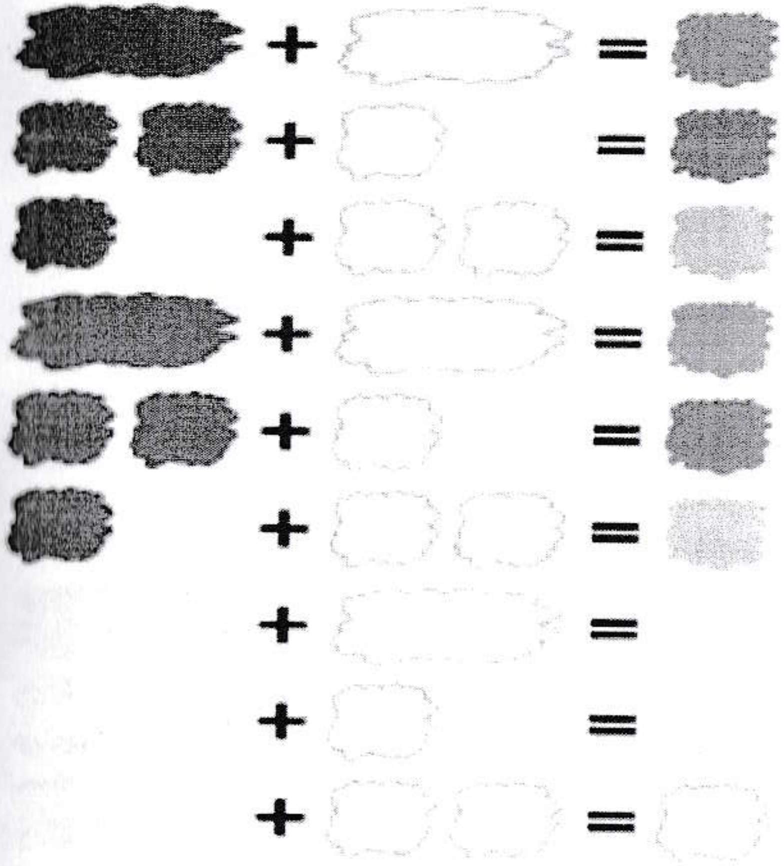

70-rasm. Asosiy ranglarni oq rang aralashmasi bilan qo'shimcha ranglarni hosil qilish.

Qizil bo'yoq asosan qirmizi, alvon rang, gul-gun, baxmal rang, och qizil, to'q qizil, och pushti, nim pushti, pushti, shol, och sapsar, nim sapsar, siyoh rang, qizg'ishtob, och binafsha, ko'kish banafsha, qizg'ish binafsha va boshqa rang tuslaridan iborat. Qizil rangning zangoriga yaqinroq tuslari o'zida sovuq ko'rinishni aks ettiradi. Safsar hamda binafsha ranglarning sovuq tuslari shular jumlasidandir.

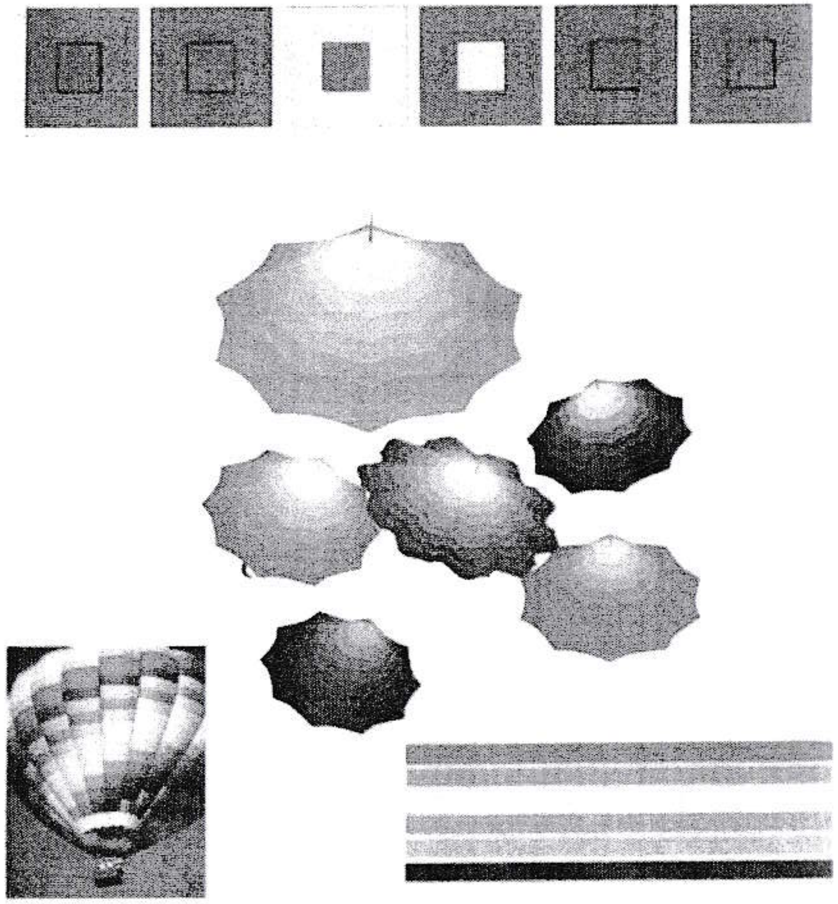

71-rasm. Rang tuslari.

Rang tusi	Ranglarning o'zbek tilida nomlanishi	Ranglarning rus tilida nomlanishi	Ranglarning ingliz tilida nomlanishi
	To'q olovrang	Темно-оранжевый	Dark orange
	Oltinrang	Золотой	Gold
	Olovrang	Оранжевый	Peat
	Sariq	Желтый	Yellow
	Xantalrang	Горчица	Mustard
	Limonrang	Лимонный	Lemon
	Zafaron	Шафрин	Saffron
	To'q sarg'ish nokrang	Темно-желтая жемчужина	Dark yellow pearl
	To'q oltinrang	Старое золото	old gold
	Xaki	Хаки	Khaki
	To'q yashil-sariq	Темно-зелено-желтый	Dark green yellow
	Makkajo'xorirang	Кукурузный	Corn

Rang tuslarining o'zbek, rus va ingliz tillarida nomlanishi.

Qizil ranglar: kinovar — ravshan qizil bo'yoq (simob sulfid qizil rangi meneral, simob rudasidan olingan qizil bo'yoq). Kraplak — turli tusda ko'rinuvchi to'q qizil bo'yoq. Karmin — koshinel deb ataluvchi hashoratdan olinadigan och tusli qizil bo'yoq. Kadmiyli qizi — juda tiniq, ravshan va iliq tusdagi qizil kabi tuslari ham mavjud. Zangori bo'yoq sovuq ranglarning butun bir gammasini tashkil etadi. Bulardan tashqari zangori bo'yoqning ultramarin — ko'kimtir rangni eslatuvchi to'q ko'k tusi mavjud.

Kobalt — och havorangning har xil tusdagi ko'rinishi. Bermen moviy rang — to'q zangori tuslari ham bor. Zangori rangning tiniq tuslarigina sariq hamda qizil ranglar bilan yaxshi aralashadi va hech qanday xunuk tus hosil qilmaydi. Yashil bo'yoqlar sariq rangning bevosita zangori bilan aralashuv natijasida hosil bo'ladi.

Qora rang boshqa ranglardan o'zining tamoman qarama-qarshi xusuiyatlari bilan ajralib turadi. Qora rang yordamida axromatik ranglarning butun bir kompozitsiyasini topish mumkin. Uning har qanday xromatik ranglar bilan aralashmasi axromatik ranglarning yoki kerakli ranglarning xira tusini beradi. Oq rang akvarel bo'yog'i bilan ishlashda qo'llanilmaydi, lekin guash, tempera, moy bo'yoq va pastel bilan ishlashda qo'llaniladi.

Axromatik va xromatik ranglarning oq rang bilan har qanday aralashmasi o'sha rangning och tusini hosil qiladi. Ranglar va ulardagi turli alomatlarni o'zbek tilida ifodalash an'analari:

Alvon	Sariq
Arg'uvon	Safsar
Bargi karam	Samon rang
Binafsha	Sur
Bug'doy rang	Firuza
Bo'z	Yashil
Gulgun	O'choq kesak
Gunafsha	Qizil

Jigar rang	Qirmizi
Zangori	Qora
Za'faron	Qora mag'iz
Zumrad	Qoracha
Kul rang	Qo'ng'ir
Ko'k	Qahrabo
Lojuvard	Havo rang
Lola rang	Ol
Malla	Oq
Moviy	Pista mag'iz
Mosh rang	Pistoqi
Nafarmon	Pushti

Ranglarni jonli tilda va shuningdek, turli kasb hunar egalarining nutqlarida yuqoridagilar qatorida yana quyidagi ranglar qo'llanib kelinadi:

Anordona	Zok
Aqiq	Kaptar bo'yin
Bayzogun	Ko'k temir
Burgul	Miloyi
Gulnor	Nimtatir
Gulob	Nimpushti
Jiyron	Olma talqon
Zanovi	Sabzi rang
Zartova	Siyoh
Sariq kesak	Shinni
Surma rang	Shol
To'pori	Qovoq sariq
Shaftoli guli	Hafrang

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Asosiy ranglar nechta va ular qaysilar.

2. Sariq ranglarning eng yaxshi xususiyati nimalardan iborat, ularni qanday bo'yoqlar bilan aralashtirish mumkin?

3. Kronli sariq qanday rang?

4. Kadmiyli sariq rangining qanday xususiyatlari bor?

5. Qizil rang asosan qanday rang tuslaridan iborat?

6. Kraplak qanday tusda ko'rinuvchi bo'yoq hisoblanadi.

7. Kobalt qanday rang?

8. Bermen moviy rangning qanday tuslari bor?

9. Qora rang boshqa ranglardan o'zining qanday xususiyatlari bilan ajralib turadi?

10. Axromatik va xromatik ranglarning oq rang bilan aralashmasi qanday rang tuslarini hosil qiladi?

11. Ranglar va ulardagi turli alomatlarni o'zbek tilida ifodalash an'analarini bilasizmi?

12. Ranglarni jonli tilda va shuningdek, turli kasb hunar egalarining nutqlarida yana qanday ranglar qo'llanib kelinadi?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

Rang o'zi nima? Uni qanday xususiyatlari bor? Buyumlarni rangi nimani bildiradi? Nima sababdan ba'zi narsalar ko'k, boshqasi qizil, yana biri yashil rangli? Bularning barchasiga sababchi o'z yo'lida hamma narsani yorituvchi, nurlantiruvchi quyoshdir. Qorong'ida biz hech qanday rangni ko'rmaymiz. Ko'zga quyosh yoki elektr chirog'i nurlari, yorug'lik to'lqinlari tushishi bilanoq ranglarni xis qilish tuyg'usi paydo bo'ladi.

Odatda rangni ko'rib xis qilish ikki guruhga bo'linadi: birinchi guruhi axromatik ranglar qora, oq, kulrang. Keyingi guruhda xromatik ranglar qora, oq,

kulranglardan boshqa barcha ranglar qizil, pushti, sariq, yashil, havorang kiradi. Yonma-yon turgan ranglar tabiatda ham bir-biriga ta'sir qiladi. Misol uchun, oq matoni maysa ustidagi holatini olib ko'raylik, u ba'zi joylarda yashil refleks hosil qilsa, ba'zi joylarda sarg'ish, och-qizil rangda bo'lib ko'rinadi. Endi ko'rganlarimizning ana shundayligicha qog'ozga tushurib ko'raylik, xo'sh qog'ozdagi ranglarning holati bilan tabiatdagisi bir xil bo'ladimi? Albatta, yo'q. Chunki, tabiatdagi ma'lum bir masofadagi ranglarning bir-biriga o'zaro ta'siri bilan tekis qog'oz yuzasidagi, sirtidagi ranglarning o'zaro ta'siri bir-biriga sira o'xshamaydi. Qolaversa, tabiatda ranglarning tarqalishi, yoyilishi chegarasiz.

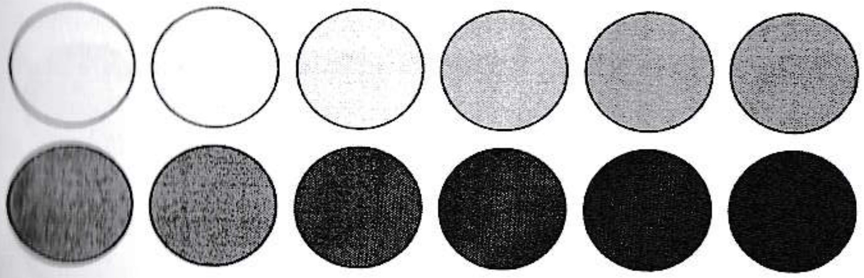

72-rasm. Axromatik ranglar.

Naqsh kompozitsiyasida esa uning aksi, ma'lum bir masofa asosida ko'ramiz, xis qilamiz. Naqsh kompozitsiyasidagi rang tabiat rangi singari har soniyada o'zgarmaydi, tabiatdagi singari yoyilmaydi, balki naqqosh qo'ygan holatda turadi. Tabiatdagi mavjud ranglarni ikki kismga: axromatik va xromatik ranglarga ajratish mumkin. Oq, kul rang va qora ranglar hamda ularning har xil nisbatda aralashtirishdan hosil bo'ladigan barcha rang tuslari axromatik ranglar deb ataladi.

Axromatik ranglarni bir-biridan ajratishda yorug'lik kuchi muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ranglar spektrining ko'rinuvchi qismidagi har xil to'lqin uzunligiga ega bo'lgan barcha ranglarini bir xil qaytaradi. Natijada, yuza

yorug'likni qancha ko'p qaytarsa, u shunchalik oq tusga, qanchalik ko'p yutsa, shunchalik qora tusga o'xshab ko'rinadi.

Tabiatda quyosh nuridan tushayotgan yorug'likning hammasini, ya'ni 100% ni qaytaradigan yoki yutadigan mineral, material yo'q. Binobarin, tabiatda mutlaqo oq rang ham qora rang ham bo'lmaydi. Eng oq rangdagi materialga yumshoq magniy oksidi misol bo'ladi, uning quyosh nurining qaytarish koeffitsienti 96 % ni tashkil etadi. Eng kichik qaytarish koeffitsienti 0,3 % ga ega bo'lgan material qora duxoba mato hisoblanadi. Shuning uchun ham qora duxoba eng qora rangga o'xshab ko'rinadi. Axromatik ranglardan boshqa barcha ranglar, ya'ni biror rang tusiga ega bo'lgan ranglar xromatik ranglar deb ataladi.

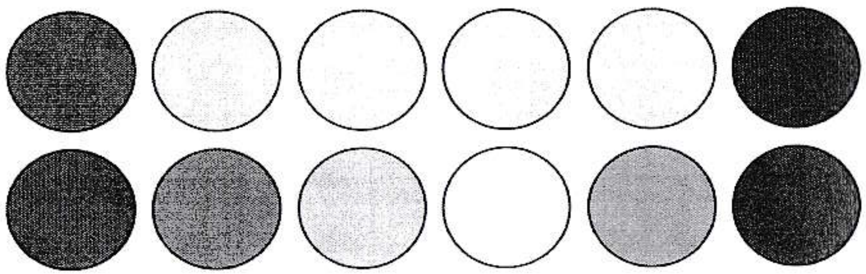

73-rasm. Xromatik ranglar.

Quyosh spektorining barcha ranglari hamda ularning bir-birlari bilan aralashuvidan hosil bo'lgan hamma ranglar xromatik ranglarga kiradi. Axromatik ranglarning xromatik ranglardan asosiy farqi shuki, ular tanlamay yutish va qaytarish xossalariga ega. Xromatik ranglar, axromatik ranglardan farqli o'laroq, faqatgina yorug'lik kuchlari bilan emas,balki nomlari, tuslari jihatdan ham ajralib turadi. Ranglarni farqlash xususiyatlari har bir xromatik rang 3 ta xossaga: rang tusiga, rang yorqinligiga (bunda rang kam yoki ko'p yorqinligi ko'zda tutiladi), rang to'yinganligida (rang quyuqligida) ega bo'ladi.

I.5.-§. NAQSH VA UNING TURLARI

Tayanch tusunchalar: kompozitsiya, pardoz, yodgorlik, me'mor, girih, arxitektura, geometrik, kvadrat, gul, barg, novda, g'uncha, madoxil, rax, oval, romb, ellips, turunj, o'simliksimon, mehrob, novda, marg'ula, bofta, shukufta, tanob, bog'lam, sirtmoq, handasiy.

O'rta Osiyo san'ati qadimdan mashhurdir. Naqqosh ustaning chizadigan naqsh kompozitsiyalari shunchaki qog'oz betini to'ldirish yoki bo'yash, o'yma yuzini o'yish uchun emas, balki, ongli ravishda tabiat va badiiylik qonun-qoidalarga amal qilgan holda naqsh kompozitsiyasini chizish tushuniladi. Shu nuqtai-nazardan olib qaraganda o'ymakor ustaning ijodiy jarayonidagi eng qiyin va eng mas'uliyatli bosqich naqsh kompozitsiyasi nusxasini chizishdan iboratdir. Agarda naqsh kompozitsiyasi tabiat qonunlariga zid ravishda tuziladigan bo'lsa, u holda xoh bo'yashda bo'lsin, xoh o'yishda bo'lsin yoki pardoz berishda bo'lsin har qancha yutuqqa erishilmasin ish ko'ngildagidek go'zal va jozibador chiqmaydi.

O'tmishda ota-bobolarimiz qurgan muhtasham binolar hozirgi kungacha maftunkor jilvasini yo'qotmagan. Yuksak did bilan ishlangan naqshlar har bir tomoshabinni hayratga solib kelmoqda. Xattoki chet ellardan tashrif buyurgan sayohatchilar ham mamlakatimizdagi qadimiy yodgorliklarni, badiiy did bilan ishlangan naqshlarini ko'rib lol qolmoqdalar. Buxorodagi Ulug'bek madrasasi, YuNESKO muhofasidagi Ismoil Somoniy maqbarasi, Kalon minorasi, Samarqanddagi Shohi-Zinda maqbarasi (74-rasm), Go'ri Amir maqbarasi, Ulug'bek, Sherdor, Tillakori madrasalari va boshqalar Sharqning nodir go'zalligi, soddaligi hamda naqsh motivlarining ulug'vorligi bilan kishilarni sehrlab kelmoqda.

Yuzlab, minglab xalq me'morlarining qovargan qo'llari bilan yaratilgan yodgorliklardagi jonli naqshlar xuddi tabiatning go'zallik olamini kuylayotganday tuyuladi va kishilar ruhiyatiga ko'tarinki ruh bag'ishlaydi. Chunonchi, Samarqanddagi asrlar davomida musulmon sharqida dong taratgan oliy bilim

maskani Ulug'bek madrasasini tomosha qilar ekanmiz, uning ta'lim-tarbiya maqsadida ko'zlab bunyod qilganligini naqqoshlar bezagi orqali sezish oson. Madrasaning bezagidagi bir birini kesib o'tgan behisob chiziqlardan ko'p burchakli va ko'p qirrali yulduzlardan tashkil topgan naqshlar xuddi koinotdagi charaqlab turgan yulduzlarni tarannum aylagandek asrlar osha hikoya qilib turganday tuyuladi. Ana shu bir birini kesib o'tgan behisob chiziqlar, har xil burchakli va qirrali yulduzlardan tashkil topgan geometrik naqshlarni girih deb yuritiladi. Xo'sh, girih nima o'zi? U qanday ma'noni anglatadi?

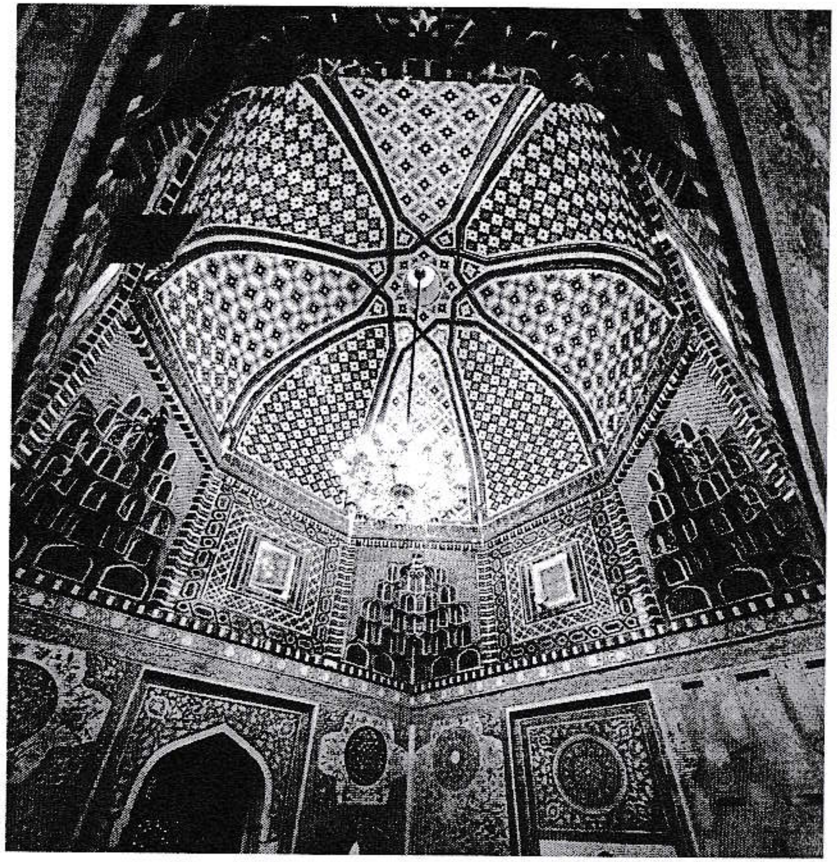

74-rasm. Samarqanddagi Shohi-Zinda maqbarasi.

Girih — forscha chigal, tugun degan ma'noni anglatib, handasiy naqshlar turiga kiruvchi murakkab naqsh demakdir. Geometrik naqsh muayyan taqsimlarga ega bo'ladi. Har bir taqsim o'z tuzilishiga ega. Girih O'rta Osiyoda va Yaqin Sharqda keng tarqalgan naqsh bo'lib, XII-XVI-asrlarda ayniqsa O'rta Osiyoda juda keng taraqqiy qilgan. Pokiston, Turkiya, Ispaniya, Xitoy, Yaponiya kabi mamlakatlarda keng tarqalgan. Dunyoda girihni eng ko'p tarqalgan joyi O'rta Osiyodir. O'rta Osiyoda girihlarning juda ko'p turi mavjud. Bu girihlarni arxitektura minoralaridan tortib kitob varag'igacha bezatilganining guvohi bo'lamiz. Albatta biz tarixga nazar tashlar ekanmiz o'sha zamon uchun girihni chizmachilik asboblari, matematik formulalar asosida ishlanishi bu katta ilmiy kashfiyot edi. Bu girihni ishlagan ustalar matematika fanini egallagan kishilar bo'lganlar.

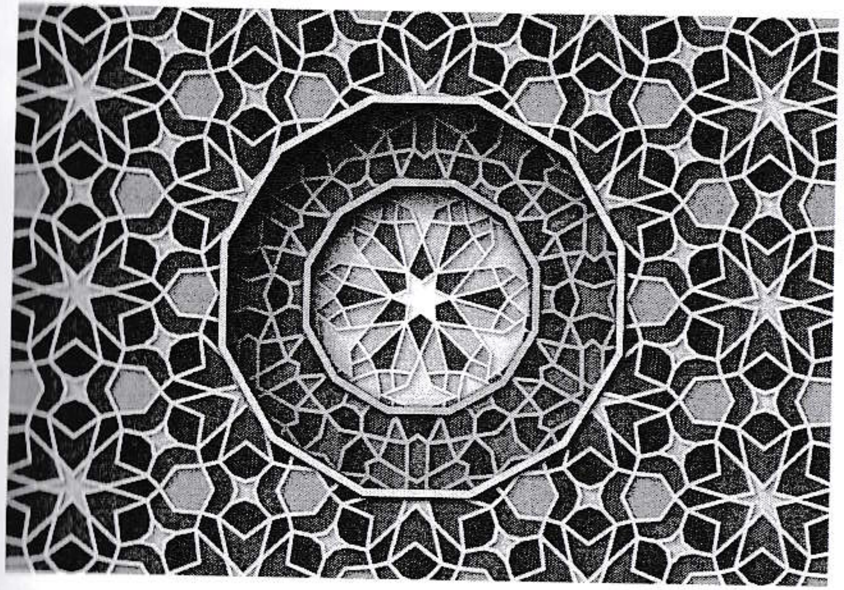

75-rasm. Girih naqsh namunasi.

Arxitektura yodgorliklaridagi geometrik naqshlar shunday aniqlikda ishlanganki, kishini lol qoldiradi. Olimlarimiz ana shu girih ishlash sirlarini topish

maqsadida ko'p izlanishlar qildilar. Lekin bu jumboqlardan to'la ma'lumotlar ololmadilar. Chunki o'sha vaqtdagi ustalar bu geometrik naqshni qurishni sir deb bilib qog'ozda yoki tushuntirib qoldirmaganlar. Shuning uchun ham otadan-bolaga o'tib unutib yuborilgan. Ana shu sabablarga ko'ra hozirgi zamonamizda ham ko'pgina ustalarimiz girihni yechimini topishga qiynaladilar.

Sharqning mashhur olimlaridan Abdulvafo al Buzjoniy (940-998) o'zining kitoblarida 20 ga yaqin geometrik naqshlar yechimi to'g'risida yozib qoldirgan. Bularda girihni ba'zi oson yo'llarini tushuntirib o'tgan. Masalan, uning kitoblaridan birida qurilish va geometrik naqsh yechimi to'g'risida yozilgan. Bu kitob hozir Parijdagi muzeylardan birida saqlanmoqda. Abdulvafo al Buzjoniy o'zining asarlarida girihni tayyorlash usullarini ko'rsatib o'tsada, bizga girih yechimi to'g'risidagi ma'lumotlar berilmagan[9].

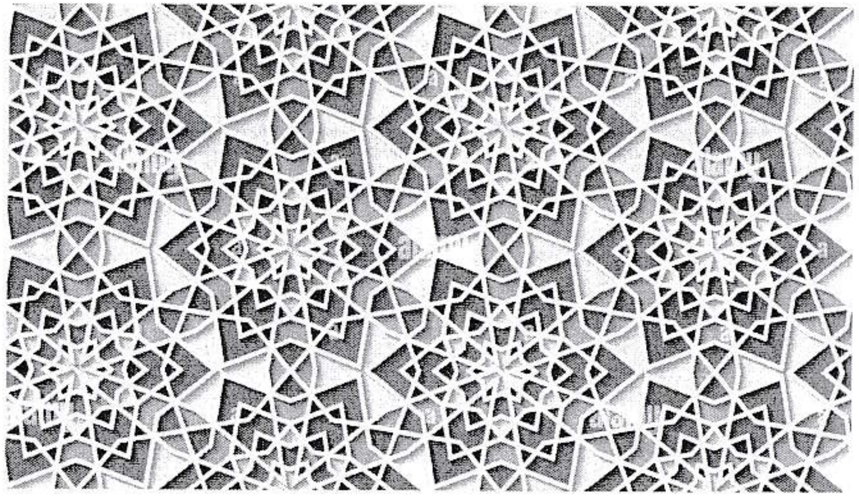

76-rasm. Girih naqsh namunasi.

U o'zining kitobida kvadratni uchga, beshga bo'lishning eng sodda va oson yo'llarini keltiradiki, bu o'sha davr uchun katta ilmiy va amaliy ahamiyatga molik edi. Murakkabligidanmi yoki yasash qonun-qoidalarining asta-sekin unutib

[9]Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. -Т.: Меҳнат, 1991.

ketganligidanmi, xullas biz uchun noma'lum. XVII-asrga kelib, girih san'ati juda kam ishlatiladigan bo'ldi.

Girih chizadigan ustalar nihoyatda kam qolgan. Girih chizish murakkab bo'lgani uchun hamma ustalar chiza olmaganlar. O'sha davrlarda girih naqshini yaxshi bilgan ustalar yetuk ustalar bo'lib hisoblanganlar. Shunday ustalardan biri Usta Shirin Murodov bo'lgan. U yangi girihlarni osonlik bilan chiza olgan hamda o'z o'rnida ustalik bilan qo'llay olgan. U o'z davrida girihni piri hisoblangan, uni girihkor usta deb hisoblaganlar. Shuning uchun girih chiza olmagan ustalarni yetuk usta deyilmagan.

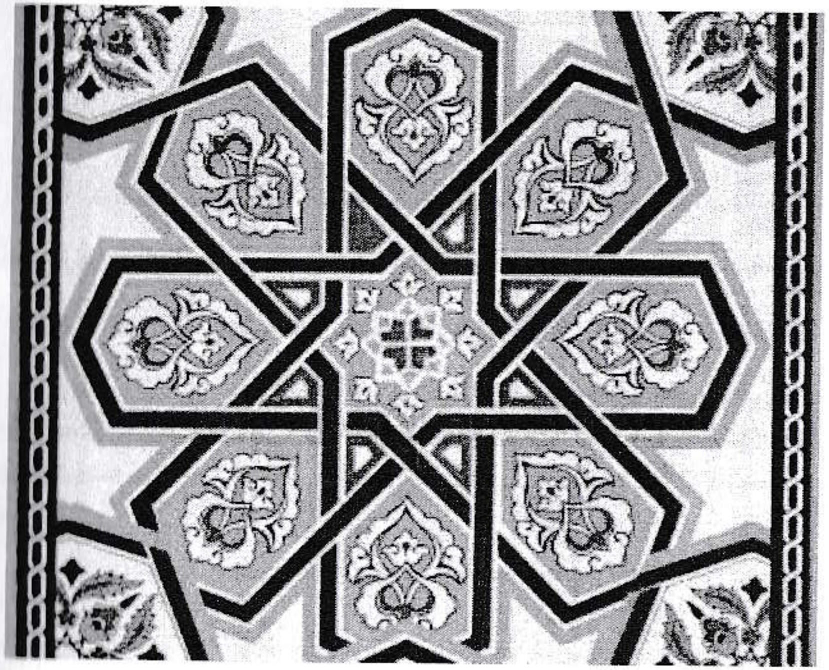

77-rasm. Gulli girih naqsh namunasi.

Bunday olimlardan 3.Bositxonovni keltirishimiz mumkin. 3.Bositxonov 300 ga yaqin ishlagan yangi girih naqshlari bilan mamlakatimizda mushhurdir. Hozirda har bir binoni bezashda geometrik naqshlar qo'llab kelmoqdalar. Girih naqshining

o'z qonun-qoidalari bor. Shuning uchun ham biz ularga girih naqsh yasash geometriyasini qonun-qoidalarini chuqur o'rgatmog'imiz lozim.

Gulli girih — o'simlik va geometrik naqsh elementlaridan tashkil topgan. Uning elementiga geometrik va o'simliksimon naqshlar kiradi.

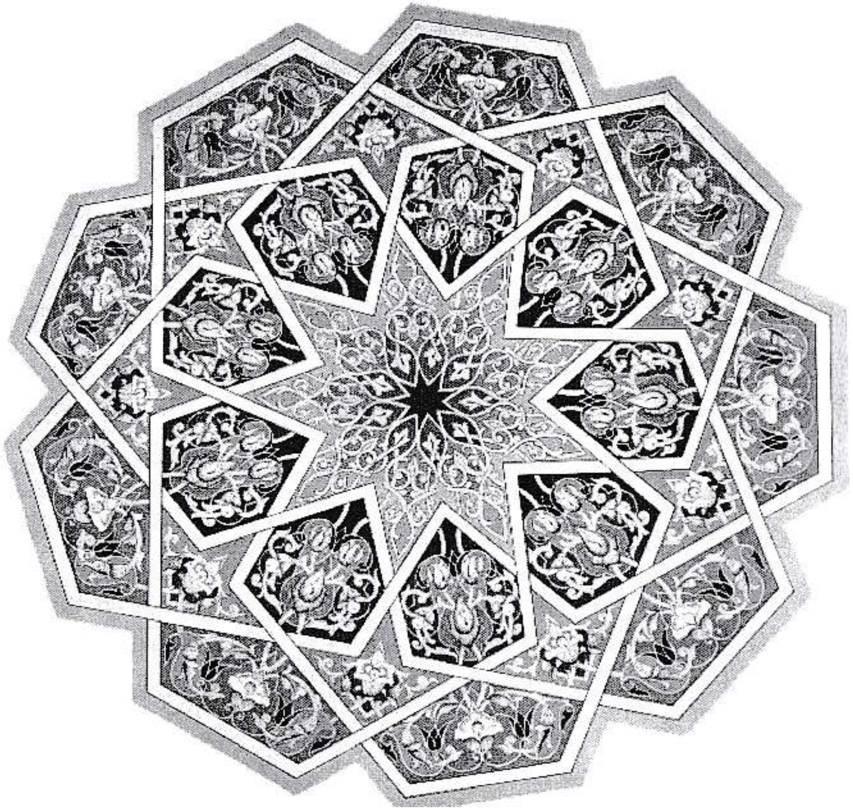

78-rasm. Gulli girih naqsh namunasi.

O'simliksimon (islimiy, yuguruvshi) naqshlar ko'p hollarda gul, novda, gajak, marg'ula, kurtak, barg, g'unsha kabi elementlarning o'zaro ma'lum tartibda bog'lanishidan hosil bo'ladi (79- va 80-rasmlar). Islimiy naqshlar yakka (bir) ba'zan esa qo'sh (ikki) bandli novda ko'rinishlarida bo'ladi. Ularga misol qilib:

ruta xoshiya, raftor, namoyon, mehrob, turunj, munabbat va hokkozo naqsh namunalarini aytib o'tishimiz mumkin.

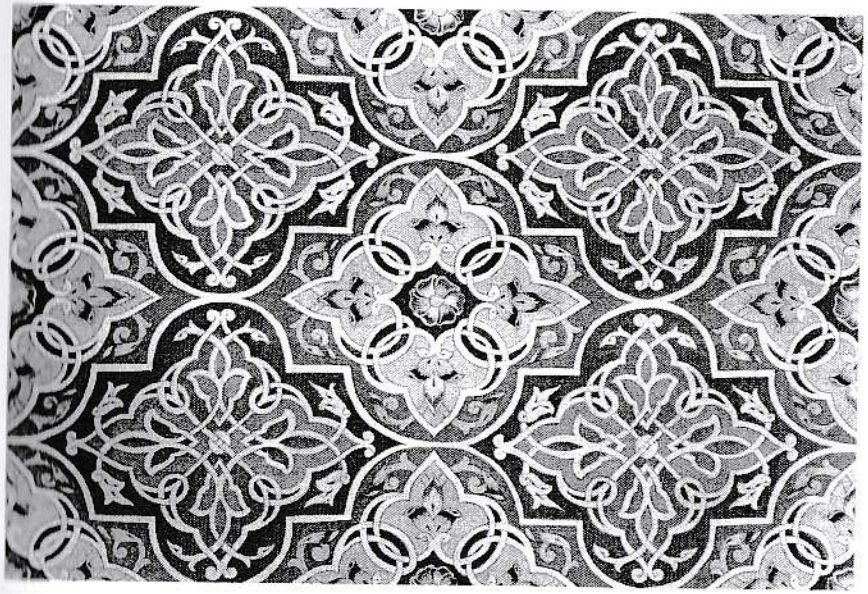

79-rasm. Islimiy naqsh namunasi.

"O'simliksimon naqshlari esa tabiatdagi barg, band, daraxt, buta, g'unsha va boshqa narsalarni naqqosh tomonidan stillashtirib olingan shaklini ma'lum qonuniyatlar asosida takrorlanishidan hosil qilingan. Islimiy — o'simliksimon naqshi amaliy san'atning deyarli barsha turlarida juda keng tarqalgan.

Islimiy klassik naqsh turi bo'lib, barg, gul, kurtak, tanob va boshqalardan tashkil topgan bir-biriga ulanib takrorlanishdan hosil bo'ladigan naqsh. Islimiyning turlari juda ko'p, usta kompozitsiyasi qaysi shakl bilan to'ldirilgan bo'lsa, shu shaklning nomini qo'shib aytiladi. Shunonshi, islimi mehrob, islimi bodom, islimi bulbul va boshqalar."[10]

[10] Muratov X. X., Jabbarov R. R. Amaliy va badiiy bezak san'ati. -T.: IJOD-PRINT, 2020, -62-63 b.

80–rasm. Islimiy naqsh namunasi.

Madoxil — (arabcha — ostona, kirish, eshik) chapurost takrorlanuvchi islimi naqsh turi, u kompozitsiyada chiqish nuqtasi, ya'ni manbai, ildizi, asosi yoki o'zagi bo'lib hisoblanadi. Madoxili ko'rinishi jihatidan xilma xil bo'lib, g'uncha, lola, gul, uch barg va boshqa shakllardan iborat. Ana shu shakllarning orasiga naqqoshlar har xil gullar kiritib o'ziga xos nom qo'yganlar. Masalan: madoxili lola — g'uncha, lola shakliga yaqin qilib ishlangan madoxili naqsh turi; qo'sh madoxili — lola, g'uncha, gul va boshqa shakldagi madoxilining biri yuqoriga, biri pastga qaratib chiqilgan nusxasi; madoxili islimi — naqshning taqsimini, asosini madoxili shakli egallovchi islimi naqsh turi. Madoxili naqshlari arxitekturada, yog'och,

ganch, tosh, mis o'ymakorligida, naqqoshlikda, kashtado'zlikda va boshqalarda keng tarqalgan. Madoxili turlari borgan sari ko'payib bormoqda va zamonaviy binolarning uy-ro'zg'or buyumlarini bezashda keng qo'llanilyapti.

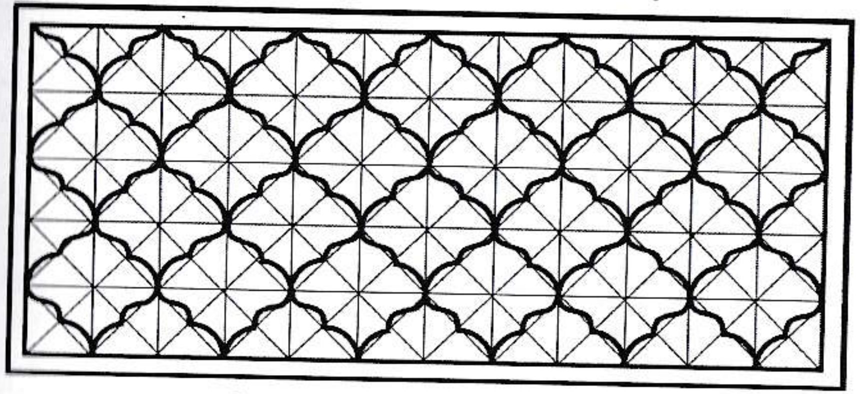

81-rasm. Madoxil naqsh namunasi.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Naqqosh ustaning chizadigan naqsh kompozitsiyalari qanday qo'nuniyatlar yasrsida chiziladi?
2. Girih nima?
3. Forscha chigal, tugun degan ma'noni anglatuvchi naqsh turi qaysi?
4. Handasiy naqshlar turiga kiruvchi murakkab naqsh qaysi va u haqda nimalarni bilasiz?
5. Sharqning mashhur olimlaridan Abdulvafo al Buzjoniy naqshning qaysi turi haqida o'z asarlarida yozib qoldirgan?
6. 3.Bositxonov kim va u naqshning qaysi turida 300 dan ziyod kompozitsiyalar tuzgan?
7. Qanday naqshlar ko'p hollarda gul, novda, gajak, marg'ula, kurtak, barg, g'unsha kabi yelementlarning o'zaro ma'lum tartibda bog'lanishidan hosil bo'ladi?

8. Qanday naqshlarga o'simliksimon, islimiy yoki yuguruvshi naqshlar deyiladi?

9. Arabcha — ostona, kirish, eshik ma'nosini anglatuvchi naqsh turi qaysi?

10. Qanday naqsh turiga madoxil naqshlari deyiladi?

11. Amaliy san'atda qanday naqsh turlari mavjud?

12. Naqqosh ustalardan kimlarni bilasiz?

13. Qanday naqsh turlari bor va ular qaysilar?

14. Qanday naqsh turiga gulli girih naqshi deyiladi?

15. "Amaliy san'atning deyarli barcha turlarida juda keng tarqalgan o'simliksimon naqshi" ta'rifi qaysi naqsh turiga nisbatan berilgan?

16. Arabcha "limon" degan ma'noni bildiruvchi naqsh turi qaysi?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

Ramziy naqshlar esa kabutar, sher, baliq, davlat gerbi va boshqalarni stillashtirib tasvirlangan naqsh elementlaridan tashkil topadi. Ustalar tabiatdagi gul, barg, novda, g'uncha, kabutar, tovus va boshqalarning tuzilishini, o'sish qonun-qoidalari, ko'rinishini sinchiklab o'rganib, ulardan turli naqsh kompozitsiyalar ishlash uchun har xil elementlarni stillashtirib olganlar. Chunonchi, usta gulni stillashtirib olishda uning go'zalligini qaysi holatdagi (ustidan, yonidan yoki tagidan) ko'rinishini tasvirlashni izlab topadi.

Turunj — arabcha "limon" degan ma'noni bildiradi. Ruscha medalon, naqshlarda kompozitsiyaning markaziga chiziladigan naqsh turi. O'rta Osiyoda o'ziga xos ko'rinishga va mazmunga ega bo'lib, qadimdan ishlatilib kelinadi. Turunj naqshning ko'rinishi, limon shaklida bo'lgani uchun uni shunday deb yuritiladi. Turunj hech qanday naqshga ulanmay muallaq turadigan kompozitsiya bo'lib, uning shakli asrlar davomida rivojlanib boyigan. Uning hozirda doira, 5-10 raxli yulduz, oval, romb, ellips shakllari bor. Turunj nusxasi 4, 8 yoki 16 ga bo'linadi.

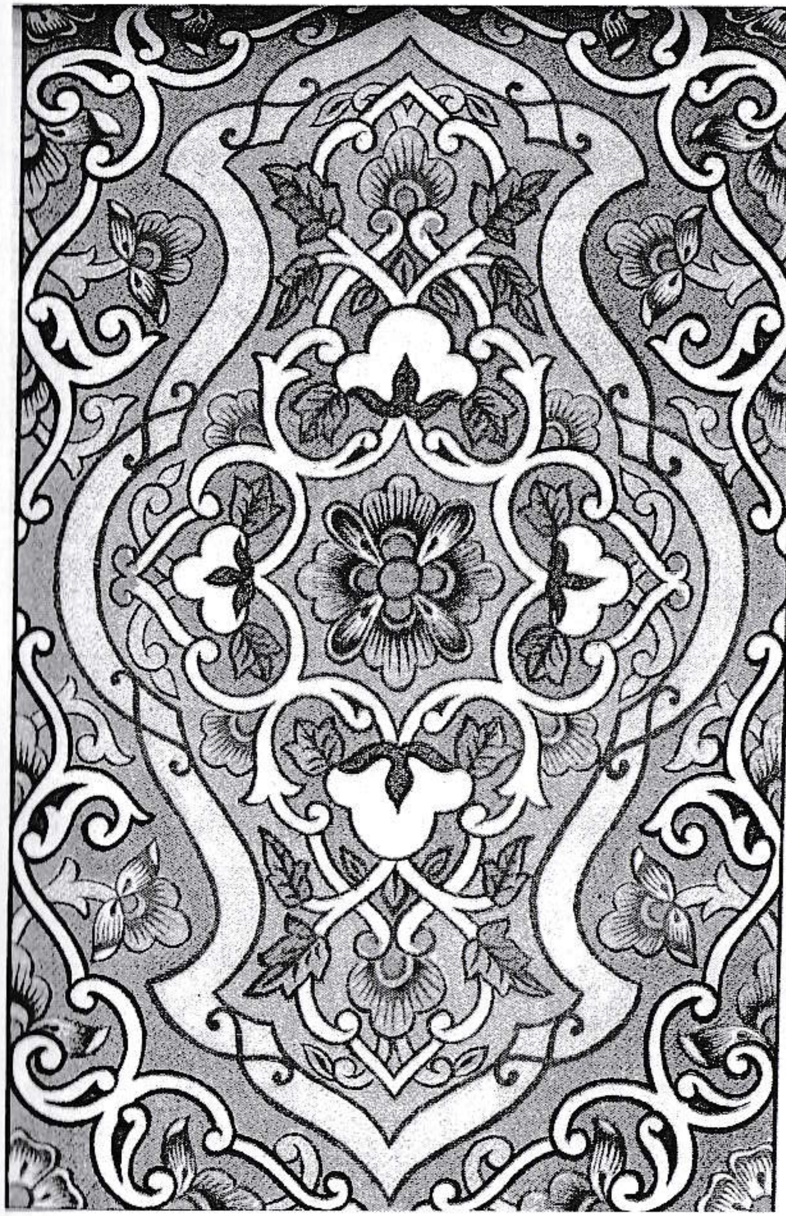

82-rasm. Paxtagulli ramziy naqsh namunasi.

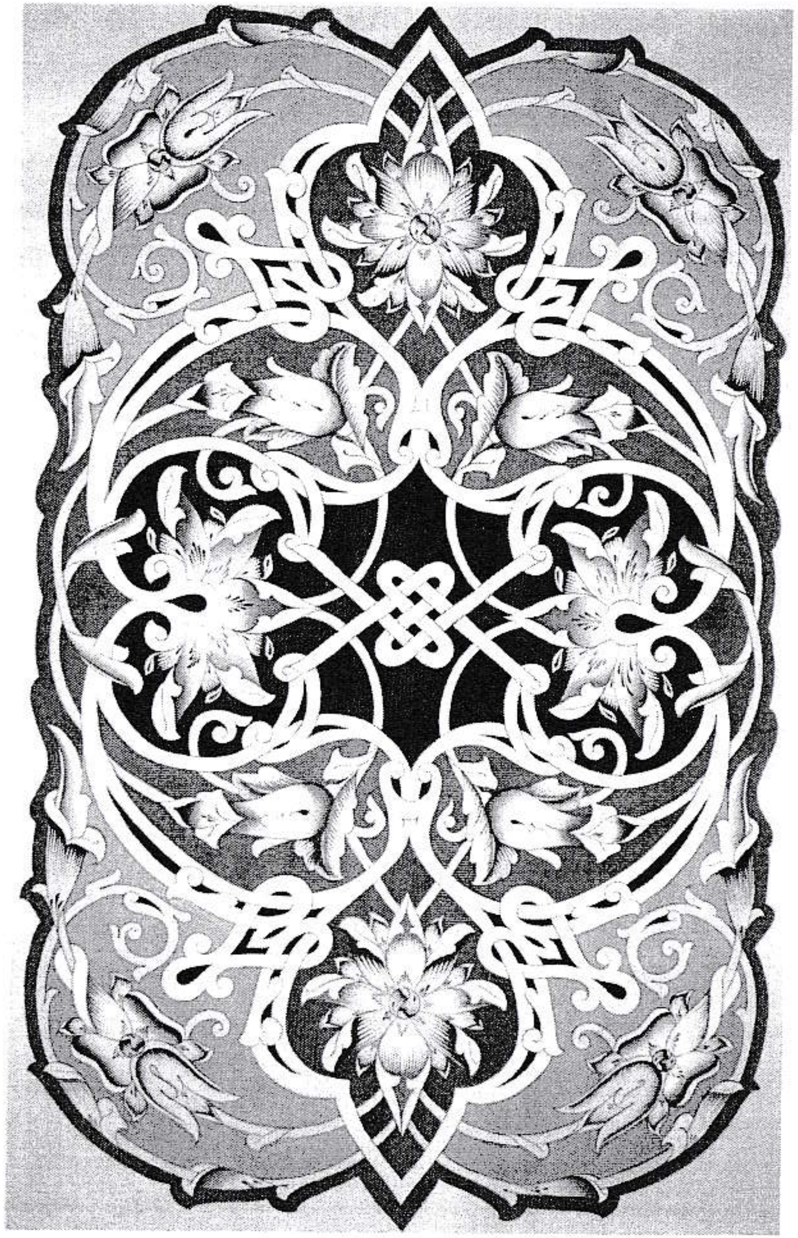

83-rasm. Turunj naqsh namunasi.

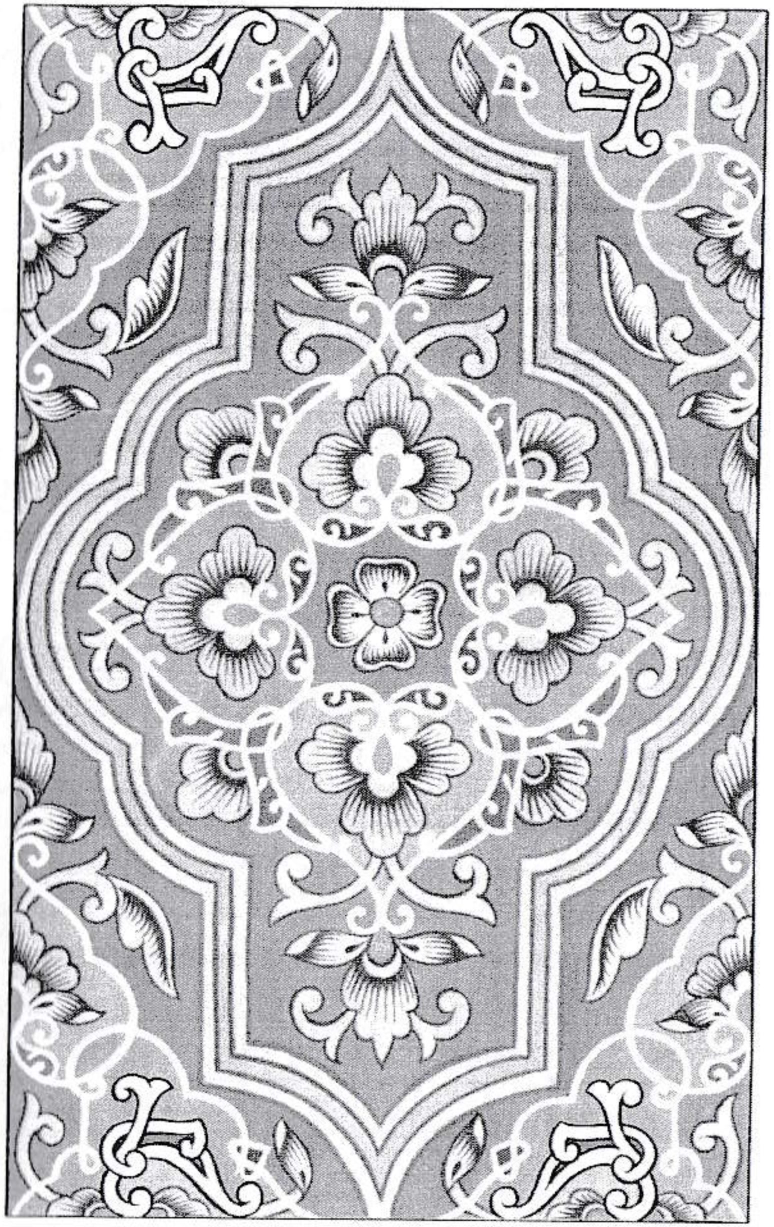

84-rasm. Munabbat naqsh namunasi.

Naqqoshlar ko'pincha to'rtburchakli kompozitsiya chetiga oddiy naqsh, ya'ni ruta ishlab o'rtasiga turunj ishlaydilar. Turunj ko'pincha devor o'rtasiga, shift markaziga, kashta, gilam markazlariga bajariladi. Usta turunj ulgisini tayyorlashda qog'ozni 4, 8 yoki 16 ga buklab bir bo'lagiga nusxa chizadi. Shu naqsh chiziqlarini ignada teshib so'ngra qog'oz yoyilsa qolgan bo'laklariga ham nusxaning takrori hosil bo'ladi. Tayyorlangan turunj nusxasini kerakli yuzaga tushuriladi.

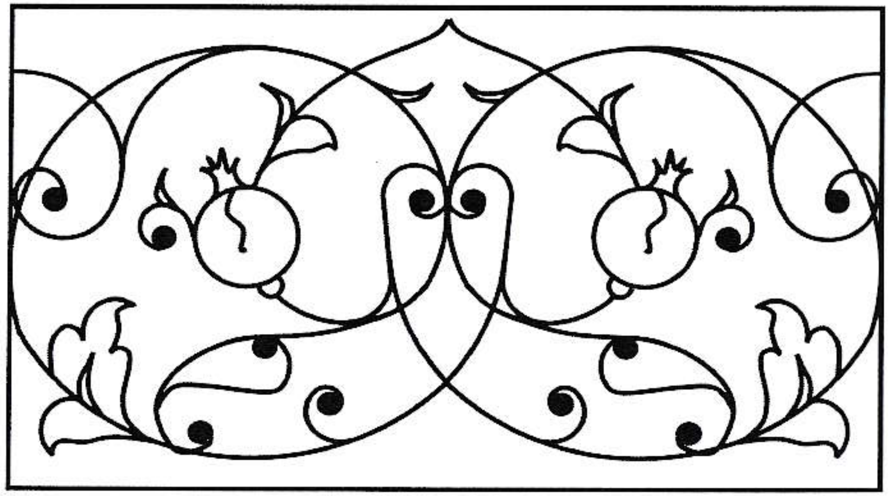

85-rasm. Anorgul naqsh namunasi.

Anorgul — naqqoshchilikda, kulolchilikda, misgarlik, kashtachilik va shu singari turlarida ishlatiladigan o'simliksimon naqshdir. Anorgul naqshi qadimdan ishlatilib kelinayotgan naqsh turi bo'lib, ko'pincha Farg'ona naqshlarida ayniqsa ko'p uchraydi. Bu naqsh turi hayotdagi to'qchilik va to'kin-sochinlik, serfarzanblilik ramzi sifatida ifodalangan. Anorgul naqsh kompozitsiyasida anorni ikki xil, ya'ni naturalistik, bunda tabiatda qanday bo'lsa shunday tasvirlaydilar, gohida stillashtirilgan naqsh uslubida tasvirlanadi. Anor tasvirlangan bu naqshda anorning ko'pincha ichki qismini ham ko'rsatib tasvirlaydilar.

O'simliksimon naqshlari esa tabiatdagi barg, band, daraxt, buta, g'uncha va boshqa narsalarni naqqosh tomonidan stillashtirib olingan shaklini ma'lum qonuniyatlar asosida takrorlanishidan hosil qilingan.

I.6-§. ODDIY NAQSH ELEMENTLARINI CHIZISH

Tayanch tusunchalar: shobarg, qo'shbodom, nabotot, gulkosa, gultoj, tanob, marka, grafit.

Amaliy san'atga ihlos qo'ygan va uni o'rganmoqchi bo'lgan har qanday kishi amaliy san'at turlari — ganch o'ymakorligi, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi va boshqalarni o'rganish uchun naqsh elementlarini chiza olishni o'rganishi kerak. Bu elementlar naqsh ishlashning alifbosi hisoblanadi.

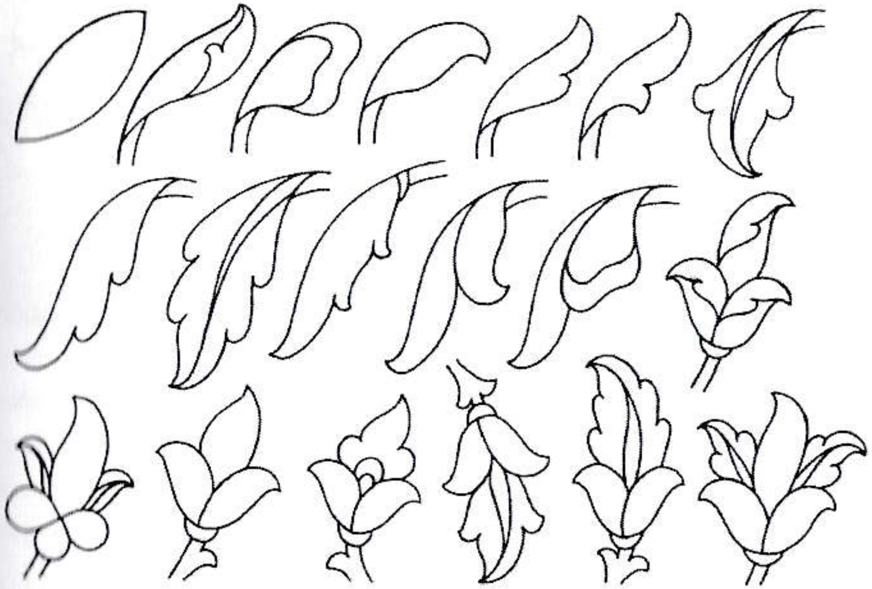

86-rasm. Barg naqsh elementlari.

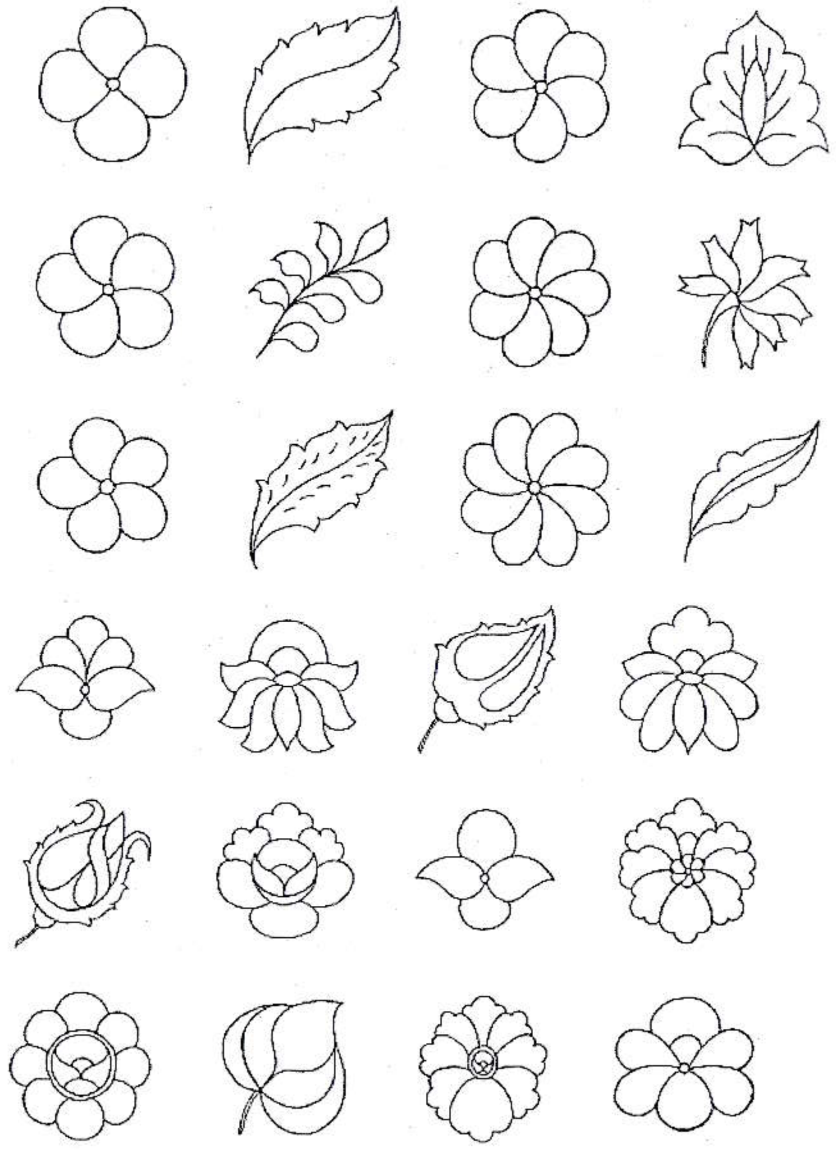

87-rasm. Barg naqsh elementlari.

Bu mashg'ulotda biz naqsh elementlari barg, gul, marg'ula va tanob, shkift, bog'lam va sirtmoqlarning turlari, nomlari va ularni chizishni o'rganamiz[11].

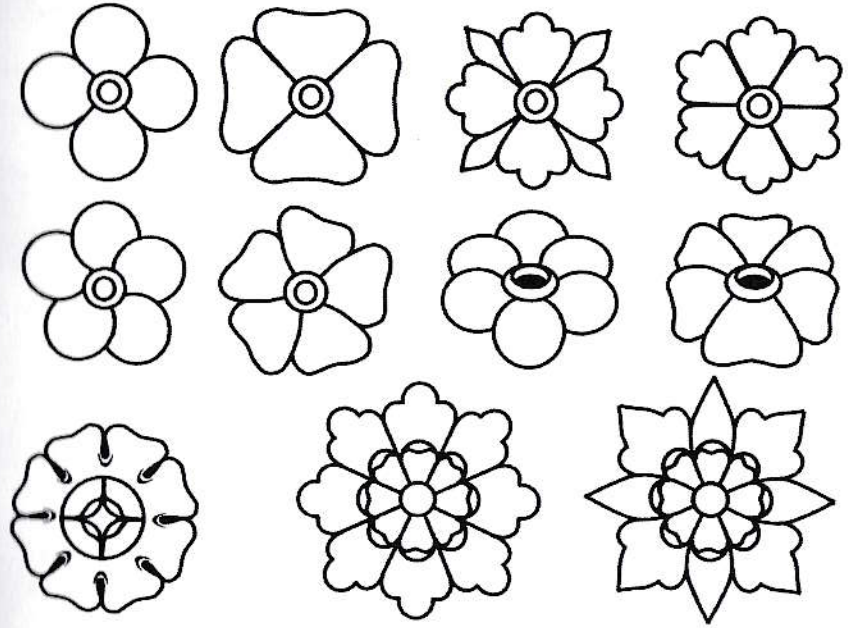

88-rasm. Gul naqsh elementlari.

Barg — o'simliksimon naqsh elementi bo'lib, naqqoshlar tomonidan tabiatdagi o'simlik bargini stillashtirib olingan tasviri (20-rasm). Barg naqsh kompozitsiyasida to'ldiruvchi va husn beruvchi elementdir. Ular tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkab turlarga bo'linadi. Oddiy barglarga uch barg, bodom bargi, tol bargi va boshqalar kiradi. Murakkab barglarga esa ko'p barg, shobarg, sadbarg va boshqalar kiradi. Barglarning quyidagi turlari bor: chunonchi, shobarg (shahona barg) eng katta barg, qo'sh barg, ko'p barg, chor barg (to'rtta barg), hurmo bargi,

[11]Bulatov S.S., Dadashev L. Naqsh alifbosi. -T.: Cho'lpon, 1999.

tol bargi, anor bargi, qashqarcha barg, madoxil barg, qo'shbodom barg, qalampir barg, nok bargi, sambit barg, butoq barg va boshqa 50 dan ortiq turlari bor.

G'uncha — tabiatdagi nabotot olamining hali ochilib ulgurmagan gullarini naqqosh tomonidan stillashtirib olingan tasviri bo'lib, naqsh kompozitsiyasida to'ldiruvchi elementlar sirasiga kiradi.

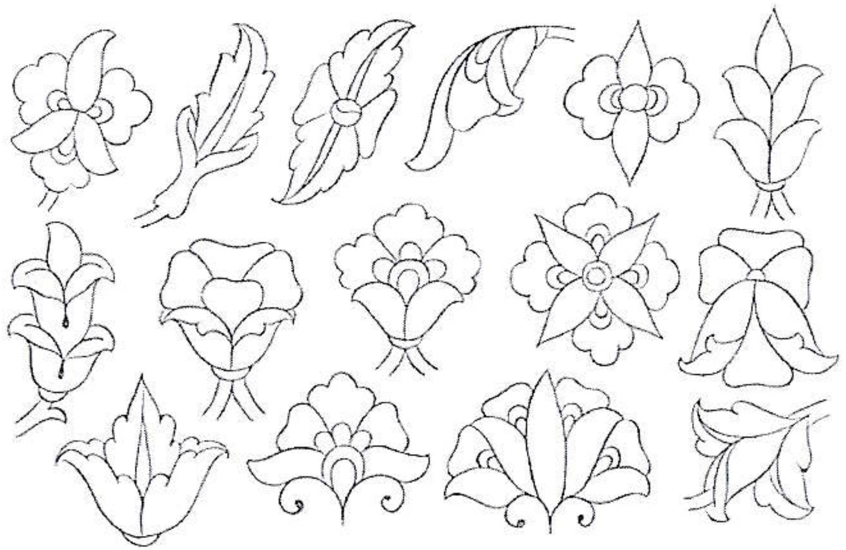

89-rasm. Bargli gul naqsh elementlari.

Demak, gulkosa va gultoj barglari quyosh nuriga to'yinib, gul bo'lib ochilmasdan avvalgi holati g'uncha deyiladi. Bir o'ramli gullarning gul barglari yashil rangda bo'lsa, bunday gullar gulkosasimon deyiladi. Bunday gullarga lavlagi, otquloq, izen va boshqalar misol bo'la oladi.

Band — o'simliksimon naqsh elementlaridan biri bo'lib, o'simliklar morfologiyasida bargli, kurtakli poya novda, ya'ni naqqosh ustalar tili bilan aytganda esa band deyiladi. Novda asosan kurtakning rivojlanishidan hosil bo'ladi. Novdaning uchidagi doimiy kurtak uning yuqoriga qarab o'sishiga xizmat qiladi.

Uchki kurtakning ostida, barg qo'ltig'ida ham kurtaklar joylashgan bo'lib, ular yon kurtaklar deb ataladi. Yon kurtaklar novdada ketma-ket va qarama-qarshi joylashadi. Novdadagi yon kurtaklar ikki xil bo'lib, ularning biri yon novda, ikkinchisi esa gul va barg hosil qiluvchi novda deyiladi.

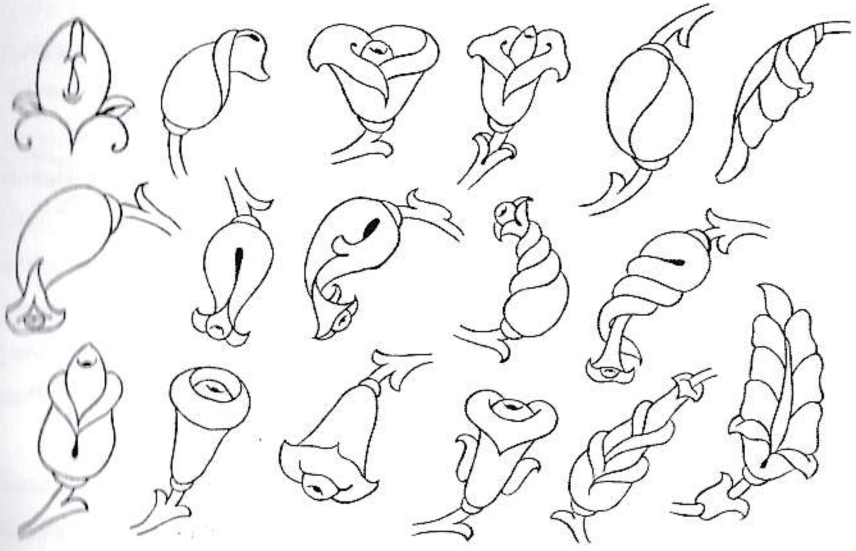

90-rasm. Murakkab gul elementlari.

Band gullarning novdasi hisoblanadi. Band amaliy san'atda tabiatdagi daraxt yoki o'simliklarning novdasini stillashtirib olingan tasviridir. Har bir naqsh elementi singari bandning ham kompozitsiyada qo'llanishining o'ziga xos qoidalari bor. Masalan, bandning aniq bir o'lchamda bo'lishi, kompozitsiyada gullarga nisbatan saqlanishi, u naqshda gullar, barglar va tanoblarning tagidan o'tishi va hokazo. Turli naqqoshlar kompozitsiyada banddan o'ziga xos metodda foydalanadilar, shuning uchun ham naqshlar bir biridan farq qiladi. Chunonchi, Xorazm naqshida bandlar kam kurtak va barglar deyarli bo'lmaydi. Novdalarning o'zi prujina singari bir biriga to'qilib ketadi. Bundan tashqari novda shoxlash paytida Buxoro, Toshkent va Samarqand nusxalaridan ko'pincha shukuft bilan

shoxlari bir biriga mustahkamlashsa, xorazmliklarda shukuft ajratilmay o'rniga novdacha qo'shilib ketadi.

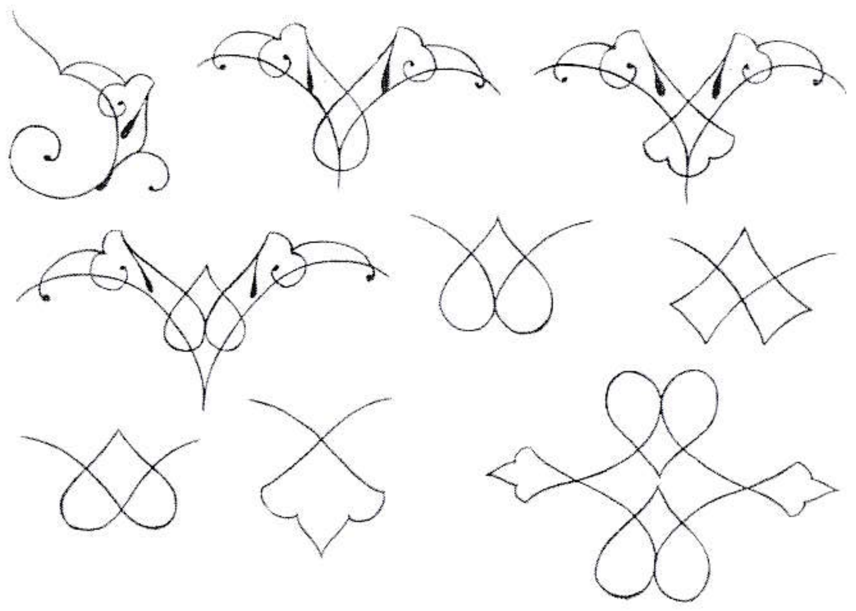

91-rasm. Yakka bandli shukufta va bofta naqsh elementlari.

Gul — tabiatdagi gullarni naqqoshlar tomonidan stillashtirib olingan tasviri. Gul naqsh kompozitsiyada to'ldiruvchi va husn beruvchi element bo'lib hisoblanadi (88-90-rasmlar). Gullarning har xil turlari bo'lib, ular o'ziga xos nomlanadi. Chunonchi uch va besh yaproqli oygul, bargli oygul, lola gul, paxta gul, no'xat gul, chinni gul, savsar gul, atirgul, gulafshon, gultojixo'roz va boshqalar. Gullar tuzilishiga ko'ra oddiy va murakkabga bo'linadi. Murakkab gullarga pista gul; ko'p bargli gul va boshqalar, oddiy gullarga esa oygul, lola gul, paxta gul, no'xat gul va boshqalar kiradi. Gullar har xil tuzilishga ega bo'lganligi uchun ularni o'ziga xos nomlari bor.

Shukufta — o'simliksimon naqsh elementi bo'lib novdalar bir birini bog'lash va yuzalarni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Shukufta tuzilishi jihatidan

turlicha bo'ladi: bir yerda kichik sodda bo'lsa, ikkinchi o'rinda anchagina takomillashgan, uchinchi o'rinda ikki tomondan kelayotgan shukufta qo'shilib madohil yoki shunga o'xshash shaklini hosil qiladi.

Bog'lam va sirtmoqlar — o'simliksimon naqsh elementlari bo'lib, bandi rumiy boftaning oddiy turi hisoblanadi. Ikki tanobni uchinchi sirtmoqsimon egib o'ziga bog'lashni sirtmoq deyiladi. Sirtmoqlar bir biri bilan chalkashib o'tadi, umumiy ko'rinishi xuddi sakkiz raqamni eslatadi.

Bofta — tanob aylanib o'tib hosil qilgan shakl. Islimiy naqsh elementi. Boftalar to'g'ri, egri hamda aralash chiziqlardan tashkil topgan bo'ladi.

Marg'ula — qo'sh chiziqli gajak, o'simliksimon naqsh elementi. U misgarlik, naqqoshlik, ganchkorlik, zardo'zlik va boshqalarda ishlatiladi. Agar bir novdani uchida ikki marg'ula hosil bo'lgan bo'lsa, uni qo'sh marg'ula deb yuritiladi. Agar novda bilan marg'ula tasvirlangan bo'lsa marg'ulali novda deb yuritiladi. Naqsh kompozitsiyasida marg'ula to'ldiruvchi element hisoblanadi.

Tanob va novdalar — (tanob) arabcha chilvir, arqon degan ma'noni beradi. Murakkab naqshlar kompozitsiyasi asosini tashkil etuvchi negizi va naqshga shakl beruvchi chiziq tanob deyiladi. O'rta Osiyo naqshlarida bir xil yo'g'onlikdagi chiziq bo'lib, ustalarimiz tabiat manzarasida uchraydigan ularning shartli tasviri deb olganlar. Naqqosh naqsh kompozitsiyasini chizishdan oldin birinchi navbatda tanob tortib, keyin novdalarni chizadi, so'ngra novdalarni yo'nalishiga moslab gullar joylashtirib chiqadi.

Ustalar naqsh kompozitsiya chizishda tanobni birinchi rejaga qo'yadilar. Tanob ustidan hech qachon, gul, novda yoki barg bosib o'tmaydi. Bundan tashqari tanob tag ranglarni bir biridan ajratib turadi. Tanoblar xilma xil bo'lib, bir kompozitsiyada tanob boshlanganicha uzluksiz davom etadi, ba'zi nusxalarda tanob ikki nuqtadan boshlanib bir biriga qarab yo'nalib, bir biriga chirmashib tugallanadi, yana boshqa nusxalarda tanob bir nuqtadan boshlanib, ikki tomonga yo'nalib taqim chetiga borib tugallanadi. Tanob egri, to'g'ri aralash chiziqlardan tashkil topgan bo'lishi mumkin. Agar kompozitsiyada tanoblar kesib o'tuvchi

rangli naqshlarda ishlatilsa, unda albatta ikkalasi ikki xil rangga bo'yaladi, agar bir xil rangda bo'yalsa, unda asosiy shakl o'zini ko'rsata olmaydi. Tanoblar bir birini kesib o'tmay, bir biriga parallel bo'lsa, bunday nusxani "qo'sh tanobli islimi" deb ataladi. Agar tugallangan mustaqil kompozitsiya bo'lsa, "qo'sh tanobli namoyon" deb ataladi.

Kompozitsiyada tanob birdan ortiq ham bo'lishi mumkin. Agar ikki tanobli kompozitsiya bo'lsa, biri bosh, ikkinchisi yordamchi tanob deyiladi. Kompozitsiyada tanobning ustidan novda, gul, barg va boshqalarning o'tishi mumkin emas.

Biz yuqorida aytib o'tilgan naqsh elementlarining nomini puxta bilib olishimiz kerak. Chunki keyinchalik naqsh tuzishda va unga nom qo'yishda muhim rol o'ynaydi.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Qanday naqsh elementlari bor va ular qaysilar?
2. Qanday naqsh elementlariga husn beruvchi naqsh elementlari deyiladi?
3. Naqsh elementlarini chizishda qanday qalamlardan foydalangan ma'qul?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

O'simliksimon naqsh elementlarini o'rganish, ma'lum qonun-qoidalar asosida mashq qilishdan boshlanadi. Buning uchun katak daftar, lineyka, qora qalamlar, o'chirgichlar, o'rtacha yumshoqlikdagi qora qalam, rasm daftari va boshqalar. Dastlab to'g'ri, og'ma, egri, tik, aylana va yoylarni ko'z chamasida teng bo'laklarga bo'lish bo'yicha oddiy mashqlar bajariladi. Bu mashqni yaxshilab o'zlashtirib olganingizdan so'ng asosiy mashqqa o'tamiz.

O'simliksimon naqsh elementlarini guruhlarga bo'lib chizishni mashq qilamiz. Buning uchun katak daftarda quyidagi tartibda qora qalamda elementlarni

qaerdan boshlab, qaerda tugatishni qunt bilan o'rganib olamiz, katak daftarda lineyka yordamida qalamni yengil yurgizib sxematik kataklar chizib, shu kataklarga naqsh elemvntlarini chizishni mashq qilamiz. Har bir betga bitta naqsh elementini qayta qayta chizish mashq qilinadi. Bunda qalamni qattiq bosmasdan bir xil yo'g'onlikda chizib simmetriya va assimetriyaga katta e'tibor berish kerak. Elementlarni ravon, to'g'ri, ingichka va toza chizish muhim ahamiyatga ega.

Chizishdan avval katak daftarlarni chizg'ich va qora qalam yordamida qalamni yengil yurgizgan holda sxematik kataklar chizib, shu kataklar ichiga naqsh elementlarini chizishdan boshlaymiz. Daftarning har bir betiga bitta naqsh elementini qayta-qayta chizib mashq qilinadi. Chizish davomida, simmetriya va asimmetriya qonun-qoidalariga e'tibor qaratish lozim.

Naqsh elementlarini chizish uchun oddiy qora qalam, ya'ni yumshoq B, 2B, 3B yoki M, 2M, 3M, 4M; shuningdek o'rtacha yumshoqlikdagi TM, HB, va F harflari bilan belgilangan qalamlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Naqsh elementlarini chizishni mashq qilishda qalamning sifatlisidan foydalanishga harakat qilish, qalamning sifatli yoki sifatsizini ajrata bilish muhum ahamiyatga ega. Chunki, amaliy san'atning qaysi tur va janrlari bilan shug'ullanmasin naqqosh uchun qanchalik mo'yqalam, yog'och va ganch o'ymakor ustalari uchun esa o'yuvchi va yo'nuvchi iskanalar qanchalik muhim bo'lsa oddiy qora qalam ham shunchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini unutmaslik kerak. Chunki, amaliy san'at ustasi naqsh kompozitsiyasini yaratishda qalam asosiy ish quroliga aylanadi. Naqqosh har bir chiziq tortganida, chizayotgan chizig'i sifatli, ravon va tiniq chiqsa usta shunchalik zavqlanadi, ruhi tetiklashadi. O'zi amalga oshirayotgan ishdan ko'ngli to'lib, ilhomlanadi, yangidan-yangi naqsh elementlarini, kompozitsiyalarini yaratadi, kashf etadi. Oddiy qora qalamlar naqqoshning asosiy ish qurollaridan biri ekan, xo'sh qalamlarning sifatli yoki sifatsiz ekanini qayerdan ajratib olish mumkin?

Ma'lumki, bugungi kunda dunyo iqtisodiyoti shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir paytda turli tuman o'quv qurollarini, shu jumladan oddiy

qalamlarning ko'plab markalarini savdo do'konlarida, rastalarida uchratishimiz mumkin. Qalamni sotib olishdan avval uning markasiga e'tibor berish zarur. Rossiya (Tomsk) ning "KOHCTPUKTOP", Germaniyanig "GLOBE NO. 555 222", Chexiyaning "HARDTMUTH "KOH-I-NOOR" 1500" hamda "POLF" va boshqa markali ko'plab qalam turlarini uchratishimiz mumkin.

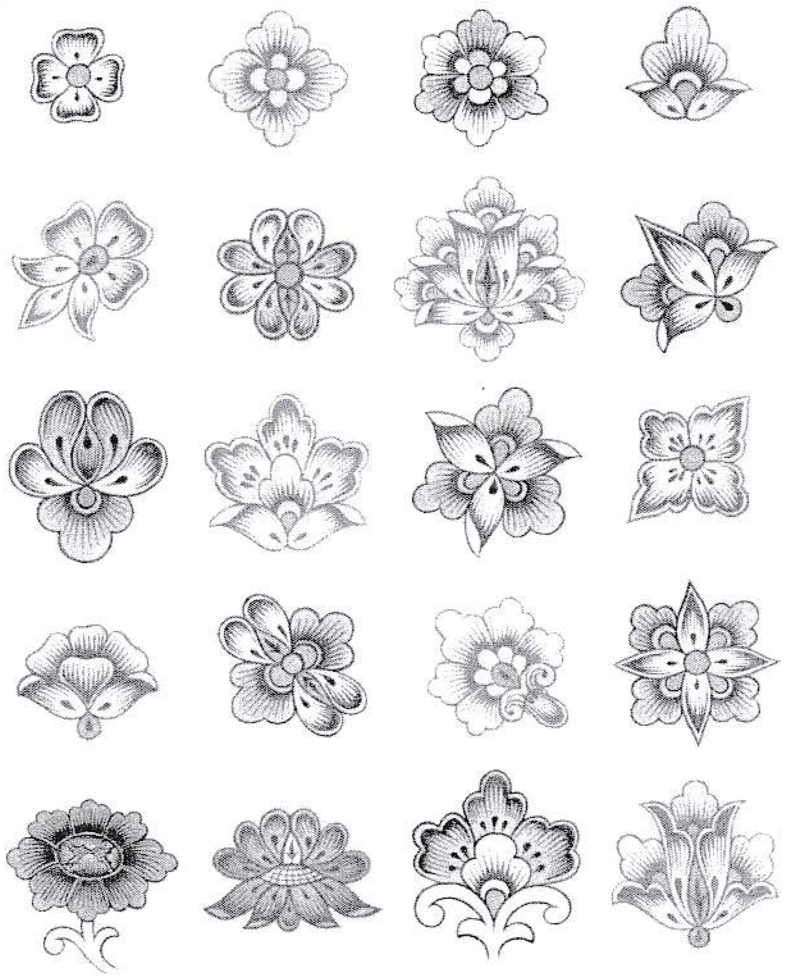

92-rasm. Husn beruvchi naqsh elementlari.

Agarda markasiga qarab sifatli qalamni ajratib olish imkoni yo'q bo'lsa, oddiy toza oq qog'ozni teks stol ustiga qo'yib qalamni bir xil kuchlanishda ohista yurgizib ko'riladi. Qalam qoldirgan chiziq atrofida xira iz qoldirsa yoki qalam grafiti to'kilib qolsa u sifatsiz qalam hisoblanadi. Bordi-yu siz tortgan chizig'ingiz bir xil yo'g'onlikda, chiziq atrofida hech qanday iz qoldirmasa yoki qalam grafiti to'kilib qolmasa u sifatli qalam hisoblanadi.

Naqsh kompozitsiyasining sifatli, chiroyli va jozibador chiqishi uchun qalam bilan bir qatorda o'chirg'ich va chizg'ichlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qalamda chizilgan chiziqlarni o'chirish uchun yumshoq oq o'chirg'ichdan foydalanish qulay. Chunki, qalam izlari mayin va yumshoq oq o'chirg'ichlarda o'chirilgandan so'ng qog'ozda dog' qoldirmaydi. Tarkibiga qum qo'shilgan ko'k dag'al o'chirg'ichdan foydalanish to'g'ri bo'lmaydi. Dag'al o'chirg'ichda o'chirilganda qog'oz sathida dog' qoldirish bilan birga uning sifatini buzadi, qayta chizish jarayonida ish sifatiga putur yetadi.

Chizg'ichlardan foydalanishda esa albatta yog'och chizg'ichlarni ishlatish zarur. Chunki, yog'och chizg'ichlar qog'oz sathida surilganda yog'ni, namlikni o'ziga singdirib oladi va bir teksda ishning sifatli chiqishini ta'minlaydi. Metall, shisha, plastmassa va boshqa shu kabi materiallardan yasalgan chizg'ichlar qog'oz sathiga ishqalanishi natijasida qiziydi va tarkibidan yog' va namlik chiqarib qog'ozga surkalaydi, har xil dog'lar hosil qiladi. Oqibatda naqsh kompozitsiyasining sifati buziladi, kishi ruhiyatiga ta'sir etib, bajarayotgan ishidan ko'ngli qoladi, mehnati samarasiz bo'ladi.

I.7.-§. NAQQOSHLIK SAN'ATIGA XOS YO'L ICHIDAGI 10 TA NAQSH KOMPOZITSIYASINI CHIZISH, BO'YASH VA PARDOZLASH

Tayanch tusunchalar: diqqat, shakl, sirt, nisbat, yakka band, qo'sh band, yaxlit, reyshina, transportir, reysfeder, pargor, ritm, simmetriya, asimmetriya, kompanovka, taqsim, davriy takrorlanish, dinamik, stilizatsiya, mujassamot, raftor,

yak raftor, qo'sh raftor, patnisgul, qo'sh mehrob, kurtak, komponent, uyg'unlik, rang, tus, klassik, koler, sath, fon, garmoniya, faktura, contrast, qil qalam, targ'il.

I.7.1.-§. Naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini chizish

Boshlang'ich sodda naqsh kompozitsiyalarini tuzish odatda talabalarda bu borada ayrim nazariy va amaliy tushunchalar, ish tajribalari xosil bo'lganidan so'ng mustaqil topshiriq sifatida berilishi mumkin. Dastlab talabalar buyum yoki yuza sirtini, uning o'ziga xos o'lchamlarini diqqat bilan ko'zdan kechirib, bo'lajak naqsh kompozitsiyasining shakl va elementlarini «hayolan» tanlab oladilar. Albatta, bu naqsh elementlari talabalar tomonidan qachonlardir o'zlashtirib olingan yoki kuzatilgan naqsh bo'laklaridan iborat bo'ladi. Bunda talabalarning tasavvurlar, ish tajribalari, fikr yuritishlari qanchalik yaxshi rivojlangan bo'lsa, shuningdek, xotiralari zahirasida qanchalik ko'p naqsh elementlari mavjud bo'lsa, ular ajoyib naqsh kompozitsiyalarini tuzishlari mumkin bo'ladi.

Tuzilajak naqsh kompozitsiyalari bo'laklar asosida tuzilib, uning nusxasi maxsus usulda kerakli joylarga ko'chirilib tushiriladi. Bu usuldan foydalanish uzoq vaqtlar mobaynida naqqoshlar mehnatini ancha yengillashtirib kelmokda. Shu ko'rsatmalarga muvofiq shakl yasovchi reja-qolip 4\1 nisbatda chizib olinadi.

Ramka chiziqlari yakka, qo'sh va bir necha qo'shimcha chiziqlardan iborat bo'lishi mumkin. Patnis ko'rinishidagi bu shaklga bofta va gajak elementlari ulanadi. Navbatdagi bosqich yakka yoki qo'sh bandli tanob yasovchisini topishdir. Tanob shakli mehrob va yurak shaklidan iborat bo'lishi ham mumkin. Mashqlar davomida chiziqlar harakatining ravonligiga shakl chiziqlarining qiyshiq yoki siniq holatda chizilib qolmasligiga e'tibor qaratiladi. Yakka band yo'lidan iborat tanob ayrisi shkufta elementi bilan bog'lanadi. Endi yuza bo'shliqlariga gul, novda, barg va boshqa elementlarni bir-biriga bog'lagan holda joylashtirish rejalashtiriladi. Novda shakllar bo'yicha xarakatlantirilib chizib boriladi.

Kompozitsiya tarkibidagi novdaning chizilishi gul va boshqa naqsh elementlarining bir-birlari bilan yaxlit, uzviy bog'lanib ketishini ta'minlaydi. Naqsh namunasiga novda, gul va barg elementlarini joylashtirish, ya'ni ulash natijasida kompozitsiya mazmuni tugal yechimini topadi, mavjud naqsh kompozitsiyasi patnis ko'rinishidagi naqshlar turiga xos bo'lganligi sababli «Patnis islimi» deb ataladi.

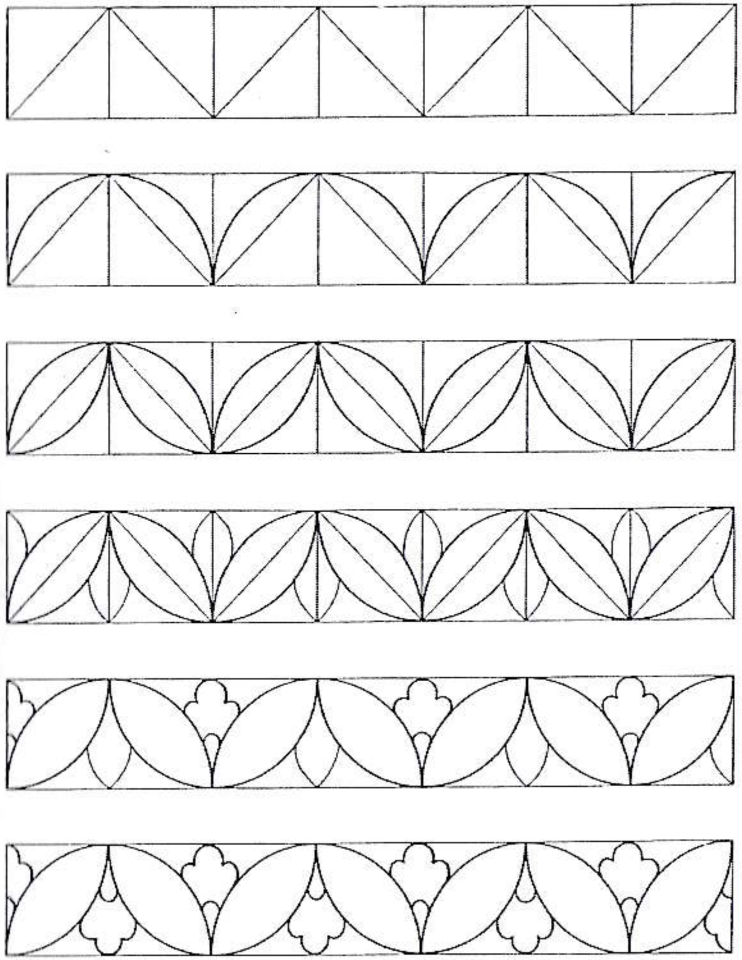

93-rasm. 1-gul. "Bodom guli" naqsh namunasini chizish bosqichi.

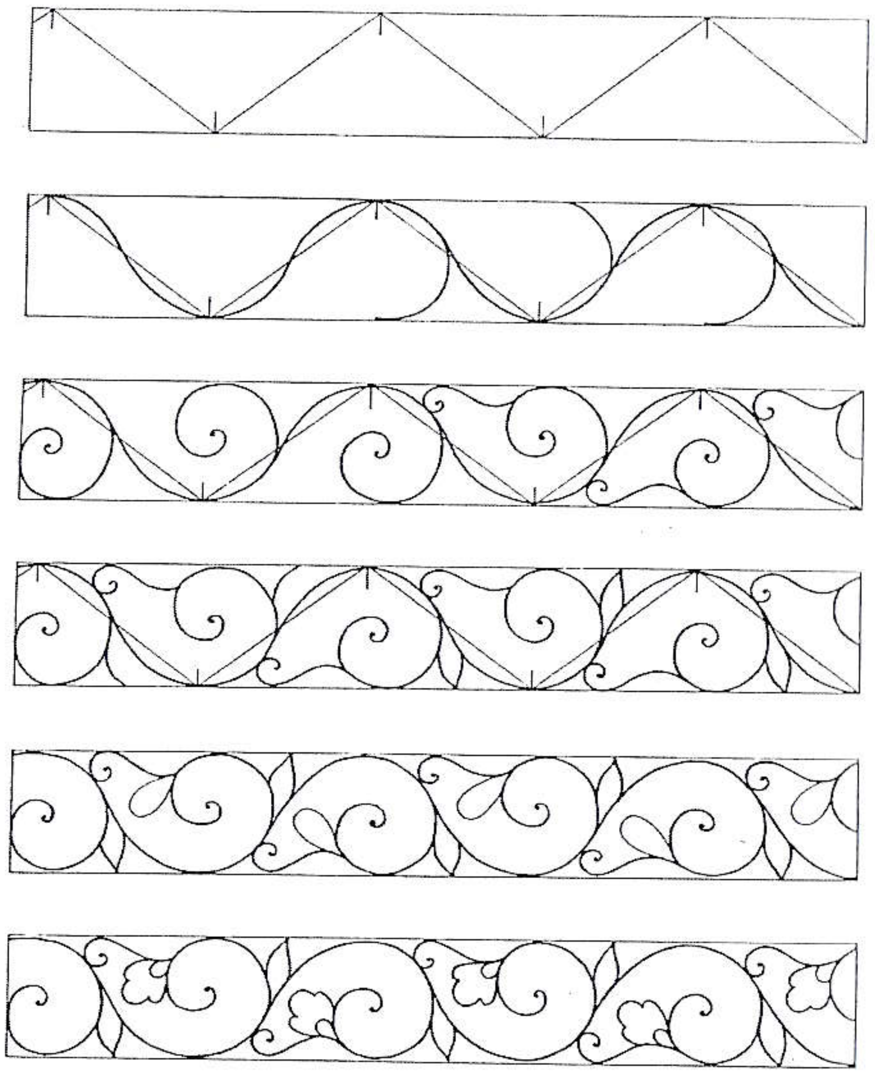

94-rasm. 2-gul. "Yak raftor" naqsh namunasini chizish bosqichi.

Kompozitsiya rejasini tuzish va chizish jarayonida shakl va zamin bo'yicha tarqaluvchi ranglar va elementlarning o'zaro mutanosibligi hisobga olinishi shart. Buning uchun dastlab naqsh kompozitsiyasining qoralama nusxasi chizib olinadi.

So'ng, ana shu qoralama asosida har bir bo'lakka ishlov berilgan holda uning nusxasi kerakli joylarga ko'chiriladi va yaxlit naqsh kompozitsiyasi tuziladi.

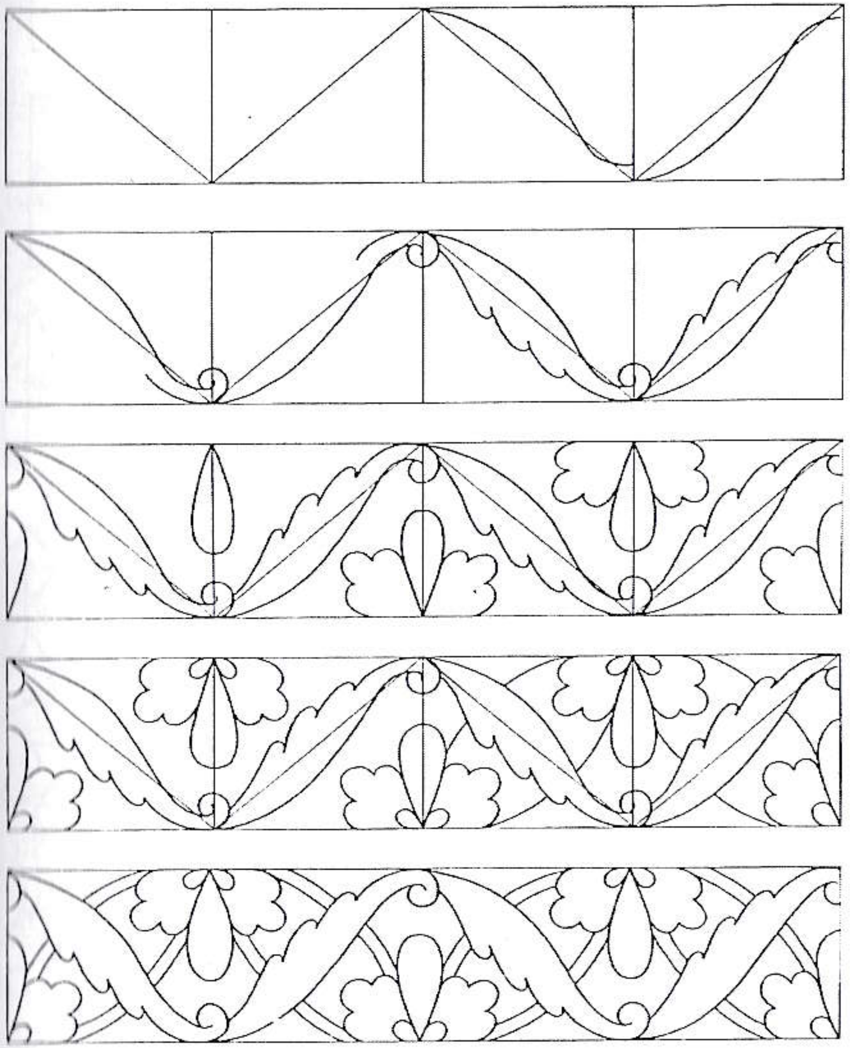

95-rasm. 3-gul. "Bargli raftor" naqsh namunasini chizish bosqichi.

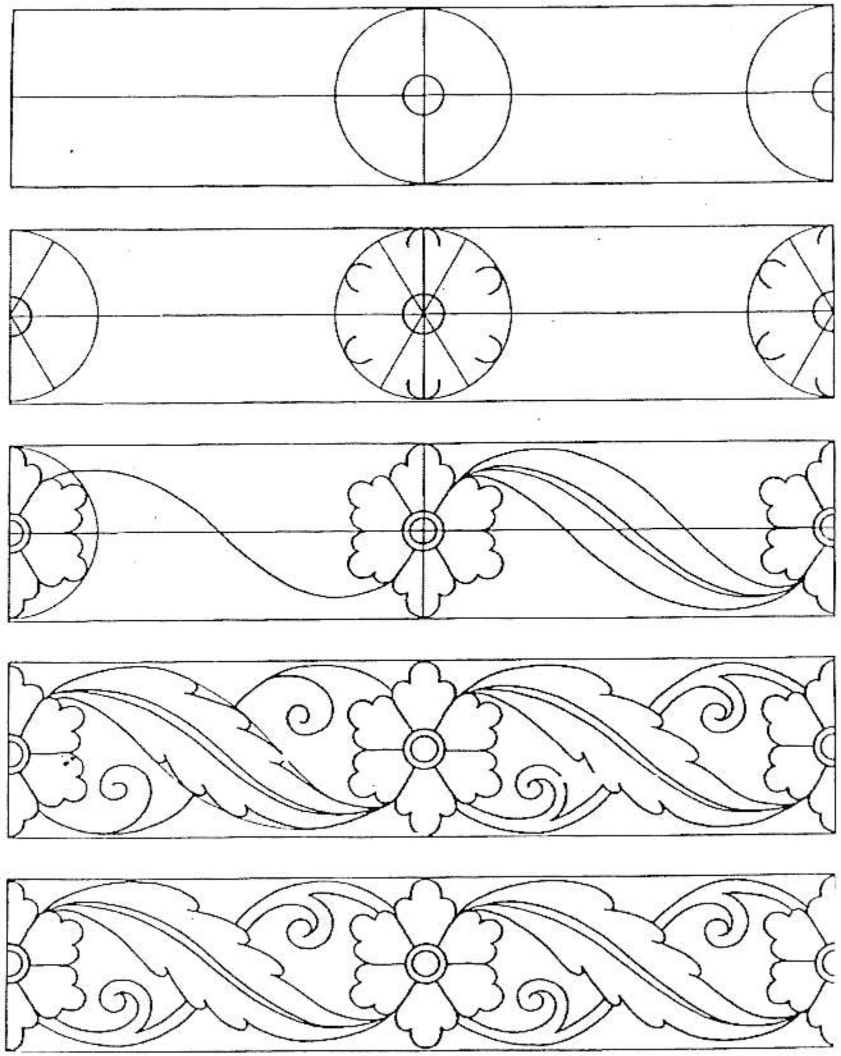

96-rasm. 4-gul. **"Bargli islimli" naqsh namunasini chizish bosqichi.**

Naqsh kompozitsiyasi tuzishdan oldin, yasalgan buyumning o'lchamini aniq o'lchab olish buyumni sifatli va yanada jozibador chiqishida muhim ahamiyat kasb etadi. Buyum o'lchamini olishda esa turli asboblardan foydalaniladi. Masalan,

turli burchakli va to'g'ri chizg'ichlar, reyshina, transportir, reysfeder, pargor (sirkul) va boshqa bir qator asboblar kerak bo'ladi.

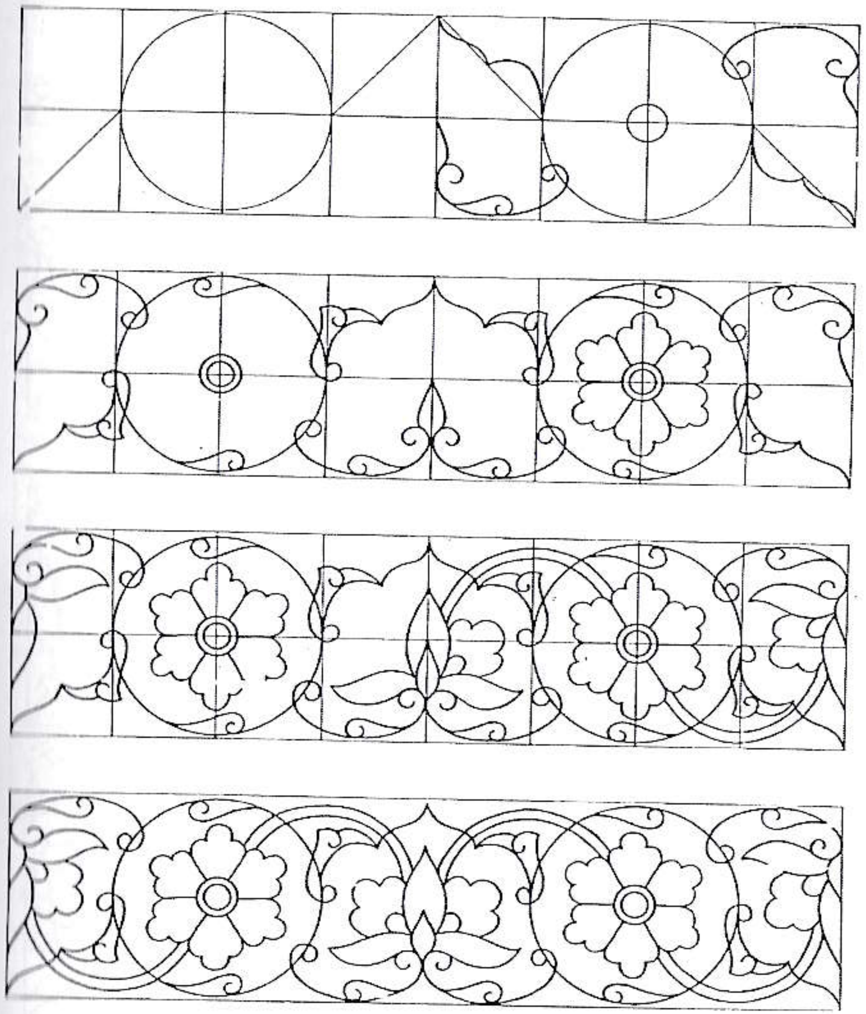

97-rasm. 5-gul. "Aylana shukuftali islimiy" naqsh namunasini chizish bosqichi.

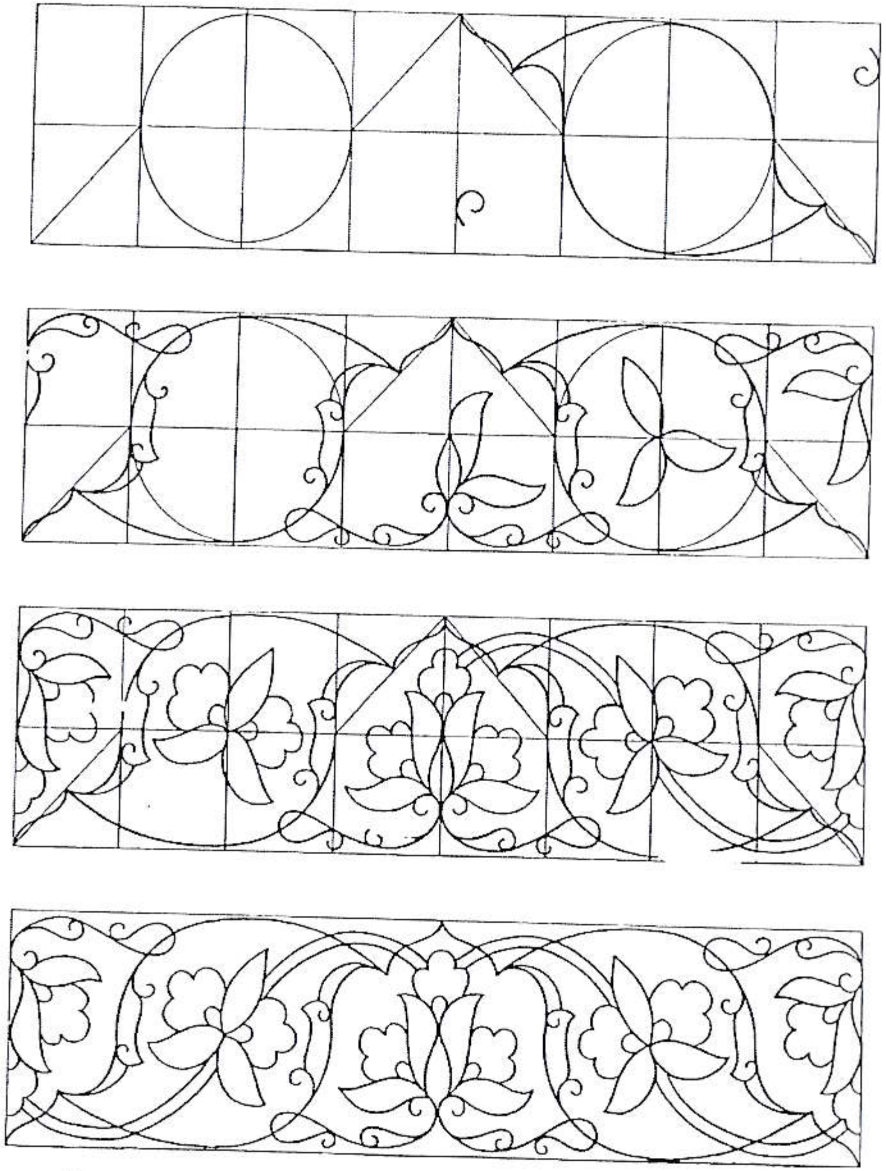

98-rasm. 6-gul. "Mehrob islimi" naqsh namunasini chizish bosqichi.

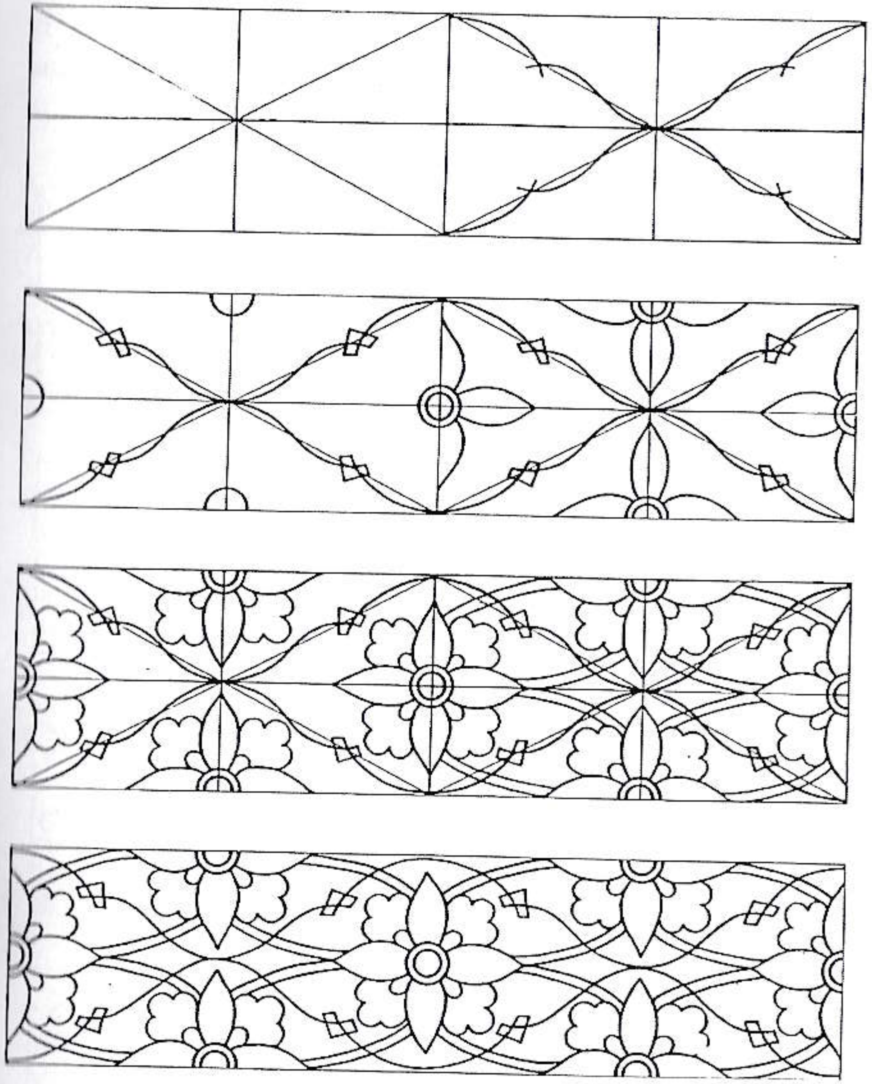

99-rasm. 7-gul. "Islimi bafta" naqsh namunasini chizish bosqichi.

Buyum o'lchami aniq o'lchab olingandan so'ng, buyum uchun qanday naqsh kompozitsiyasi tuzilsa buyum yanada ko'rkamroq, go'zal va jozibador

chiqishligini ko'z oldiga keltirgan holda fikr yuritish lozim. Bunda kompozitsiya tuzuvchining dunyoqarashi, fikrlash doirasining kengligi, eng muhimi uning nozik tabiatliligi va didining yuqori darajadaligiga bog'liq. Demak, bir to'xtamga kelgach xitoy qog'oziga naqsh kompozitsiyasi chiziladi.

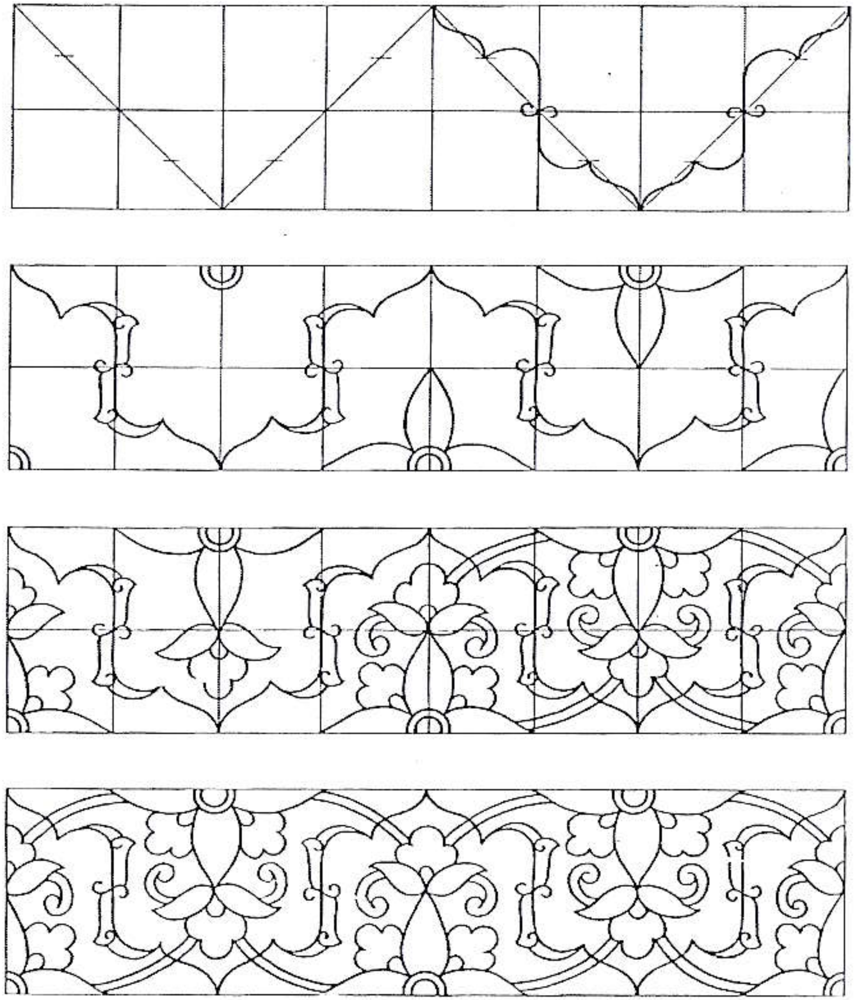

100-rasm. 8-gul. "Qo'sh mehrobli islimi" naqsh namunasini chizish bosqichi.

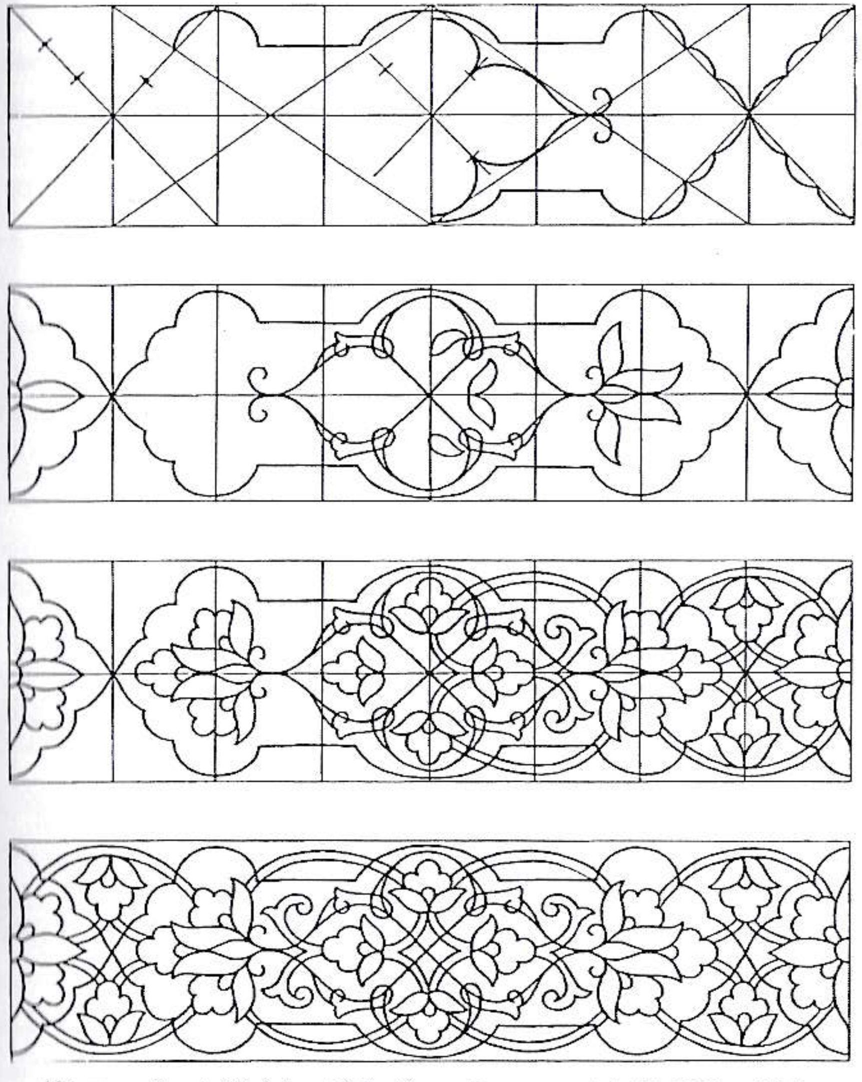

101-rasm. 9-gul. "Patnisgul islimi" naqsh namunasini chizish bosqichi.

Kompozitsiya tuzishdan oldin bir narsaga aniqlik kiritib olish maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni buyumning qanday materialdan tayyorlanganligini e'tiborga

olish alohida ahamiyatga ega. Yumshoq materialdan olingan bo'lsa yirikroq, qattiq materialdan olingan bo'lsa maydaroq, murakkabroq naqsh kompozitsiyalaridan foydalanish mumkin.

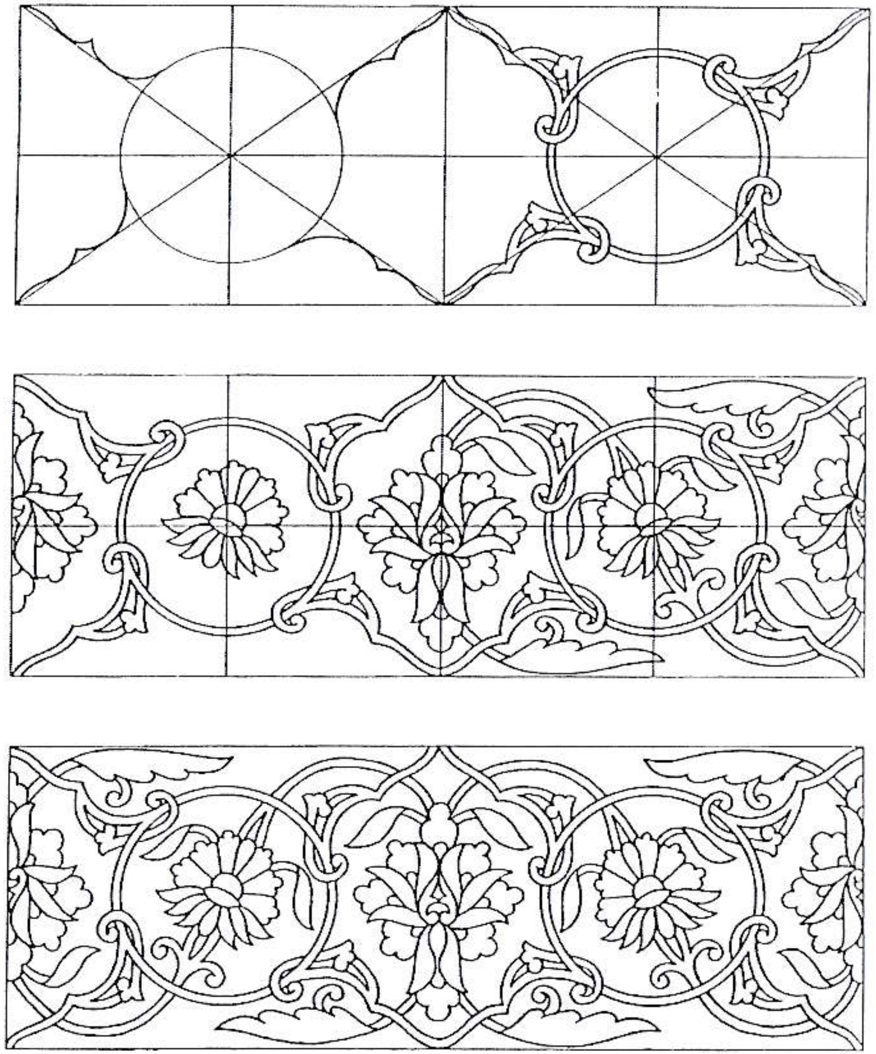

102-rasm. 10-gul. "Islimi shkufta" naqsh namunasini chizish bosqichi.

O'zbek xalq ustalari qadimdan qo'llab kelayotgan jamiki naqshlar borki, ular tabiatni va voqelikning shartli tasviri bo'lishiga qaramasdan o'ziga xos qonun-qoidalarga ega. Bu qonun-qoidalar tabiatning aynan o'zidan stillashtirilgan tarzda olingan. Odatda o'simliklar bir tomonga qarab o'sadi, bu tabiat qonunidir.

Masalan, majnuntol misolida ko'radigan bo'lsak, majnuntol xuddi pastga qarab teskari o'sayotgandek tuyulsa-da, lekin haqiqatdan esa, u ildizdan tana, tanadan novda, novdadan barg bo'lib, bir tomonlama yo'nalishiga qarab o'sadi. Tabiatning bu qonuni naqshda ham o'z aksini topgan.

Naqqosh ustaning chizadigan naqsh kompozitsiyalari shunchaki qog'oz betini to'ldirish yoki o'yma yuzini o'yish uchun emas, balki, ongli ravishda tabiat va badiiylik qonun-qoidalarga amal qilgan holda naqsh kompozitsiyasini chizish tushuniladi. Shu nuqtai-nazardan olib qaraganda o'ymakor ustaning ijodiy jarayonidagi eng qiyin va eng mas'uliyatli bosqich naqsh kompozitsiyasi nusxasini chizishdan iboratdir.

Agarda naqsh kompozitsiyasi tabiat qonunlariga zid ravishda tuziladigan bo'lsa, u holda xoh o'yishda bo'lsin yoki pardoz berishda bo'lsin har qancha yutuqqa erishilmasin ish ko'ngildagidek go'zal va jozibador chiqmaydi.

Daf'atan qaraganimizda o'yma naqsh juda chiroyli, go'zal va jozibador ko'rinsa-da, lekin bir ozdan so'ng naqsh kompozitsiyasi tuzishda qo'yilgan xato va kamchiliklar, nuqsonlar yaqqol sezilib qoladi. Mohiyatan olib qaraganimizda kompozitsiya nima o'zi?

KOMPOZITSIYA — ruscha-lotincha so'zdan olingan bo'lib, adabiy asar yoki san'at asari qismlarining tuzilishi, joylashishi va o'zaro munosabati hamda tarkibiy qismlari ma'no jihatidan o'zaro bog'lanib birlik tashkil etgan badiiy yoki tasviriy san'at asari tushuniladi.

Kompozitsiya ishlashda ritm, simmetriya, asimmetriya, kompanovka, taqsim, davriy takrorlanish, markaz topish, bezakning dinamikligi, tabiiyligi, chiroyliligi va pardozlarning bir-biriga uyg'unligi kabi komponentlarni o'z ichiga oladi.

Oddiy naqsh namunalarini o'rganishda, o'zbek xalq ustalari qadimdan qo'llab kelayotgan naqsh elementlarini yoddan chizish, stilizatsiya orqali yangi naqsh elementlarini hosil qilib ular ishtirokida kompozitsiyalar tuzish maqsadga muvofiqdir.

"Har bir insonning o'z ismi bo'lganidek, har bir naqshning o'ziga xos nomlari bo'ladi. Naqshning nomlanishi uning xarakterli o'rni bilan belgilanadi.

Har bir naqsh ma'lum qonuniyatlar asosida tuziladi va chiziladi. Naqshlarning o'ziga xos nomlari va ma'nosi bo'ladi.

Har qanday naqsh oddiy elementlarning ma'lum g'oya, xarakter va vazifasiga muvofiq joylashtirilishi, o'zaro uyqunligi va muttanosibligi bilan hosil bo'ladi. Bu qisqacha kompozitsiya (mujassamot) deyiladi"[12].

Shuningdek naqsh chizishni barcha qonuniyatlarini yaxshi o'zlashtirib borishda, mavjud yo'l ichidagi o'nta oddiy naqsh namunasini aslidek yoddan chizib o'rganish kerak bo'ladi.

Oddiydan murakkablashib boruvchi o'nta yo'l ichidagi naqsh namunalarini taniqli naqqosh ustozlarimiz tomonidan tuzilib, nomlangan deyishadi. Ustozlarimizning takidlashlaricha 1934 yili Toshkentda ochilgan Badiiy o'quv ishlab chiqarish kombinatining naqqoshlik bo'limi o'qituvchisi usta Olimjon Qosimjonov va bir-oz keyinroq, Jalil Xakimovlar, boshlanqich dars mashg'ulotlarni to'rtta naqsh namunasi yordamida o'rgatar ekanlar.

Ayrim taxminlarga ko'ra bu naqsh namunalarini yuqorida nomlari zikr etilgan ustalarning o'zlari yaratganlar. Keyinchalik usta Jalil Xakimovning, birinchi shogirdlaridan bo'lmish moqir pedagog naqqosh usta Mahmud To'raev oddiy naqsh namunalarining yana qo'shimcha oltita nusxasini yaratib, nomlaganlar.

Mavjud o'nta oddiy naqsh namunalarini boshqa o'ymakor ustalar, yoqoch va ganch o'ymakorliklariga oid, o'yish jarayonlariga mos ravishda, qo'shbandli

[12]Bulatov S.S. Ganchkorlik (5 sinflar uchun qo'llanma). -T:. O'qituvchi, 1997.

naqsh holatlarida chizganlar. Oddiy naqsh namunalarining nomlanishi va chizilishi tartibi quyidagicha:

1-gul — "Bodom guli";
2-gul — "Yak raftor";
3-gul — "Bargli raftor";
4-gul — "Bargli islimli";
5-gul — "Aylana shukuftali islimiy";
6-gul — "Mehrob islimi";
7-gul — "Islimi bafta";
8-gul — "Qo'sh mehrobli islimi";
9-gul — "Patnisgul islimi";
10-gul — "Islimi shkufta".

Biz dastlab oddiy naqsh namunalarini katak daftariga bosqichma-bosqich chizishni mashq qilishimiz kerak. Ma'lum tajribaga ega bo'lganimizdan so'ng, mazkur naqshlarni rasm daftariga ikki nusxada qalamda va bo'yash uchun alohida tarzda chizamiz.

Oddiy va boshqa naqshlarning mukammal tuzilishi jihatlariga nazar tashlasak, ulardagi shakl yasovchi asosiy yo'l harakatlarini yoki to'ldiruvchi gul, novda elementlarining har qaysisi o'z holicha kompozitsion yechimlardan iborat ekanligini kuzatishimiz mumkin. Misol, "Qo'sh mehrobli islimi" naqshida mehrob shaklimiz yakka bandli shakl yasovchi vazifasini o'taydi va gul novda, kurtak elementlari esa naqshning zaminini to'ldirib turadi. Mehrob shakli o'z holicha novda gul bog'lanishlari bilan alohida naqsh tasvirlarini anglatishi mumkin.

Yuqorida aytib o'tilgan o'nta yo'l ichdagi oddiy naqsh namunalarini qalamda chizishni mashq qilib ko'ramiz. Bu mashqlarni bajarish uchun katak daftar yoki rasm daftar, qora qalam, chizg'ich va o'chirg'ch kerak bo'ladi. Naqsh o'lchamlariga ahamiyat bergan holda qalamni yengil, bosmasdan chizish kerak.

1-gul. "Bodom guli" ni qalamda katak daftarda quyidagi bosqichda chizamiz. Chizishda ritm va simmetriyaga rioya qiling.

1-bosqich. Ikki parallel chiziq chizilib, ularning oralig'i teng bo'laklarga bo'linadi. Katak — kvadratlarga dioganal o'tkaziladi. Bularning hammasi ingichka yordamchi chiziqlar asosida bajariladi.

2-bosqich. Ikki kvadrat oralig'iga yarim aylana chizib chiqiladi.

3-bosqich. Yarim aylana shakllari pastki tomonlarga ham ishkom ko'rinishida chiziladi.

4-bosqich. Ikkala bargning pastki va ustki tomonlaridan kurtaklar chiziladi. Qolgan 9 ta naqsh gullarini shu kabi bosqichlar asosida chizib chiqiladi. Naqshlarni bir necha marotaba takroran nafis va ravon chizib o'rganiladi[13].

I.7.2.-§. Naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini bo'yash va pardozlash

Naqsh rang bilan jozibalidir. Naqsh elementlarining ko'zga yaqqol tashlanishi, naqsh va zamin yuzalarining hamohangligi va o'ziga xos ramziylikni kashf etuvchi xususiyatlarini, albatta rang tuslarisiz tasavvur etish qiyin.

Naqshda rang uyg'unligiga erishish katta san'atdir. Rang uyg'unligi deb ma'lum bir yuzadagi turli ranglarning qaysi tomonlari bilandir o'zaro mos kelishiga aytiladi. Rang uyg'unligini ko'ra bilish va yarata olish uchun qaysi rangni qanday rang bilan aralashtirish mumkin, uni qaysinisi bilan aralashtirib bo'lmasligini, qaysi ranglar yonma-yon kelsa, rang uyg'unligi paydo bo'lishini bilish kerak. Ranglar uyg'unligi to'g'ri topilsa, mavjud barcha ranglarni qo'llash imkoniyati keskin ortadi, san'atkor ranglar yordamida mo'jizalar yaratadi.

Xalq ustalarining ijodiy ishlarini qaysi naqqoshlik maktabiga mansub ekanligini naqsh kompozitsiyasi va rang tuslari orqali tezda aniqlab olish mumkin. Masalan: Xorazm naqshlarida havo rang, yashil tuslarni ko'plab uchratish mumkin. Naqsh elementlari esa spiralsimon islimiy naqshlarni tashkil etadi. Farg'ona uslubi esa kontrast ranglar, ya'ni yashil ko'k, qizil rang tuslarining bir oz

[13]Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. -Т.: Меҳнат, 1991.

to'qroq darajada aralash uyg'unlashuvi bilan xarakterlidir. Toshkent naqshlari och yashil — qavo rang, to'ti yoyi hamda och jigar rang tuslarda tovlanadi.

Naqsh elementlarini Yevro'pa bezakchilik tuslariga xos oltinsimon jigar rang koloritlarida turlash usullarini birinchi bo'lib naqqoshlik san'atiga usta Toir To'xtaqo'jaev kiritgan.

Mohir pedagog naqqosh usta Mahmud To'raev o'z ustozlari Jalil Xakimov va Toir To'xtaho'jaevlarni xotirlab shunday deydilar:

"Naqqoshlik san'atini sehirgarlik san'atiga qiyosligim keladi. Naqqosh turli rang tuslari orqali naqshdagi jonsiz chiziqlarni kuylata oladi. Ustozlarim Jalil Xakimov va Toir To'xtaqo'jaevning ijodlarini olaylik. Jalil Xakimovning ijodiy uslublarini mumtoz klassik yo'nalish deb olsak, Toir akaning naqshlarida lirikani his qiladi kishi"[14].

Naqqoshlikda ranglar naqsh tuzilishi va uslublariga xos ravishda tovlanadi. Shuningdek, naqsh ishlanadigan buyum yoki yuzaning maqsad-vazifalari, hajmli, balandligi va kompozitsion yechimlari alohida e'tiborga olinadi. Yangi naqsh kompozitsiyalarini tuzish jarayonlarida ustalar (ayniqsa bino bezaklari) masofani ranglash va pardozlash bosqichlarini ham hisobga oladilar. Bu esa naqshdagi rang tuslarining teng tarqalishi — zamin shakl va gul elementlarining oraliqlaridan yaxshi ko'rinishiga sabab bo'ladi.

Ma'lumki, naqshda har bir element shakl va rang tuslarining o'z nomlari, ramziy ma'nolari mavjud. Naqshlarni ranglash va pardozlash bilan ularning go'zalligini, mazmun va ma'nolari unsiz tovushlar orqali ifodalanadi. Naqshlarni ranglash bosqichlarida zamin shakl, gul, novda, barg kabi elementlar asosan bitta rang koloritiga bo'ysungan holda turlanadi. Naqshni ranglash bosqichlari quyidagicha:

1-bosqich. Naqshning zaminini (tagini) ranglash;

2-bosqich. Naqshdagi shakl oralarini ranglash;

[14]Холматов Б.Қ. Наққошлик. -Т.: Иктисод-Молия, 2007, -98 б.

3-bosqich. Naqshning gullari, barglari va bandlariga rang berish;

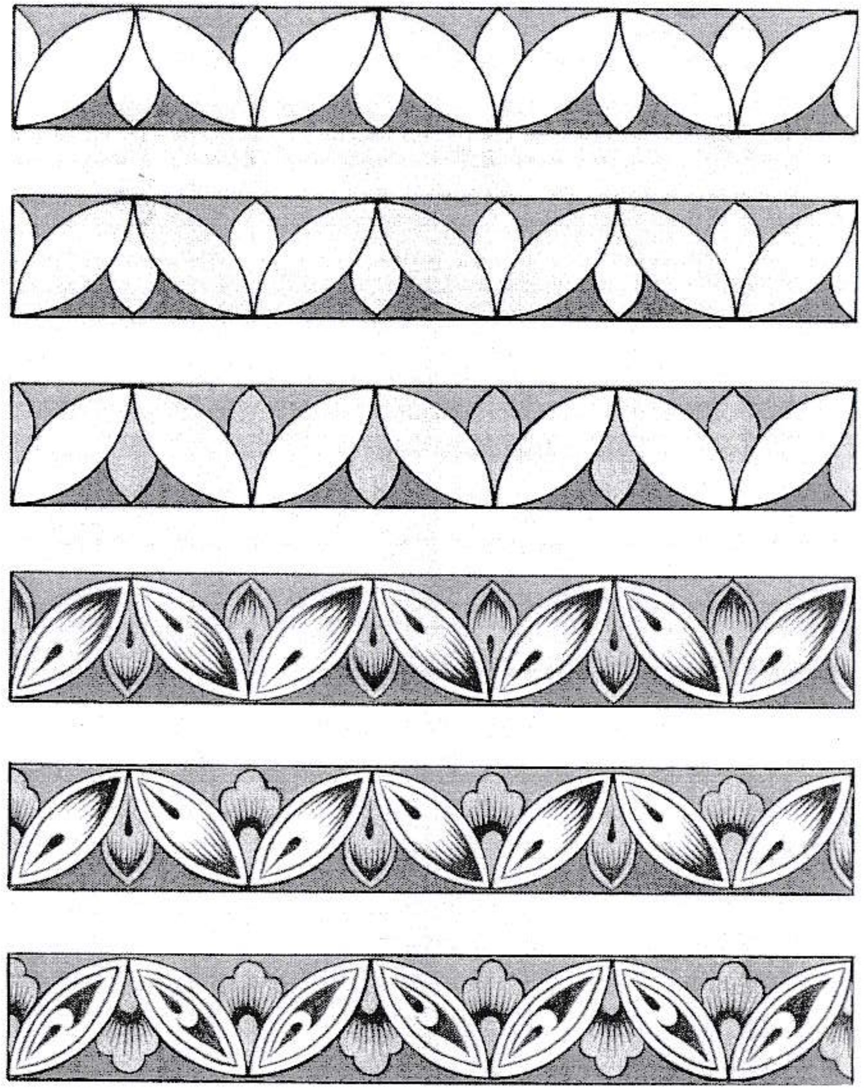

103-rasm. 1-gul. "Bodom guli" naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

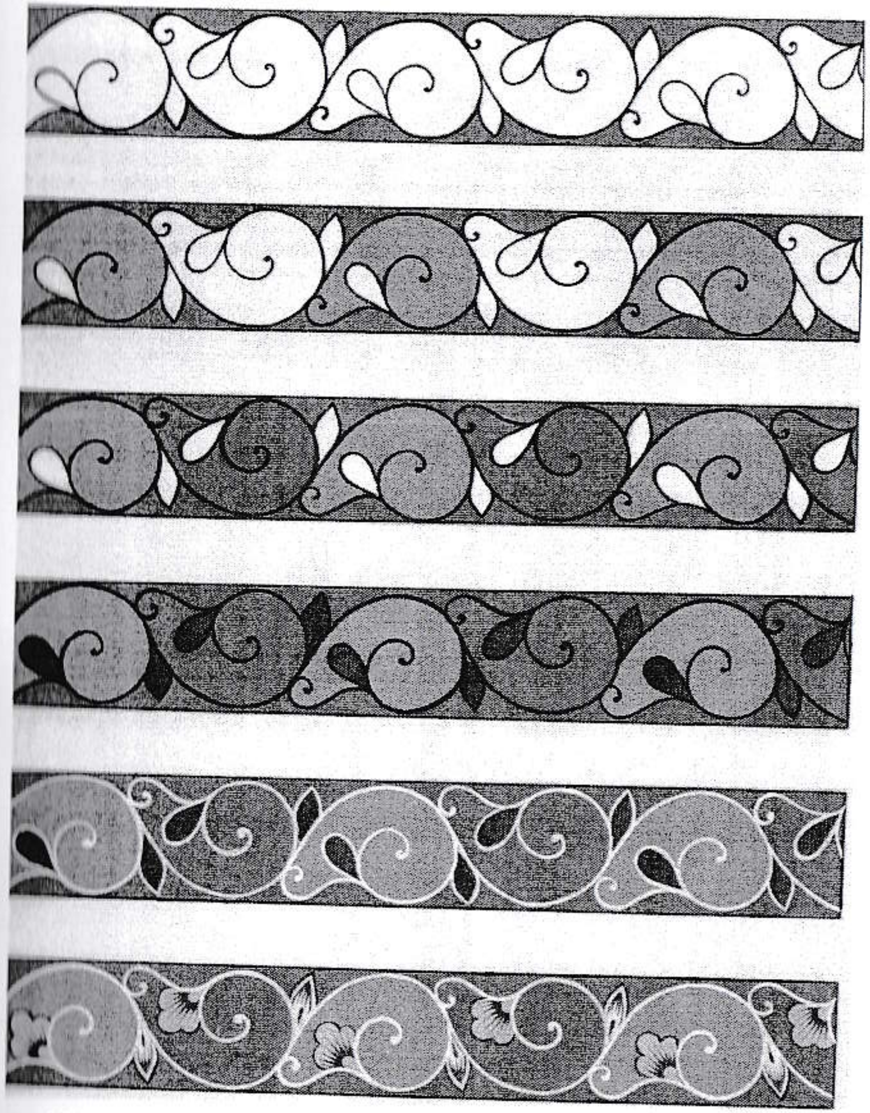

104-rasm. 2-gul. "Yak raftor" naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

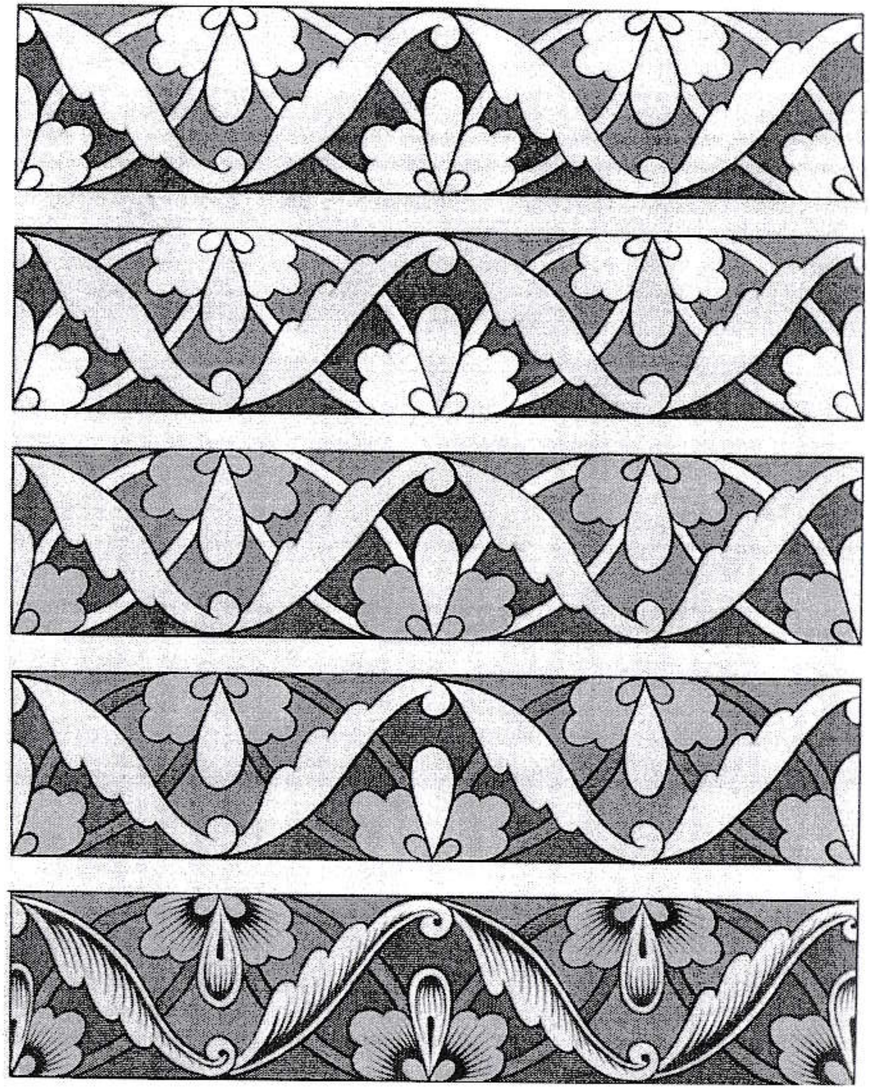

105-rasm. 3-gul. "Bargli raftor" naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

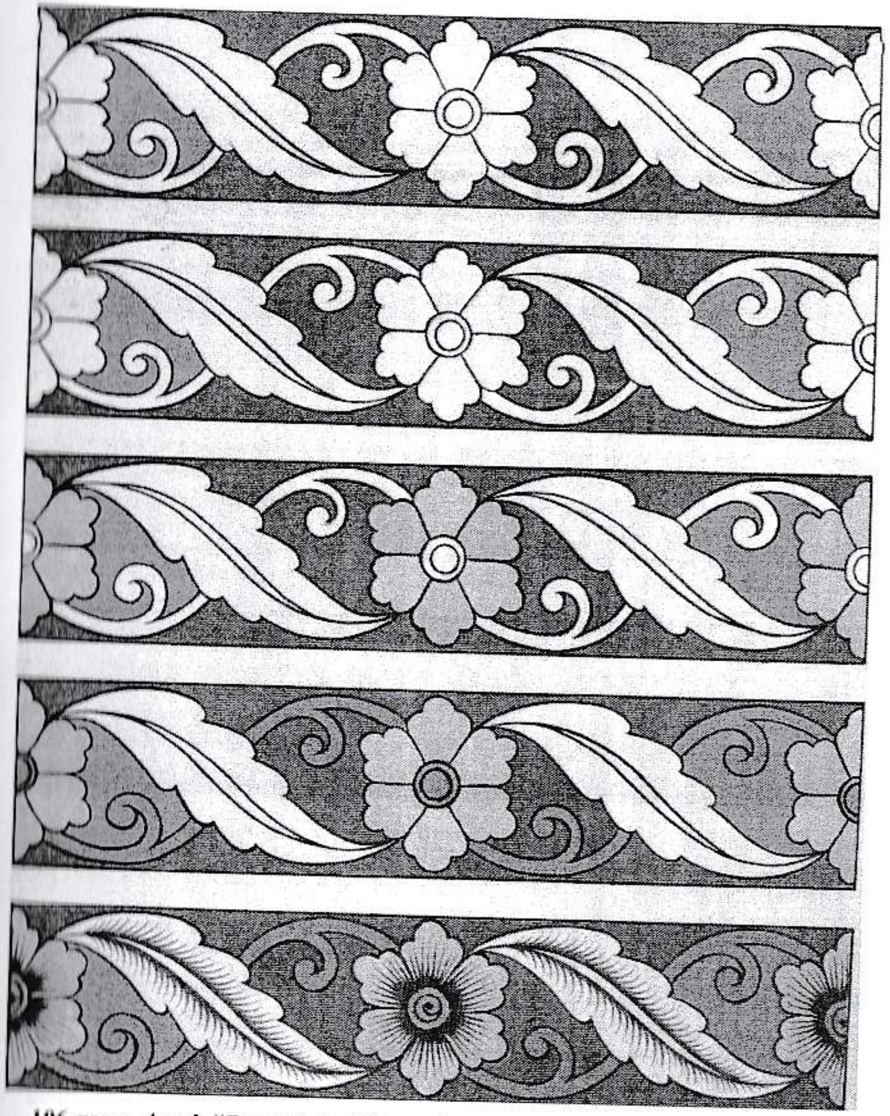

106-rasm. 4-gul. "Bargli islimli" naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

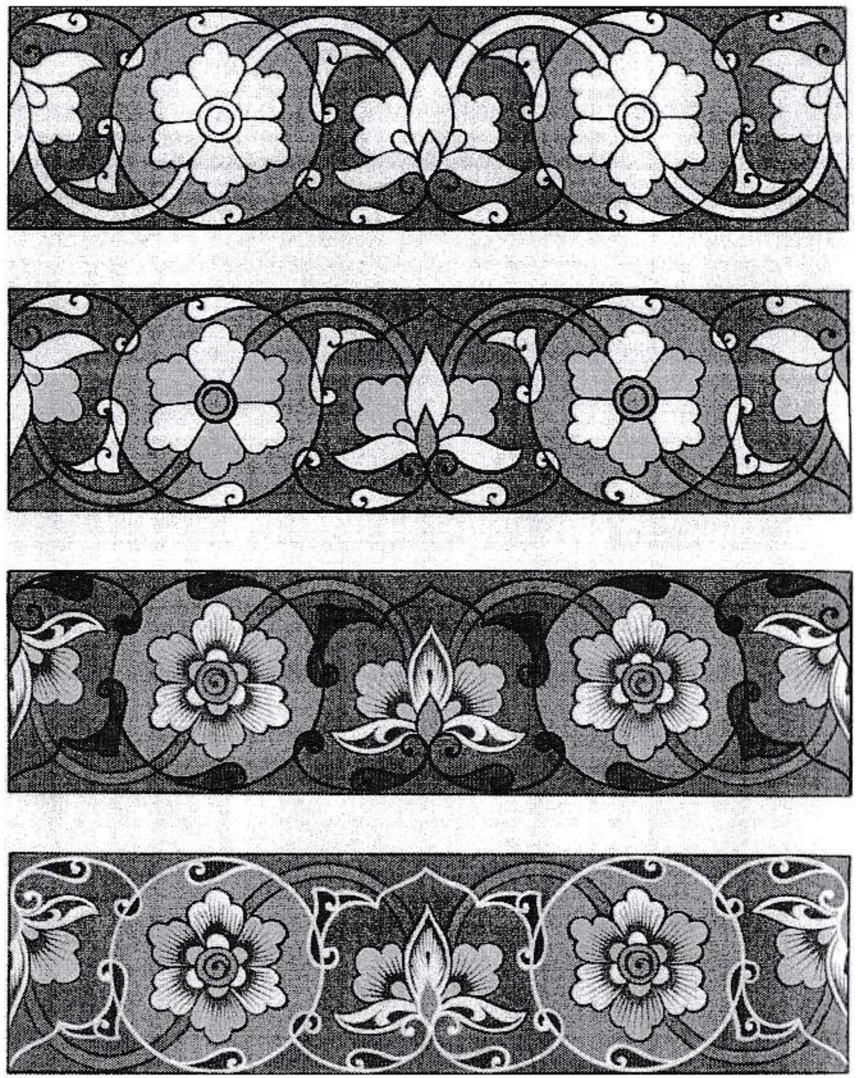

107-rasm. 5-gul. "Aylana shukuftali islimiy" naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

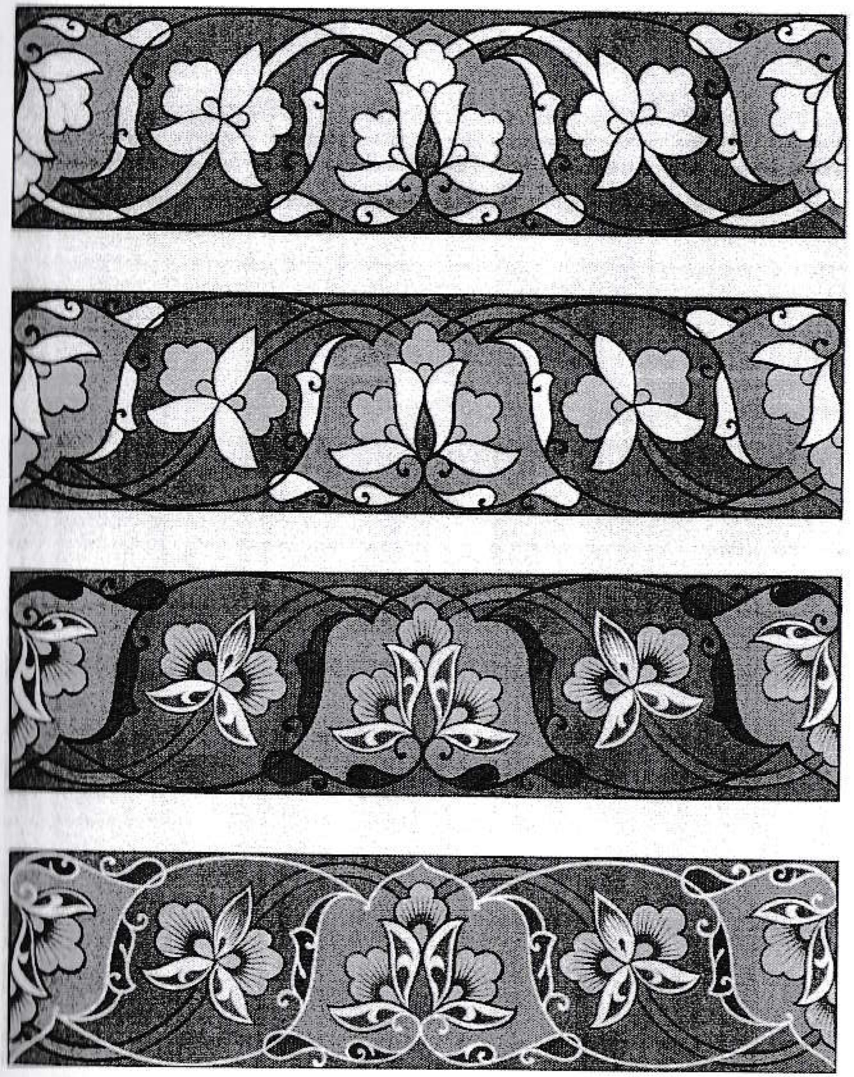

108-rasm. 6-gul. "Mehrob islimi" naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

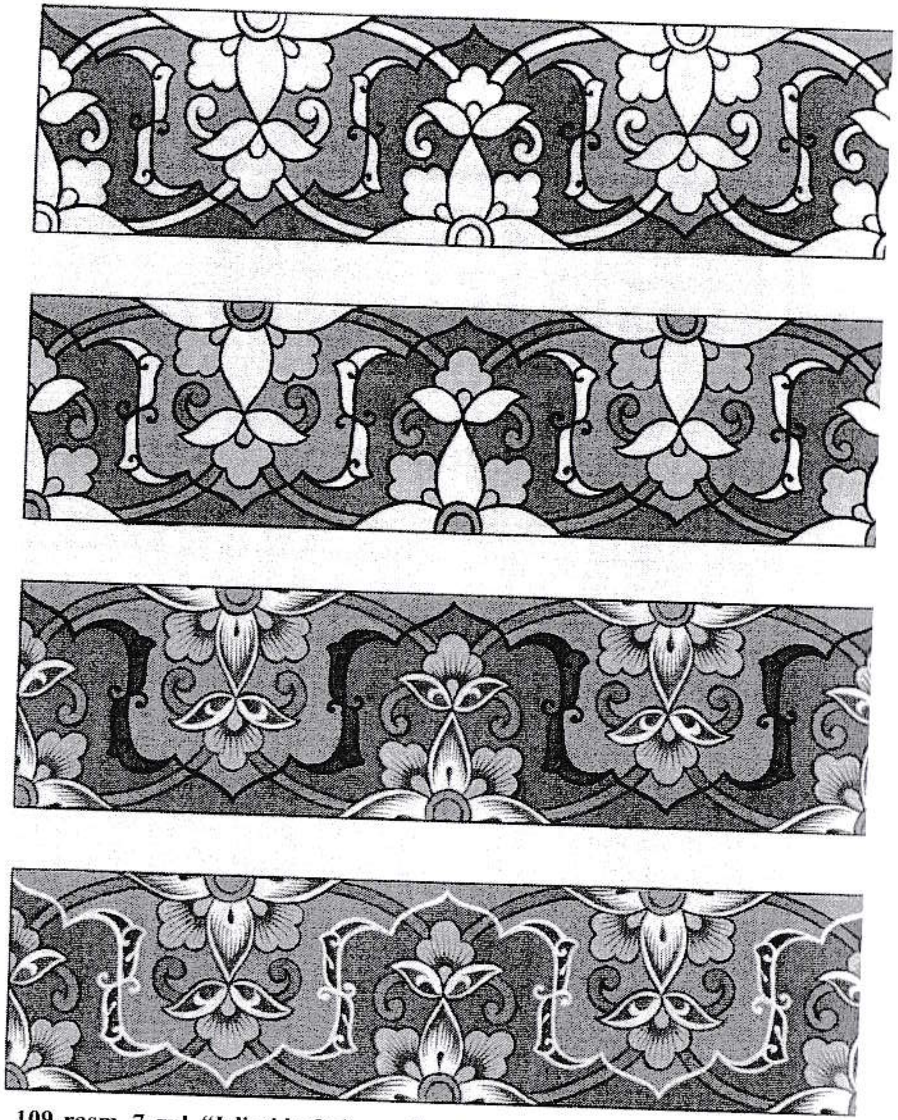

109-rasm. 7-gul. "Islimi bafta" naqsh namunasini ranglash va pardozlash

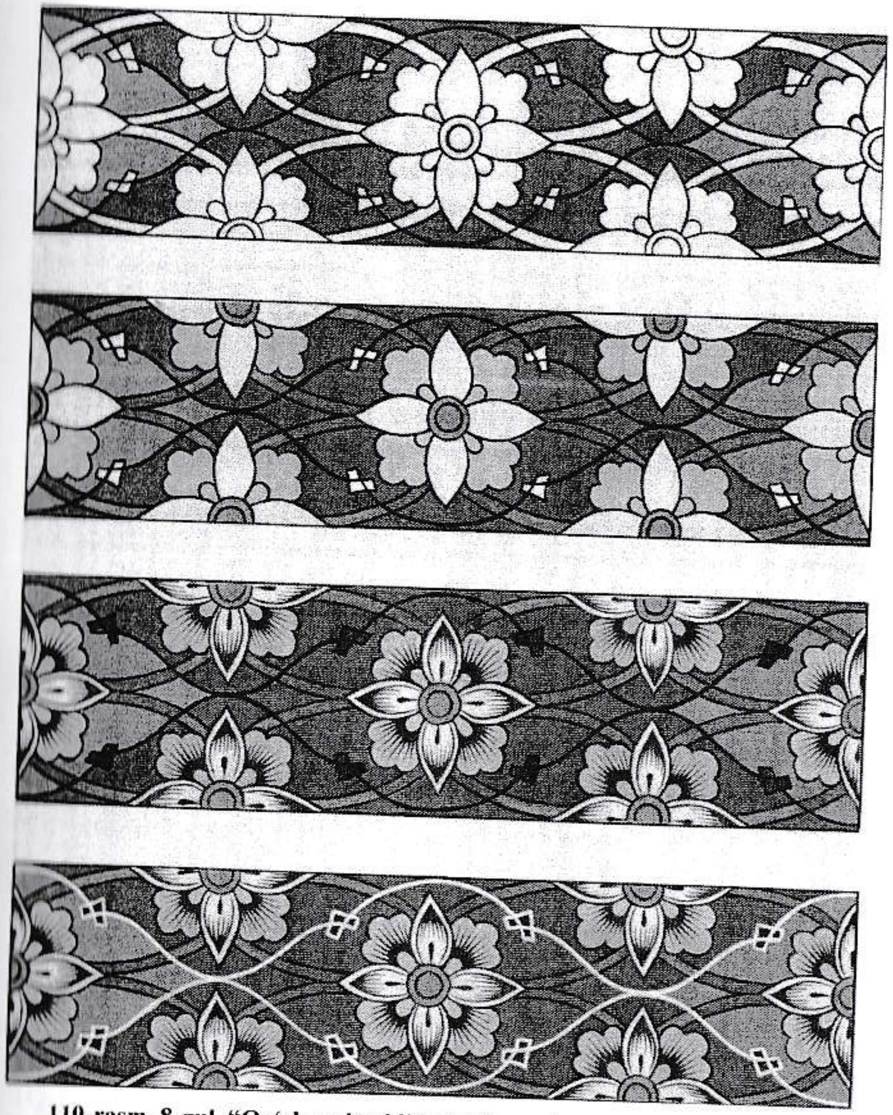

110-rasm. 8-gul. "Qo'sh mehrobli islimi" naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

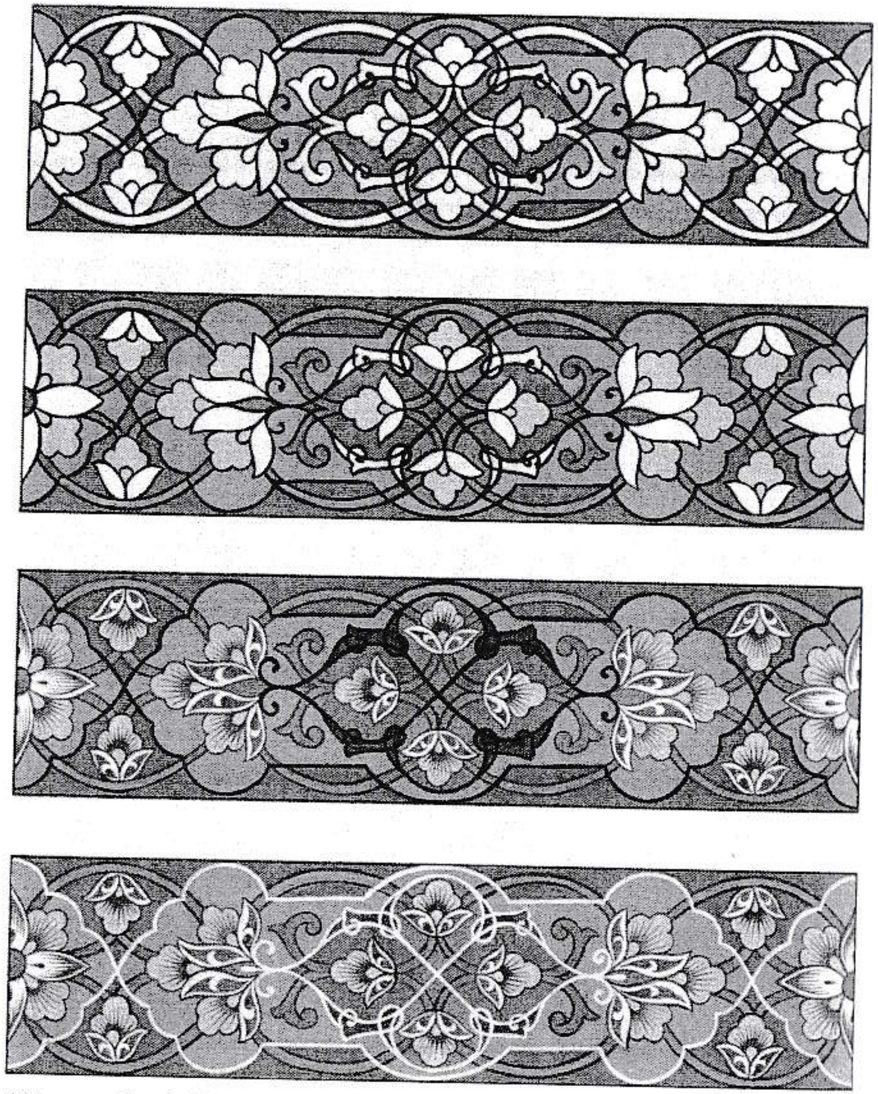

111-rasm. 9-gul. “Patnisgul islimi” naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

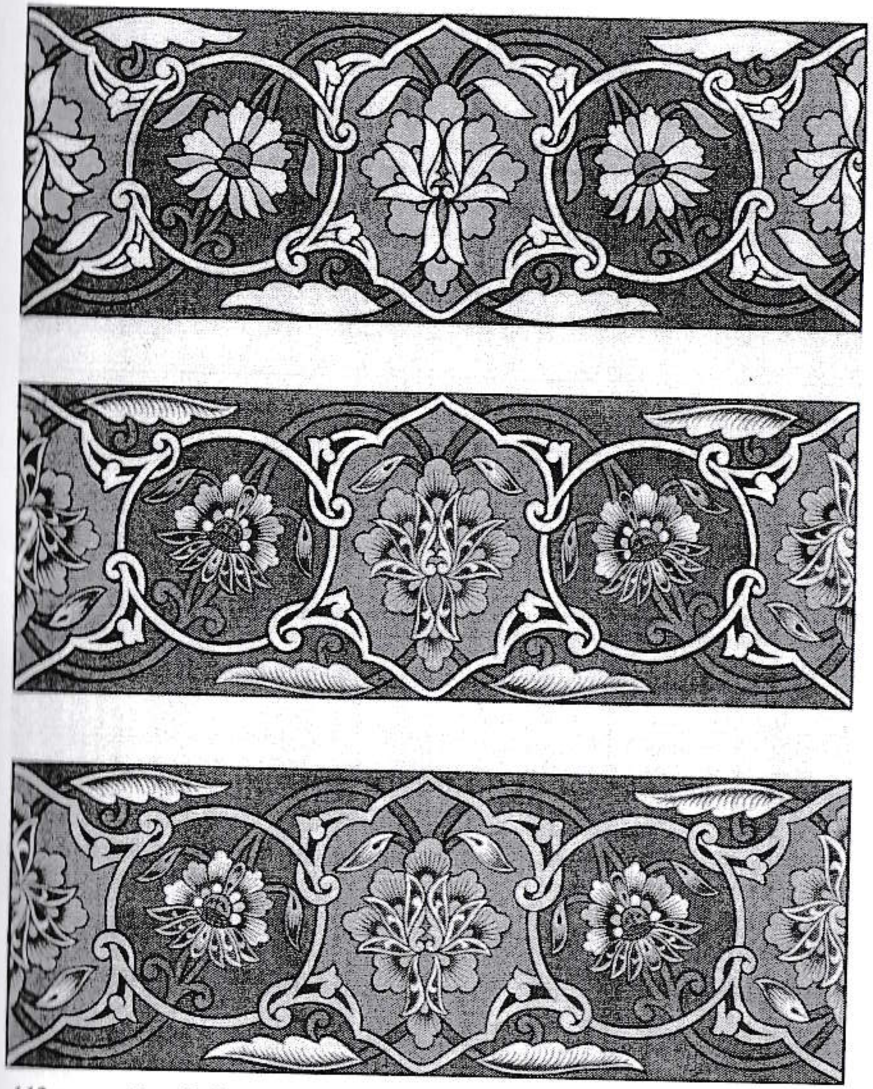

112-rasm. 10-gul. “Islimi shkufta” naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

4-bosqich. Naqshning shkufta va yo'l chiziqlarini ranglash;

6-bosqich. Naqshga siyohqalam va targ'il berish;

7-bosqich. Naqshning oq bandlari va obisini tortish.

Naqshlarga rang berishda qalamda chizilgan chiziqlarni berkitish, chala bo'yamaslikka alohida e'tibor berish kerak. Naqsh ranglari bir-biri bilan tutashtirilgan holda bo'yalmasa, siyoh qalamda berilgan pardoz ko'ngildagidek chiqmaydi. Natijada naqshning go'zalligi va chiroyiga putur yetadi.

Naqshlarni asosan guash va akvarel bo'yoqlari yordamida bo'yash maqsadga muvofiqdir. Ranglarning xilma-xil tuslarini tayyorlashda guashning oq bo'yog'i yetakchi vazifani o'taydi. Naqshni bo'yash uchun bo'yoqlar chinni yoki plastmassa idishchalarda tayyorlanadi.

Ayniqsa, maxsus chiqarilgan kolerlarni bir biriga qorishtirishda yoqoch kurakchalardan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda har bir rang tusi uchun alohida yog'och kurakcha qo'llaniladi. Bu o'z navbatida bo'yoqlarni ifloslanib ketishdan saqlaydi. Tayyorlangan bo'yoq judayam suyuq bo'lsa, unda naqsh yuzasi bir tekisda bo'yalmaydi. Guash bo'yog'ini qog'oz sathiga qalin va quyuq surtish mumkin emas. Chunki qalin bo'yoq qavati quriganidan so'ng, yoriladi va ko'chib ketadi.

Naqshning zamini — foni uchun rang tayyorlashda uning tusi bir oz to'qroq olinadi. Sababi, to'q rangli zaminda boshqa yengil, ochiq tusdagi ranglar yanada tiniq va ravshan, go'zal bo'lib ko'rinadi. Naqshning shaklini ifodalovchi ko'rinishlarni ajratib bo'yashda o'rtacha to'qlikdagi yoki ochroq tusdagi ranglardan foydalaniladi.

Naqshdagi «Bofta» kabi bog'lovchi elementlar to'q ranglar yordamida bo'yalsa, gul, g'uncha, barg elementlari esa och ranglarda tuslanadi. Naqsh namunalarini bo'yashda asosan garmoniya, faktura va kontrastlikka e'tiborni qaratish lozim bo'ladi.

Garmoniya — grekcha so'zdan olingan bo'lib, munosiblik, bog'liq bo'lish, eng go'zal bog'lanish degan ma'nolarni anglatadi.

Faktura — lotincha so'z bo'lib, narsa yoki buyumning tuzilishi, ishlov berish demakdir.

Kontrast — fransuzcha so'z bo'lib, keskin farq, farqlanish ma'nosida qo'llaniladi. Naqshda ranglar kontrastini zamin va gul elementlarining tuslanishida kuzatish mumkin.

Naqshni bo'yashdan oldin tayyor bo'yoq oq qog'ozga surtib, sinab ko'riladi. Qorib tayyorlangan rang tusi talabga javob beradigan bo'lsagina, u bilan kerakli joylar bo'yab chiqiladi. Bunda naqsh namunasidagi mazkur rang tusi bilan bo'yaladigan qismlarga yetadigan miqdorda bo'yoq tayyorlab olinadi. Agar bo'yoq yetmay qolsa, keyingi tayyorlangan bo'yoq tusi boshqacha bo'lib qolishi mumkin. Natijada naqsh namunasining bir butun, yaxlit ko'rinishiga putur yetadi.

Siyoh qalam — eng nozik qil qalam bo'lib, uning yordamida naqsh elementlarining atroflari bir xil qalinlikda ravon chizib chiqiladi. Siyoh so'zi - qora rang degan tushunchani anglatib, qora rangda naqsh elementlarining chetlarini qalamdek chizib chiqish demakdir.

Targ'il — gul, g'uncha, barg elementlarining turli xarakterlarini taroq sifat shakllar yordamida ochib berishdir.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Naqqoshlik san'atiga oid naqsh kompozitsiyalarini tuzishda nimalarga e'tibor qaratish lozim?

2. Kompozitsiya tuzishda qanday komponentlarga amal qilish lozim?

3. Naqqoshlik san'atiga oid oddiy naqsh namunalari nechta va ular qanday nomlanadi?

4. Naqqoshlik san'atiga oid oddiy naqsh namunalarini chizish bosqichlari qanday amalga oshiriladi?

5. O'nta yo'l ichdagi oddiy naqsh namunalarini qalamda chizishni mashq qilishda nimalar zarur va chizish qanday amalga oshiriladi?

6. Rang uyg'unligi deb nimaga aytiladi?

7. Naqshni ranglash bosqichlari qanday amalga oshiriladi?

8. Garmoniya nima?

9. Faktura nima?

10. Kontrast nima?

11. Siyoh qalam so'zi qanday tushunchani anglatadi?

12. Targ'il nima?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

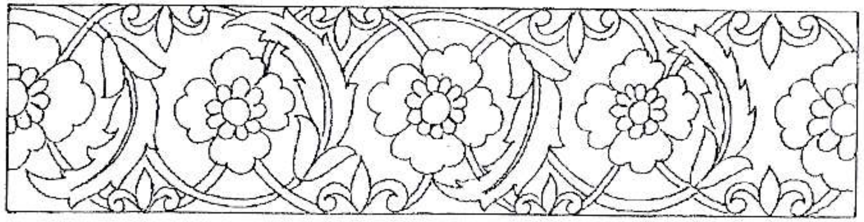

113-rasm. Yo'l ichidagi naqsh namunasini chizish.

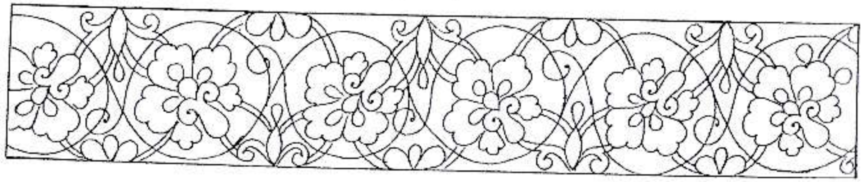

114-rasm. Yo'l ichidagi naqsh namunasini chizish.

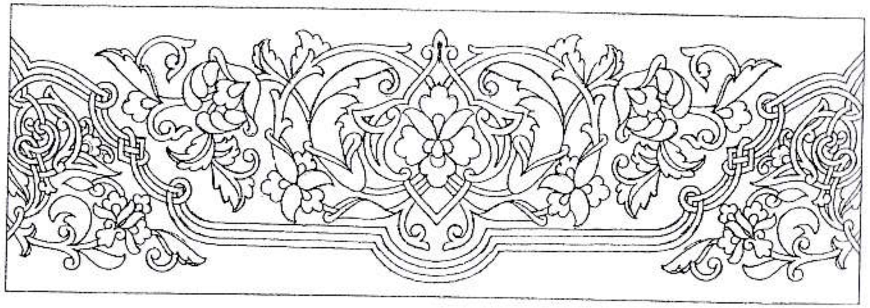

115-rasm. Yo'l ichidagi naqsh namunasini chizish.

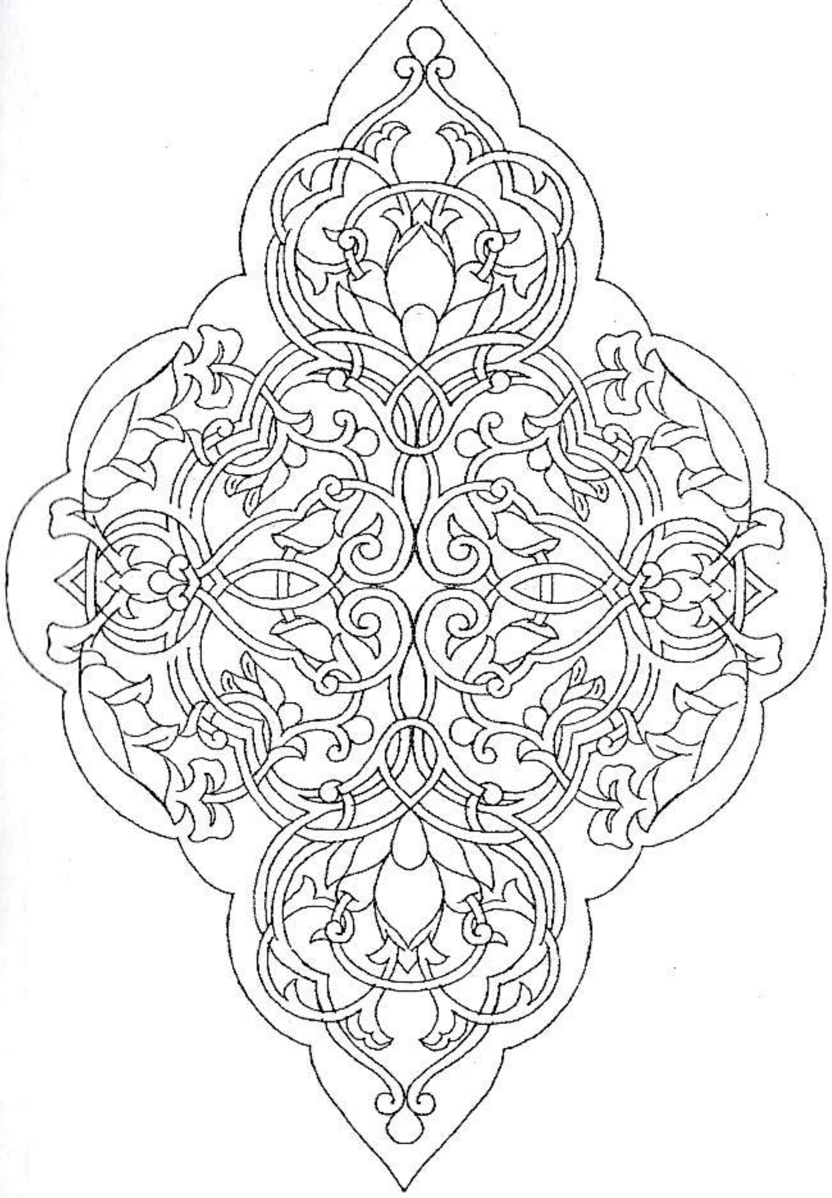

116-rasm. Turinj naqsh namunasini chizish.

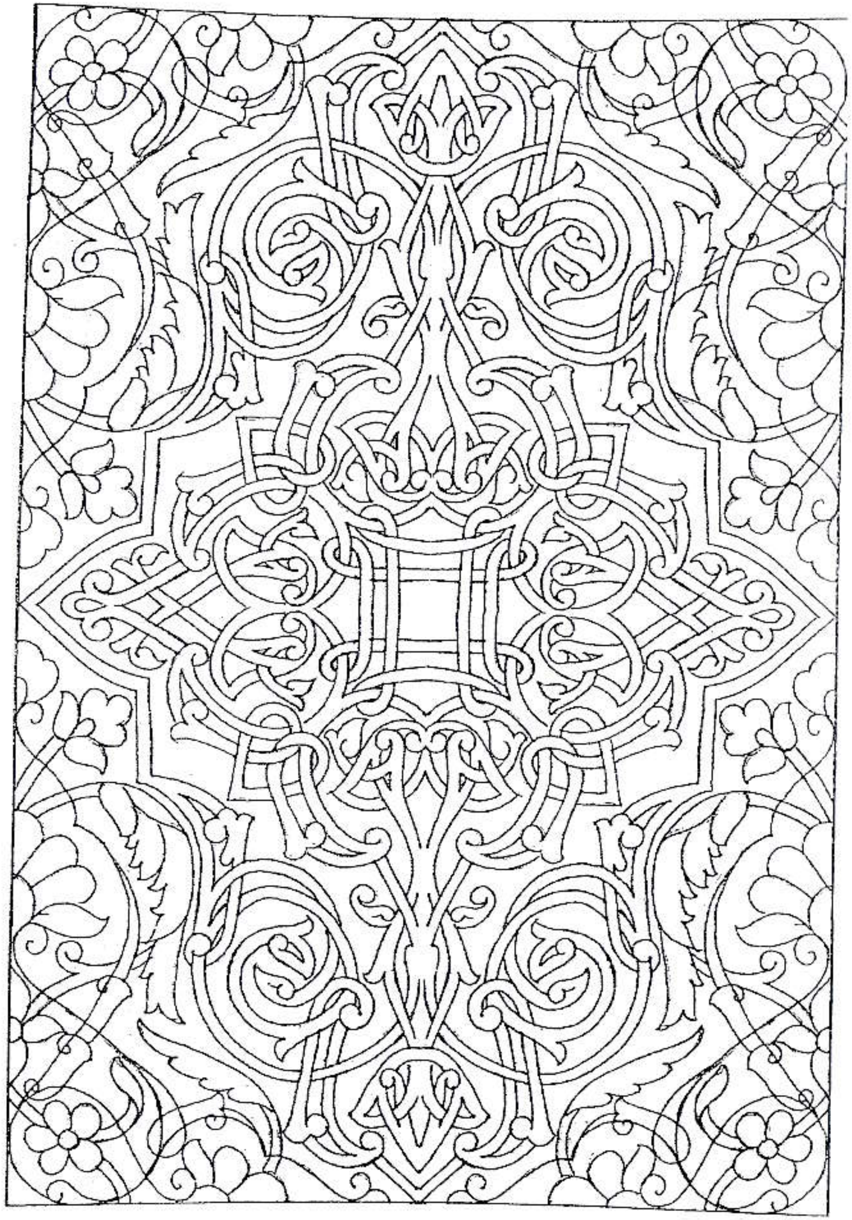

116-rasm. Munabbat naqsh namunasini chizish.

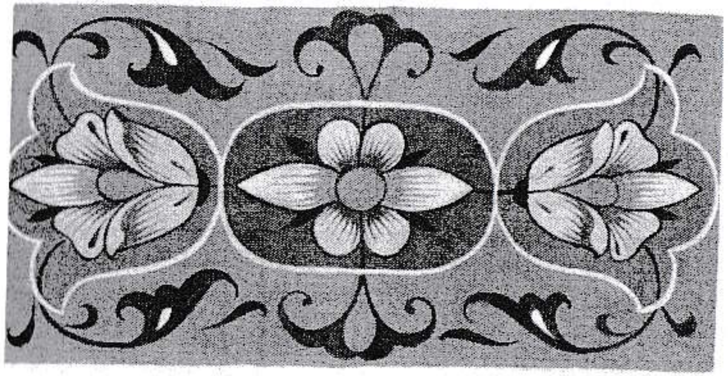

118-rasm. To‘g‘ri to‘rtburchak naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

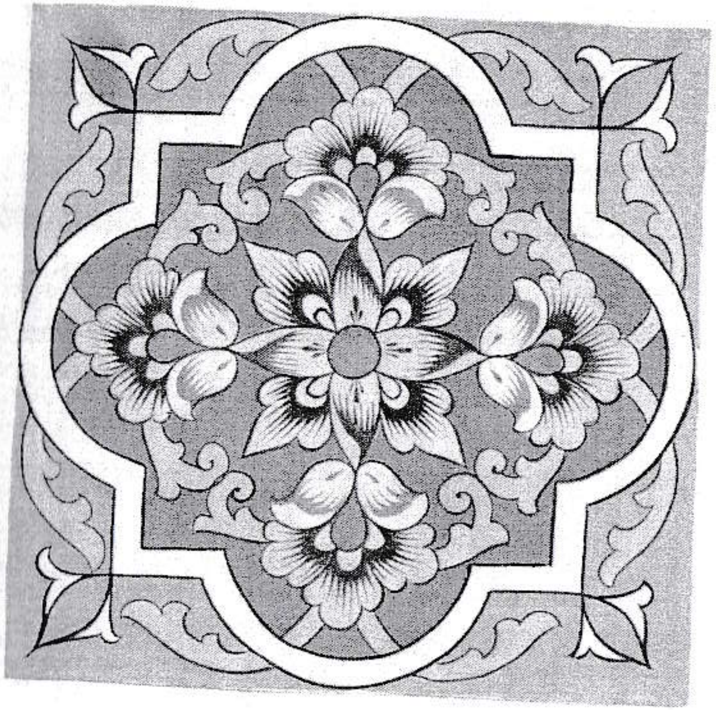

119-rasm. Kvadrat naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

120-rasm. Munabbat naqsh namunasini ranglash va pardozlash bosqichi.

I.8.-§. MURAKKAB NAQSHLI KOMPOZITSIYALAR TUZISH. NAQQOSHLIK SAN'ATIGA XOS ISLIMIY, GIRIH, GULLI GIRIH HAMDA MADOHIL NAQSH KOMPOZITSIYASINI TUZISH, BO'YASH VA PARDOZLASH

Tayanch tusunchalar: musavvir, bodom, qalampir, majnuntol, joylashtirish, qurish, tuzish, eskiz, simmetriya, assimetriya, ritm, muvozanat, o'lcham, taqsim, rapport, vassa, tokcha, guldasta, ishkom, qolip, ramka, tasavvur, hoshiya, gardish.

Pedagog-murabbiy-usta naqqosh, musavvir, shoir yoki sozanda biron-bir yangi asarni yaratar ekan, albatta tabiatdan ilhom oladi va undagi mavjud go'zallikni yanada jozibaliroq aks ettirishga harakat qiladi. Ma'lumki, o'zbek xalq amaliy bezak san'atining qaysi bir turi bo'lmasin uning zaminida naqsh elementlari — kompozitsiya asoslari yotadi. Mavjud naqsh elementlarini ma'lum qonun-qoidalarga amal qilingan holda joylashtirish ya'ni kompozitsiya tuzish o'ziga xos bilim va malakaga ega bo'lishni talab etadi. Birgina «Bodom», «Qalampir» nusxalari shaklidan naqqoshlik, ganchkorlik, kulolchilik, kashtachilik, zardo'zlik kabi xalq amaliy san'atida turli-tuman o'ziga xos naqsh namunalarini yaratish mumkin.

"O'zbek xalq ustalari qadimdan qo'llab kelayotgan ko'plab naqshlar, tabiat hamda voqelikning shartli tasviri bo'lishiga qaramasdan, o'ziga xos qonun-qoidalarga ega. Bu qonun-qoidalar tabiatning o'zidan olingan. O'simliklar faqat bir tomonga qarab o'sadi. Masalan, majnuntol xuddi pastga qarab teskari o'sayotgandek tuyuladi. Lekin, novdada barglar bo'lib, bir xil yo'nalishda davom etib keladi. Tabiatning bu qonuni naqshlarda ham o'z aksini topgan. Usta chizadigan naqsh shunchaki qog'oz yuzini to'ldirish emas, balki ongli ravishda

tabiat va badiiylik qonun-qoidalariga amal qilgan holda manzara tasvirini chizishdan iborat”[15].

Kompozitsiya — lotincha so‘z bo‘lib, joylashtirish, qurish, tuzish degan ma’noni anglatadi. Bunda tanlangan naqsh namunasiga ko‘ra uning elementlari qog‘oz yuzasida bir-biriga bog‘liq holda joylashib, yaxlit kompozitsiyani hosil qiladi.

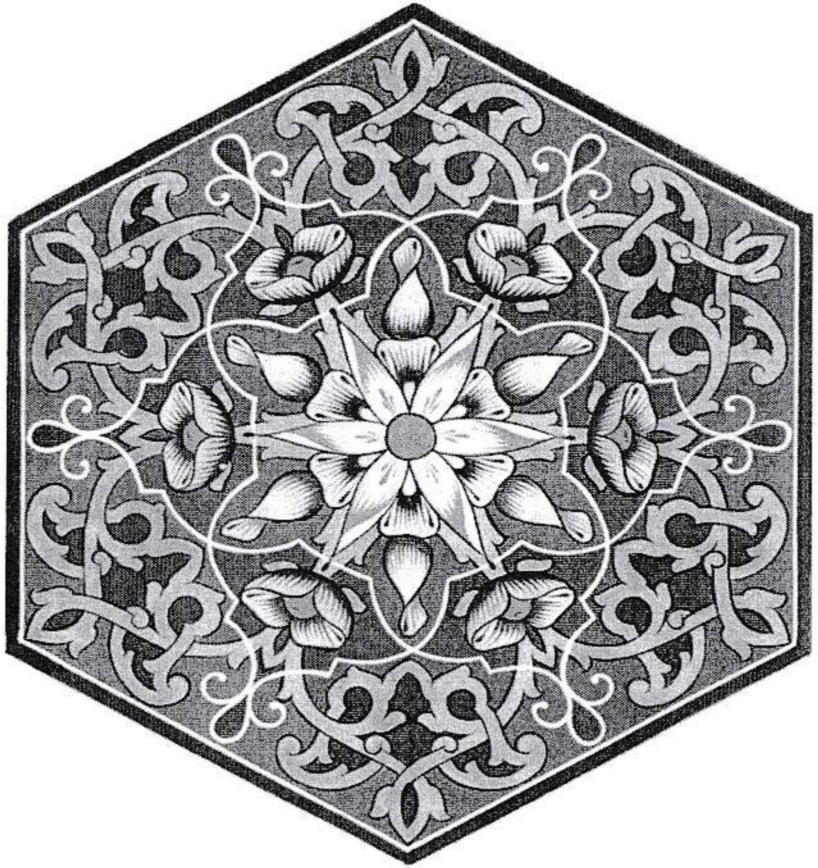

121-rasm. Islimi naqsh namunasi (Simmetrik naqsh).

[15]Булатов С.С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. -Т.: Меҳнат, 1991.

Istalgan mavzu mazmuniga mos keladigan naqsh kompozitsiyalarini tuzishda avval ko‘plab xomaki ishlar, eskizlar ishlanadi va ulardan eng chiroyli namunalar tanlab olinadi. Naqsh kompozitsiyalarini tuzishda elementlar o‘rnini almashtirish, qo‘shimcha elementlar kiritish orqali uning mazmunini yanada boyitish kabilar ham muhim axamiyatga egadir.

Naqsh mazmunini ifodalashda kompozitsiyaning asosiy qonuniyatlariga rioya qilish lozim. Bular kompozitsiyaning bir butunligi, elementlar, shakllar, ranglarning takrorlanishi va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, kompozitsiyaning tarkibiy qismi bo‘lgan rang tuslarining ma’lum bir koloritga bo‘ysundirishdan iborat.

Kompozitsiyada naqsh yaratishning shunday qoidasini simmetriya, assimetriya, ritm, markazni topish, stilizatsiya, muvozanat, elementlarning o‘lchovi, shakli, rangi kabilarga rioya qilishni tashkil etadi va bunga qat’iy amal qilinadi.

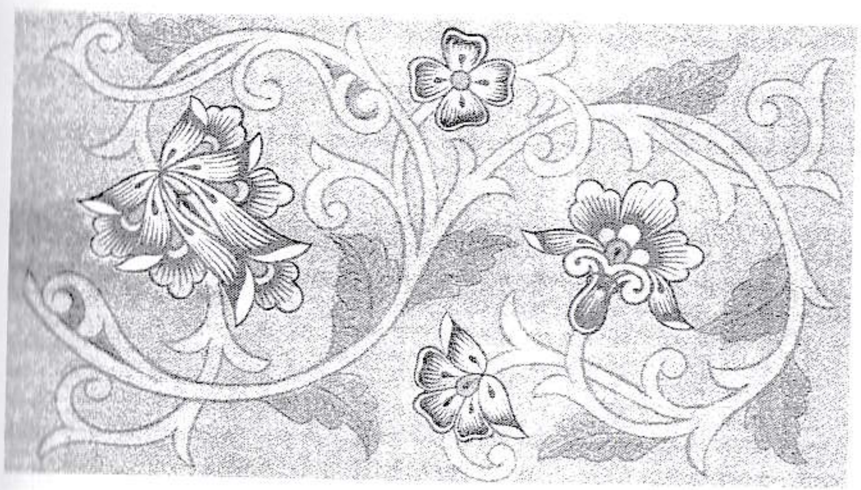

122-rasm. Islimi naqsh namunasi (Assimetrik naqsh).

Naqqoshlikda ko'proq quyidagilarga amal qilinadi:

- naqsh namunalaridagi chiziqlar harakatning stilistik birligiga erishish;
- simmetrik joylashuv va ranglar mutanosibligini aniqlash;
- bular mustaqil naqsh chizish jarayonida uning qismlari o'rtasidagi bog'liqlik, naqshdagi elementlarning o'q chiziqiga nisbatan teng ravishda joylashuvi, rang tuslarining bir-biriga muvofiq ravishda naqsh sirtiga yoyilishi, turli gullar, novdalar va shu kabi shakllarning uzviy ritmik jihatdan bog'lanishi hamda shu kabilardan iborat.

Shuningdek, naqsh namunalarini tuzishda yana kompozitsiya tuzishning quyidagi asosiy qoida-qonuniyatlariga rioya qilinadi:

- chiziladigan naqsh kompozitsiyasini shakl, o'lcham va taqsimlarini mo'ljalga olish;
- kompozitsiyaning yakka yoki qo'sh banddan iborat bo'lishligini nazarda tutgan holda tanob (yasovchi) elementi shakllarini joylashtirish;
- kompozitsiyaga novda, barg, gul, shobarg va boshqa naqsh elementlarini kiritib mukamallashtirish;
- naqsh bandini bofta, shkufta elementlari bilan bog'lab boyitish;
- kompozitsiyaning asosiy shakli (ramkasini) umumlashtirib va shu naqshni nomlash;
- kompozitsiyaning ma'no va maqsadini hisobga olgan holda rang tuslarini aniqlash va boshqalar.

Naqsh kompozitsiyalarini tuzish jarayonlarida simmetriya, assimetriya, ritm, muvozanat, elementlarning o'zaro birikuvi, turlanishi kabi qoidalarga rioya etish bilan birga, tabiat go'zalligini chuqurroq his etish, badiiy va ijodiy qobiliyatning rivojlanishi ham shakllanib boradi.

Simmetriya — tenglik degan ma'noni anglatadi. Bunda naqsh elementlari o'q chizig'ining markazi atrofida bir xil o'lchamda joylashadi hamda bir butun yaxlit ko'rinishda chiziladi. Naqsh elementlarining simmetrik tuzilishi — "rapport", naqsh bo'laklari va bo'linish joylari esa "taqsim" deyiladi.

Yo'l ichiga chizilgan hoshiya naqshlari simmetrik rapport tarzida davriy (ya'ni, ritmik) takrorlanib keladi. Rapport naqsh elementlarining ma'lum tartib va oraliqda uzluksiz takrorlanib kelishini bildiradi.

Assimetriya — simmetriyaning teskarisi bo'lib, bunda kompozitsiyadagi muvozanat qonuniyatiga amal qilinmaydi. Naqsh elementlaridagi harakat bir-biriga mutanosib ravishda joylashmaydi. Bunda naqsh elementlari o'q chizig'i va markaz kabi shartli belgilarga rioya qilinmagan holda joylashtiriladi.

Assimetrik naqshlarni ko'proq navo qalam, vassa, tokcha, mavzuli pannolardan: majnuntol, anor guli, guldasta kompozitsiyalarida uchratish mumkin. Mustaqil ijod orqali yangi naqsh namunalari yaratilar ekan, ranglar jozibasi va yorqinligi ham alohida his etib boriladi.

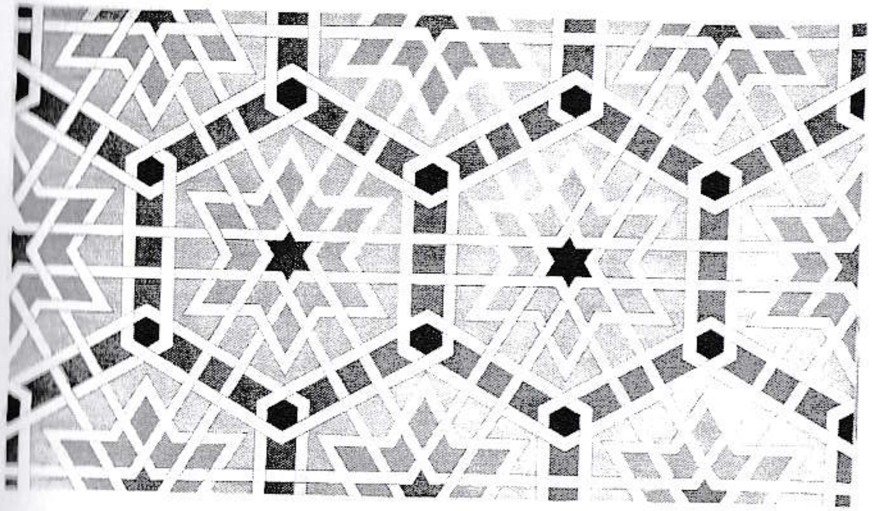

48–rasm. Girih naqsh namunasi.

Naqqoshlik, ganchkorlik, yoqoch o'ymakorligi va boshqa xalq amaliy bezak san'ati turlarida dastlab buyum yoki ma'lum bir yuzalarga ishlanadigan naqsh kompozitsiyasini dastlabki xomaki namunasi ishlanadi va u "naqsh chizgilari" deb ataladi. Bu chizgilar xarakter jihatidan rang va pardozlash bosqichlarisiz ishlangan shunchaki qoralama eskizlarga qiyoslanadi.

Naqsh namunalarida yuza va shakl oralig'iga berilayotgan ranglar soni qanchalik ortsa, kompozitsiya yanada chiroy ochib, go'zallashib boradi. Naqshning shakl yasovchi yo'l elementlari va rang tuslari kompozitsiyaning nomlanishida katta ahamiyatga egadir. Mustaqil ijod orqali biz yangi naqsh namunalarini yaratar ekanmiz, ranglar jozibasi va yorqinligini ham alohida his eta boshlaymiz. Chunki, kompozitsiyaning mazmuni va ma'nolariga mos ranglarning o'zaro birikuvi, naqshning nafisligini oshiradi.

Tuzilgan kompozitsiyaning mazmunan boy, chiroyli tuzilishi, naqshning asosiy shakl chegarasi va ramkasiga ham bog'liq. Kompozitsiya tuzishda dastlab o'lcham aniqlangach, naqshning asosiy shakli ramkaga olinadi. Naqsh ramkalarini tuzishda elementlar ko'rinishini yo'l aylana, chorsi va hokazo shakllarning ichiga joylashtiriladi. Masalan, mehrob, lola, patnis, ishkom, aylana mehrob elementlarini olsak, bu oddiy naqsh elementlarini bosqichma-bosqich, yo'l, to'rtburchak va aylana kabi shakllar ichiga joylashtirib, kompozitsiyalarni quyidagicha nomlashimiz mumkin:

1. Mehrob ko'rinishigagi shakllar — "Mehrob hoshiya", "Mehrob patnis", "Mehrob aylana".

2. Lola ko'rinishigagi shakllar — "Lola hoshiya", "Lola patnis", "Lola aylana".

3. Patnis ko'rinishigagi shakllar — "Patnis hoshiya", "Oddiy patnis", "Aylana mehrob patnis", "Patnis aylana".

4. Ishkom ko'rinishidagi shakllar — "Ishkom hoshiya", "Ishkom patnis", "Aylana ishkom".

5. Aylana mehrob ko'rinishidagi shakllar — "Aylana mehrob hoshiya", "Aylana mehrob doira" naqsh kompozitsiyalari va boshqalar.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, naqshlarni — shakl yasovchi elementlarning nomlari bilan atash mumkin. Masalan, "mehrob lola" — ko'rinishi ifodalangan yo'l ichidagi naqsh shakli odatda "Hoshiya naqshlar" deb atalganligi sababli "Mehrob hoshiya" deb nomlanadi. To'rtburchak shakldagi naqshlar

patnisga o'xshash bo'lganligi sababli "Mehrob patnis" shaklidagi naqsh kompozitsiyasini tashkil etadi va shunday nomlanadi. Aylana — gardish shaklidagi naqsh kompozitsiyasi esa "Aylana mehrob" naqshi deya ataladi.

Ushbu naqsh shakllarini ixtiyoriy ravishda yakka (1), qo'sh (2) va bir necha bandli ramka ko'rinishlarida chizish mumkin. Bunday turdagi ko'rinishlar "Naqshlar rejasi" deb ham yuritiladi. Tuziladigan naqsh kompozitsiyasi naqsh elementlarini ana shu kabi turli qoliplar ichiga joylashtirib hosil qilinadi.

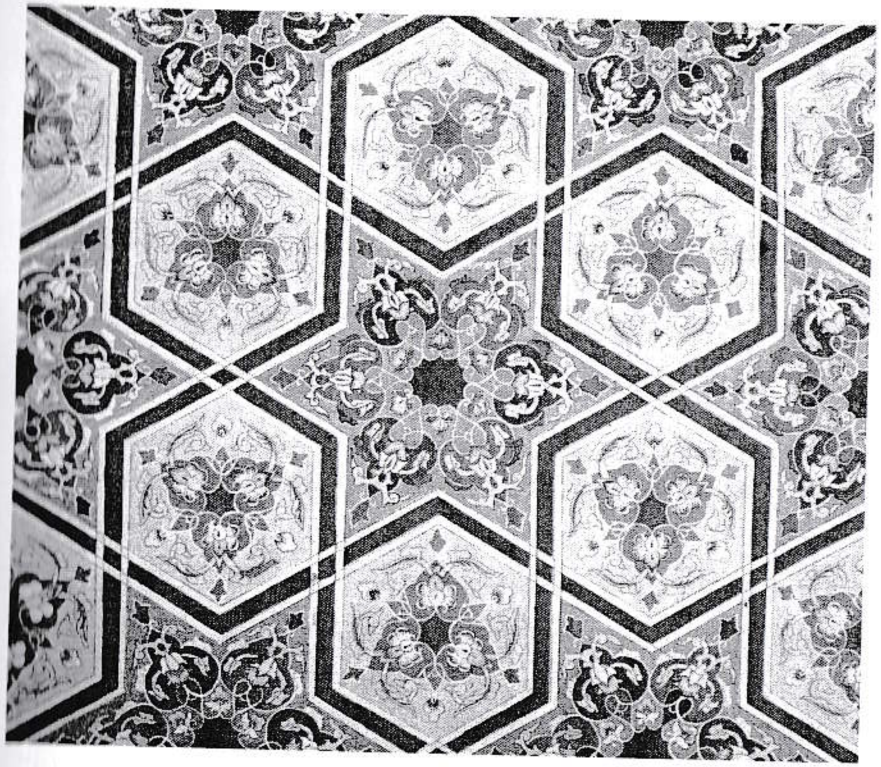

123-rasm. Gulli girih naqsh namunasi.

Naqsh kompozitsiyalarini tuzishni o'rganishda xalq ustalarining ijodiy ishlarini kuzatib, ulardan nusxalar ko'chiradilar. Shuningdek, turli muzeylar,

uylar va ma'muriy binolarni ichki va tashqi tomonlarini bezashda qo'llanilgan naqshlar va ularning turlari bilan tanishtirib boriladi.

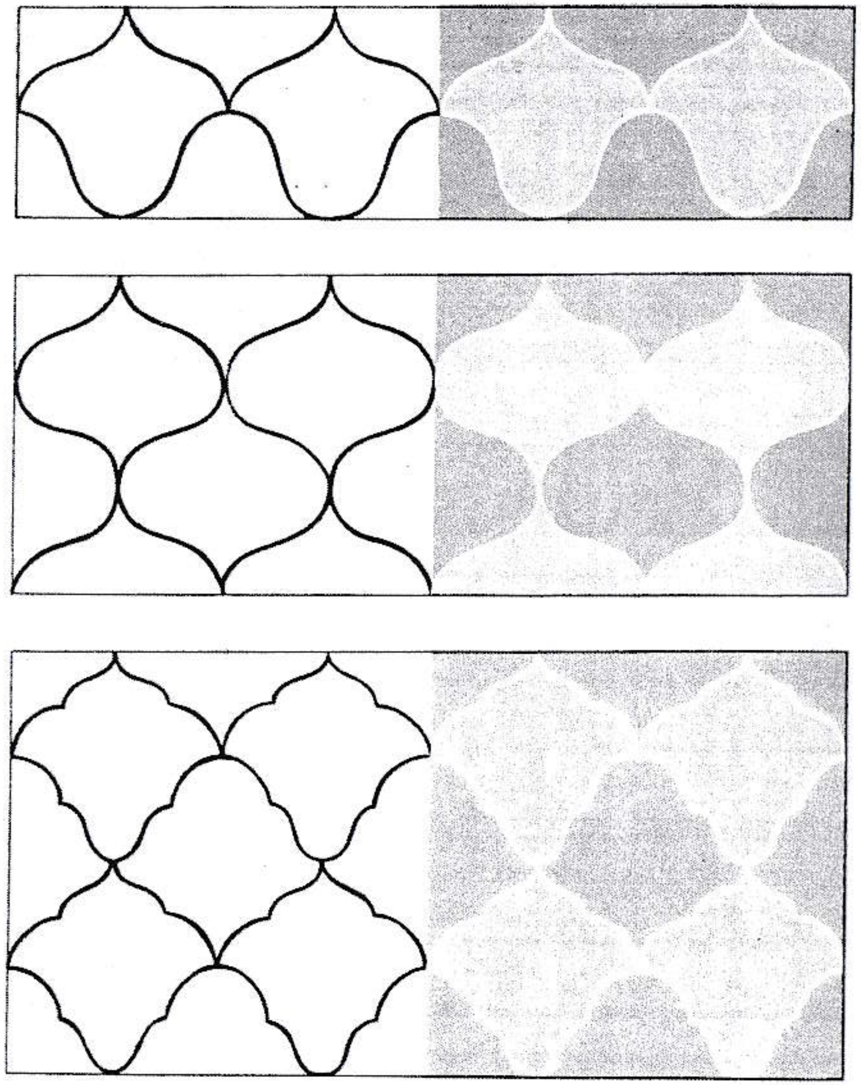

124-rasm. Madohil naqsh namunasini ranglash va pardozlash.

Naqsh elementlarini yangi nusxalarini yaratish, ularni yoddan chizish borasida tabiat qo'yniga sayohatga chiqish va unda nazariy hamda amaliy bilim, malakalar asosida stillashtirish usullari bilan bevosita shug'ullanish kerak. Yana ramziylik va qayta ishlashga doir maxsus ketma-ketlik asosida tuzilgan rangli yoki oq-qora fotosuratlardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Boshlang'ich sodda naqsh kompozitsiyalarini tuzishda dastlab buyum yoki yuza sirtini, uning o'ziga xos o'lchamlarini diqqat bilan ko'zdan kechirib naqsh shaklini "hayolan" tanlab olamiz. Albatta bu naqsh elementlari biz qachonlardir kuzatib yoki o'zlashtirib olgan naqsh bo'laklaridan iborat. Bunda biz fikr yuritishimiz orqali ish tajribalarimiz, tasavvur, shuningdek xotira zahiralarimizda qanchalik ko'p naqsh elementlari mavjud bo'lsa, shuncha ko'p ajoyib naqshlar tuzishimiz mumkin bo'ladi.

Tuzilajak naqsh kompozitsiyalari 2/1, 4/1, 6/1, 8/1 va xokazo bo'laklar (taqsim) asosida tuzilib, uning nusxasi maxsus usulda kerakli joylarga ko'chirilib tushiriladi. Bu usuldan foydalanish uzoq vaqtlar mobaynida naqqoshlar mehnatini ancha yengillashtirib kelgan.

Sodda naqsh kompozitsiyasini ixtiyoriy ravishda quyidagicha tuzish mumkin: shakl yasovchi reja — qolip ramkasi 4/1 nisbatda chizib olinadi. Ramka chiziqlari yakka, qo'sh va bir necha qo'shimcha chiziqlardan iborat bo'lishi mumkin. Patnis ko'rinishidagi bu shaklga bofta va gajak elementlari ulanadi. Navbadagi bosqich yakka yoki qo'sh bandli tanob yasovchisini topishdir. Tanob shakli mehrob va yurak shaklidan iborat bo'lishi mumkin. Mashqlar davomida chiziqlarning harakati ravon bo'lishiga, shakl chiziqlarining silliq, sinmasdan chizilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Yakka band yo'lidan iborat tanob ayrisi shkufta elementi bilan bog'lanadi.

Endi yuza bo'shliqlariga gul, novda, barg va boshqa elementlarni bir-biriga bog'langan holda joylashtirish rejalashtiriladi. Novda shakllar bo'yicha harakatlantirilib chizib boriladi. Kompozitsiya tarkibidagi novdaning chizilishi gul

va boshqa naqsh elementlarining bir-birlari bilan yaxlit, uzviy bog'lanib ketishini ta'minlaydi. Naqsh namunasiga novda, gul va barg elementlarini joylashtirish, ya'ni ulash orqali kompozitsiya mazmuni tugal yechimini topadi. Mavjud naqsh kompozitsiyasini patnis ko'rinishidagi naqshlar turiga xos bo'lganligi sababli, «Patnis islimi» deb atalishi mumkin.

Kompozitsiyaning rejasini tuzish va chizish jarayonida shakl va zamin bo'yicha tarqaluvchi ranglar va elementlarning o'zaro mutanosibligi hisobga olinishi shart. Buning uchun dastlab naqsh kompozitsiyasining qoralama nusxasi chizib olinadi. So'ng, ana shu qoralama asosida (lozim topilgan taqdirda ayirish o'zgartirishlar kiritish orqali) har bir elementga alohida ishlov berilgan holda uning nusxasi kerakli joyga ko'chiriladi va yaxlit naqsh tuziladi.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Kompozitsiya tuzish uchun naqqoshlikda ko'proq nimalarga e'tibor qaratish lozim?
2. Kompozitsiya tuzishning qanday asosiy qoida-qonuniyatlari mavjud?
3. Naqsh kompozitsiyalari qanday bo'laklar (taqsim) asosida tuziladi?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

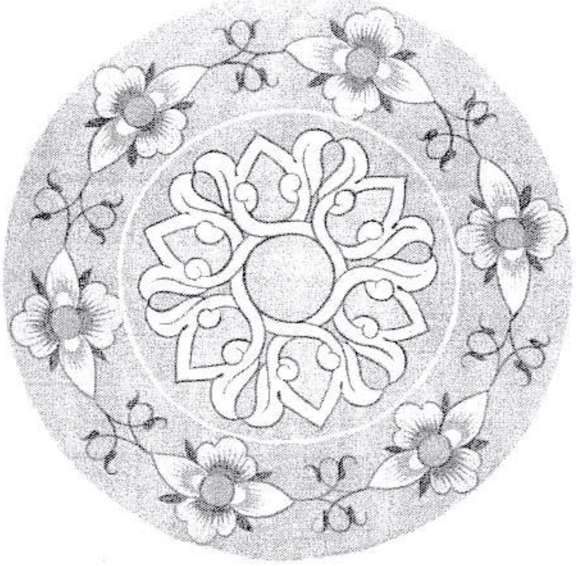

125-rasm. Aylana ichidagi islimi naqsh namunasi.

Naqshda kompozitsiyalar asosan yakka va qo'sh bandli novdalar ishtirokida tuziladi. Yana bir boshqa naqsh kompozitsiyasini tuzish uchun merrob ko'rinishidagi naqsh elementlarini tanlab olamiz. Mavjud mehrob elementini yo'l, to'rtburchak va aylana shakllari ichiga joylashtiramiz. Ushbu mehrob shakli kompozitsiyada yasovchi (asosiy shakl) vazifasini o'taydi.

Navbatdagi chiziluvchi barcha naqsh elementlarini to'ldiruvchi elementlar deb atash mumkin. Chunki ular (novda, barg, gul, kurtak, shkufta va hokazo) naqsh yuzalarini to'ldirib turadilar. Endi mehrob ko'rinishidagi shakllarga novda harakati kiritiladi. So'ngra, shakl yuzalariga mos ravishda lola guli hamda kurtak naqsh elementlarini chizamiz. Bunda o'ziga xos ko'rinishdagi yangi naqsh nusxalari hosil bo'ladi. Demak, kompozitsiyalar to'rt bosqichda, to'rtta naqsh elementi yordamida tuzildi. Ushbu naqsh kompozitsiyalarini yo'l ichiga tuzilganiga ko'ra «Mehrob hoshiya», to'rtburchak shakliga «Mehrobli patnis» va aylana uchun «Mehrob aylana» naqshlari deb nomlanadi.

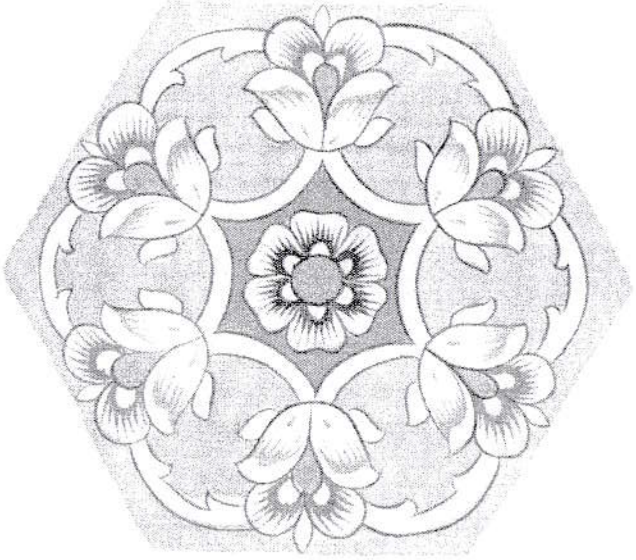

126-rasm. Olti qirra ichidagi islimi naqsh namunasi.

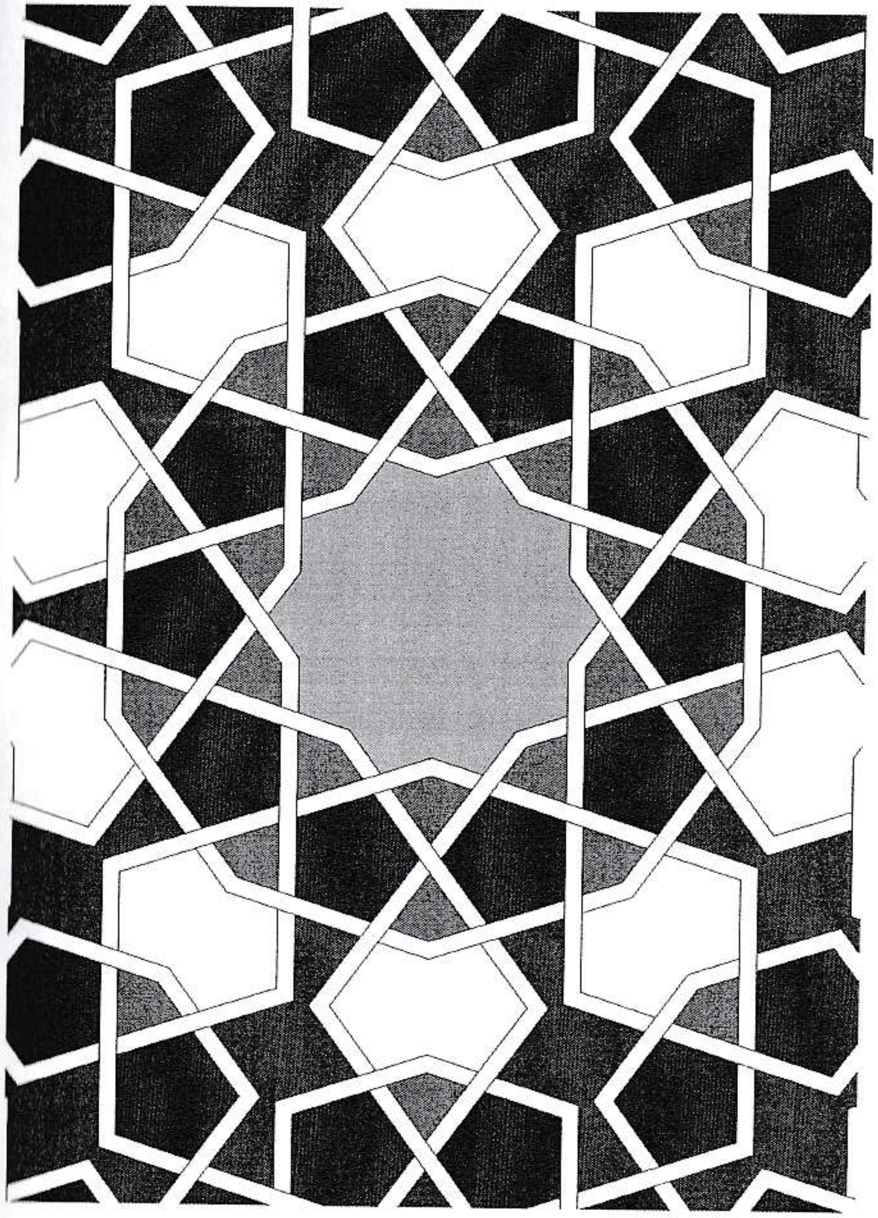

127-rasm. Girih naqsh namunasi.

Mazkur namunalar asosida siz ham shunday naqsh kompozitsiyalarini tuzishni va chizishni mashq qiling. Berilgan namunalar tarkibidagi naqsh elementlarini boshqasi bilan almashtirib, o'zgacha naqsh tuzib ko'ring. Bunda qanday o'zgarishlar ro'y beradi. Yana qaysi naqsh kompozitsiyasiga o'zgartirishlar kiritish mumkin. Fikran naqsh kompozitsiyasi tarkibiga kiritilgan boshqa o'zgartirishlarni ko'z oldingizga keltiring. Bu o'z navbatida tuzilajak naqsh kompozitsiyasini qog'oz yuzasida to'g'ri joylashtirish hamda rang tuslarini tanlashda muhim ahamiyatga egadir. Ko'rsatilgan ikki, uch xil naqsh elementlarini tanlang va ulardan mustaqil ravishda yo'lsimon, to'g'ri to'rtburchak va doira naqsh kompozitsiyalarini tuzishni mashq qiling.

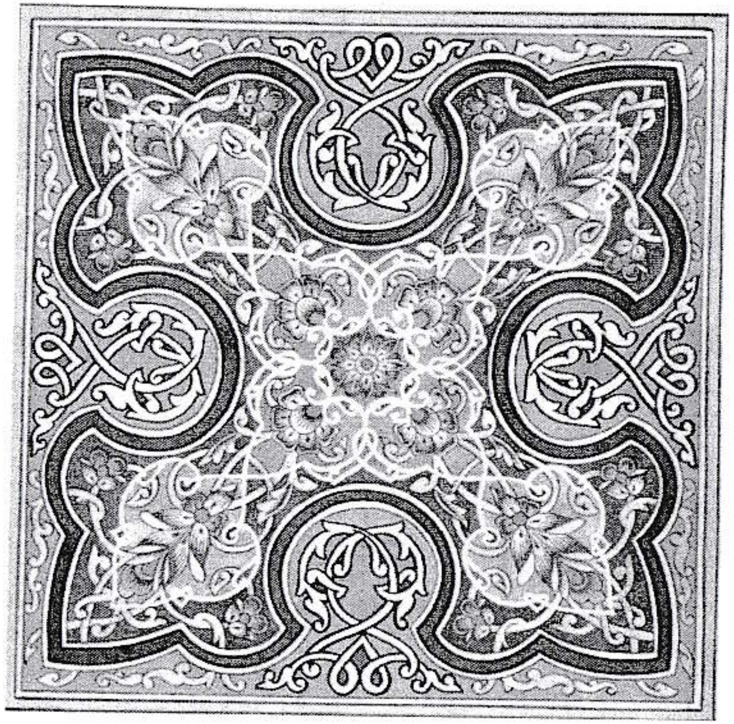

128-rasm. Kvadrat ichidagi tanobli islimi naqsh namunasi.

II-BOB. BADIIY BEZAK SAN'ATI

II.1.-§. BADIIY BEZAK SAN'ATI FANINING SHAKLI VA MAZMUNI. BADIIY BEZAK SAN'ATI DARSLARINI TASHKIL QILISH

Tayanch tusunchalar: estetik, tadbir, dekorativ, psixologiya, panno, shrift, effect, sellofan, naftalin, detal, oval, vitraj, panno, tempera, guash, akvarel, plastmassa, dekstrin, glitserin, fanerga, diagonal, kukun, grafit, banner, fotogazeta, konstruktor, idrok, sirt, spektr, koeffitsient, to'yingan, muassasa, interer, auditoriya, laboratoriya, ustaxona, kutubxona, filtr, applikatsiya, tadqiqot, me'morchilik, kartina, galereya, monoton, zal, vestibyul, panel, axromatik, intensive, funktsional, koridor, spetsifika, xromatik.

II.1.1.-§. Badiiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni

Hozirgi kunda o'quv yurtlarida amalga oshirilayotgan badiiy bezash ishlarini yanada takomillashtirish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Zero bu ishlarning barchasi o'quv yurtidagi ta'lim-tarbiya ishlariga ijobiy ta'sir etadi.

Taniqli pedagoglar estetik did bilan bezatilgan tashqi muhitning talabalarga tarbiyaviy ta'sirini ifodalab, uni butun ta'lim-tarbiya jarayonining muhim shartlaridan biri, deb hisoblaydilar. Shuning uchun amalga oshirilayotgan badiiy bezash ishlariga tarbiyaviy tadbirlarning ajralmas qismi sifatida qarash lozim. Mavjud badiiy bezash elementlari dekorativ panno, auditoriyalardagi mebel shakllari, yozuv taxtasi va devorlarning rangi — bularning hammasi pirovard natijada inson psixologiyasiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Badiiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni shundan iboratki, ta'lim-tarbiya jarayonida

inson psixologiyasiga ta'sir ko'rsatadigan tashqi omillar va ularni badiiy jihatdan bezashni tashkillashtirishdan iborat[16].

II.1.2.-§. Badiiy bezak san'atida ishlatiladigan asbob-uskunalar va materiallar

Badiiy bezash ishlarida tasviriy san'atning ko'p turlari, jumladan, grafika va chizmachilik mashg'ulotlarida keng foydalaniladigan "Konstruktor" va boshqa markadagi ko'plab qalamlari ishlatiladi. Bu qalamlarning qattiq, yumshoqligiga ko'ra har xil turlari qo'llaniladi. Oliy ta'lim muassasalaridagi badiiy bezash ishlarining deyarli ko'p qismi: e'lonlar, devoriy, fotogazetalar, bannerlar va boshqalar qog'ozga ishlanadi. Badiiy bezash ishlarida qog'ozning "V", "F", "A", "O" turlari qo'llaniladi.

"V" — yuqori sifatli qog'oz bo'lib, unga uzoq muddat saqlanadigan ishlar bajariladi masalan: badiiy ko'rgazma ishlari.

"F" — tush va guash bilan ishlashga mo'ljallangan qog'oz.

"A" — suv bo'yoqlar bilan ishlashga mo'ljallangan qog'oz.

"O" — ommaviy ishlar uchun tayyorlangan qog'oz.

Badiiy bezash ishlarida o'chirg'ichning ikki xili ishlatiladi. Yumshoq o'chirg'ichlar grafit qalam bilan chizilgan chiziqlarni, qattiq o'chirg'ich esa tush hamda siyoh bilan yozilgan yoki chizilgan yozuv va chiziqlarni o'chirishga mo'ljallangan. Qattiq o'chirg'ich maydalangan shisha kukuniga, yumshoq o'chirg'ich esa maydalangan marmar kukuniga faktis suyuqligi aralashtirib tayyorlanadi. To'g'ri to'rtburchak shaklida ishlab chiqarilayotgan turli o'lchamdagi (№1, №2) o'chirg'ichlarni o'rtasidan (diagonal bo'yicha) qirqib ishlatish ancha qulay.

O'chirg'ich keraksiz chiziqlarni yaxshi o'chirishi, ya'ni yumshoq bo'lishi uchun uni 1-2 sutka benzinga yoki 3-4 sutka kerosinga solib qo'yish kerak.

[16]Қодирхўжаев П. Бадиий безак санъати. -Т.: Иктисод-Молия, 2007, –108 б.

Shuningdek, o'chirg'chlarni yumshatishda moybo'yoqlarni eritish uchun ishlatiladigan №2 suyultiruvchi eritmadan ham foydalanish mumkin. O'chirg'ichlar aytib o'tilgan muddatda shishib, yumshoq holatga keladi. Ularni yaxshilab artib 1-2 soat (undan benzin yoki kerosinning hidi ketguncha) suvda qaynatiladi. Bunday ishlov berilgan o'chirg'ichlar yumshoq bo'ladi va qalam chiziqlarini yaxshi o'chiradi. Ma'lum vaqt o'tgandan keyin yana xuddi shunday ishlov berilgan yangi o'chirg'ich olinadi.

Badiiy bezash ishlarida eng ko'p ishlatiladigan materiallar har xil rangli (suvli va moyli) bo'yoqlardir. Ulardan qog'ozga, taxtaga, fanerga, temir va tunukaga, devorga, matoga va hakazolarga yozish hamda tasvirlar tushirishda foydalaniladi.

Akvarel bo'yoqlari yelimli bo'yoqlar turkumiga kirib, uni suv bilan eritib ishlatiladi. Akvarel bo'yoqlardagi ranglar tipikligi va yorqinligi bilan ajralib turadi. Akvarel bo'yoqlar tush, guash va boshqa bo'yoqlar bilan yaxshi qorishadi. Akvarel bo'yoqlarni asosan Rossiya badiiy bo'yoqlar zavodi ishlab chiqaradi. Ular "Neva", "Malyutka", "SANKT-PETERBURG" va boshqa nomlarda, yarim quruq holatda plastmassa va qog'oz qutichalarda hamda yarim suyuq holatda tyubiklarda bo'ladi.

Guash ham suvda eriydigan bo'yoq bo'lib, uning asosiy tarkibiy bog'lovchi moddasi dekstrin va glitserindir. Guashlar bilan bo'yalgan sirtlar qurigach rangi biroz ochlashadi va jilosiz baxmalsimon tusga kiradi. Guash bo'yoqlar shisha, tunuka va plastmassa idishlarda, kichkina plastmassa idishchalarda to'plam holida (6, 12, 24, 44 xil) va pastasimon bo'lishi mumkin.

Guash bo'yoqlari bilan ko'rgazmali tashviqot vositalarini: e'lonlar, chaqiriqlar, devoriy gazeta va hakazolarni badiiy bezashda akvarel bo'yoqlar va guashlarni qo'shib ishlatish yaxshi samara beradi.

Emulsiyali bo'yoqlar yozuv va boshqa badiiy bezash elementlari tushiriladigan yuzalarni gruntlashda ishlatiladi. Bu bo'yoq guash, akvarel va tempera bo'yoqlari bilan yaxshi qorishadi. Uni suv bilan eritiladi.

Tempera bo‘yoqlari ham moybo‘yoqlar, ham tush bo‘yoqlariga oson aralashadi. Ularni ishlatishda turli texnik usullar qo‘llanishi mumkin. Intererda uzoq vaqt turadigan vitraj, panno va hakazolarni badiiy bezashda emulsiyali bo‘yoqlardan tashqari moybo‘yoqlardan ham foydalaniladi. Moybo‘yoqlarni eritish uchun shisha idishlarda ishlab chiqarilayotga №1, 2, 3, 4 erituvchi suyuqlik, lok, skipidar, razbavitel va boshqa erituvchilardan foydalanish mumkin. Bu bo‘yoqlar oldindan gruntlangan sirtlarda ishlatiladi.

Yuqorida aytilgan bo‘yoqlardan badiiy bezash ishlarida foydalanishda turli shakldagi mo‘yqalamlarga murojaat etiladi. Mo‘yqalamlar asosan uch xil bo‘lib, yumaloq (akvarel bo‘yoqlarda ishlatish uchun) yapaloq (moybo‘yoqlarda ishlatish uchun) va oval shaklida bo‘ladi.

Akvarel bo‘yoqlarda ishlatish uchun yumshoq mo‘yqalamlar qulay bo‘lib, ular asosan suvsar, olmaxon, kolonokning junidan tayyorlanadi. Mo‘yqalamlar har xil bo‘lib, ularning dastasidagi raqamlar jun qismining yo‘g‘on ingichkaligini bildiradi. Akvarel bilan ishlatiladigan yumaloq mo‘yqalamlar uchli bo‘ladi. Bu esa katta yuzalarni bo‘yash uchun ham, mayda detallarni ishlash uchun ham qulaylik yaratadi.

Mo‘yqalamlarni ishlatish jarayonida ulardan to‘g‘ri foydalanish kerak. Ayniqsa akvarel mo‘yqalamlarini ishlatayotganda ularni junli tomoni bilan idishga solib qo‘yish yaramaydi. Chunki ularning uch qismi qiyshayib, vaqtincha ishga yaroqsiz bo‘lib qoladi. Ularni maxsus tayyorlangan, o‘yiqchalari bo‘lgan taxtachaga dastasining temir qismi bilan yoki stol ustiga yunglari stolga tegmaydigan qilib qo‘yish kerak. Yapaloq mo‘yqalamlarni ishlatib bo‘lgandan keyin shakli bo‘yicha qog‘ozga o‘rab qo‘yish kerak. Agar moybo‘yoqlar bilan ishlangan bo‘lsa, ularni avval kerosin (yoki boshqa shu ishga yaroqli eritma)da tozalab, keyin sovunlab yuvib qo‘yiladi. Uzoq muddat ishlatmay saqlab

qo‘yiladigan mo‘yqalamlarni sellofan xaltachada naftalin solib saqlanadi. Bu esa harflarni yozish jarayonida noqulaylik sodir bo‘lishni oldini oladi[17].

Shuni ta’kidlash kerakki, harflarning o‘lchamlari katta yoki kichik bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra ularni to‘g‘ri joylashtirishga, kompozitsiya chiroyli chiqishiga harakat qilish kerak. Bunda harflar o‘z effektini yo‘qotmasligi shart.

Hajmli harflarni faqat devoriy gazetalarning yoki boshqa badiiy bezaklarning nomlarini yozishdagina emas, balki katta harfli (shriftli) pannolarda, shiorlarda turli ranglarga bo‘yalgan holda ishlatish mumkin. Bunda tayyorlangan harflarni kerakli joylarga mayda mixlar bilan qoqib mustahkamlash mumkin.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Taniqli pedagoglar estetik did bilan bezatilgan tashqi muhitning talabalarga tarbiyaviy ta’sirini nima deb ta’riflaydilar?
2. Badiiy bezak san’ati fanining shakli va mazmuni nimalardan iborat?
3. Badiiy bezash ishlarida qog‘ozning qanday turlari qo‘llaniladi?
4. To‘g‘ri to‘rtburchak shaklida ishlab chiqarilayotgan turli o‘lchamdagi o‘chirg‘ichlarni qanday ko‘rinishda ishlatish qulay?
5. Mo‘yqalamlarning qanday turlari mavjud?
6. Ranglar spektrida mavjud bo‘lgan barcha ranglarni nechta asosiy ko‘rsatkich bo‘yicha xarakterlash qabul qilingan?
7. Jilo nima?
8. “Issiq” va “Sovuq” rang deganda nimani tushunasiz?

MUSTAQIL O‘ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

[17]Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san’ati asoslari (Metodik qo‘llanma). -Urganch.: UrDU, 2005.

Badiiy bezak san'ati fanida rang va kompozitsiya

O'quv yurtidagi badiiy bezash ishlarining asosi bo'lgan intererlarni yoritish masalalariga o'zaro uzviy bog'liq qarash lozim. Inson ko'zi sirtlardagi yorqinlik va ranglarni shu sirtlarga tushayotgan yorug'likning qaytishi natijasida idrok qiladi. Sirtlarning yorqinligi, birinchidan, ularni qanday rangli yorug'lik nurlari bilan yoritilganiga, ikkinchidan, shu sirt unga tushayotgan nurlarni qanday aks ettirishiga bog'liq. Kunduzgi yorug'likda ranglar va ularning tuslari yaxshi ko'rinsa, kam yoritilgan joylarda ranglar to'qnashadi va bir-biridan farqlanishi qiyinlashadi.

Ranglar spektrida mavjud bo'lgan barcha ranglarni uchta asosiy ko'rsatkich bo'yicha xarakterlash qabul qilingan:

1. Rang qaytarish koeffitsienti o'lchanadigan yorqinligi (sirtga tushayotgan yorug'lik va sirtdan qaytuvchi yorug'lik nisbatlari) bilan.

2. Rang to'lqinidagi aynan o'sha rangning o'zi bilan.

3. Rangning to'yinganligi va tozaligi (rangning ranglar spektridagi boshqa ranglarga nisbat miqdori) bilan.

Ta'lim muassasasi intereridagi rang va yoritilish masalasida eng avvalo ko'rish uchun optimal sharoit yaratish talablaridan kelib chiqish lozim. Yorug'lik va ranglar dars samaradorligiga, ko'rish uchun qulaylik darajasiga, talabalar va o'qituvchilarning umumiy salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

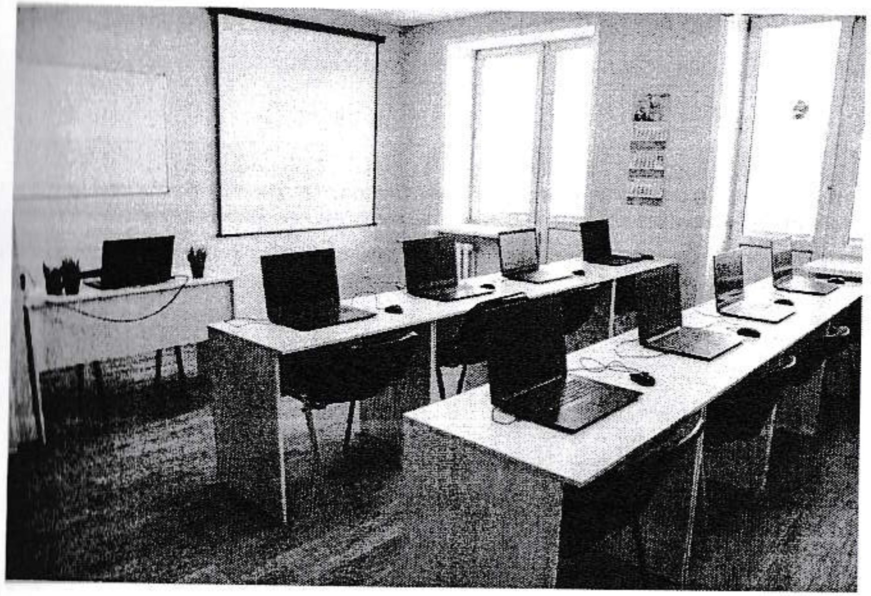

129-rasm. O'quv xonasi.

Ish xonalari: auditoriyalar, laboratoriyalar, ustaxonalar, kutubxonalar va umuman ko'zga hamda diqqatga zo'r keladigan joylarda yorug'lik va rangga mehnatni, hissiyot va kayfiyatni yaxshilash hamda tez charchashning oldini olish vositasi sifatida qarash kerak.

Rangning psixologik vaziyatlari turli ranglar va rang birikmalarining kishilardagi hissiy holatlarga ta'sir etish qobiliyatidan kelib chiqib yaratiladi. Garchi rangni idrok qilishda kishining shaxsiy xususiyatlariga, hayotiy tajribasiga bog'liq juda ko'p sub'ektivlik mavjud bo'lsa-da, mutaxassislar rang kishiga ta'sir ko'rsatishining qator umumiy xususiyatlarini ifodalaydilar. Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, xona va intererlarni jihozlash, ommaviy tadbirlar: munozara, miting, tantanali marosim va kechalar o'tkaziladigan joylarni bezash uchun nurni filtrlaydigan rangli yoritkichlar va applikatsiyalardan foydalanish kerakli kayfiyatni vujudga keltirishda katta rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Buning dalili

sifatida shuni aytish mumkinki, munozaralarda sariq, to'q sariq, yashil, och jigarrang yoritkichlar yordamida qo'shimcha ishonchlilik, oshkoralik vaziyati, kechalarda och tusli qizil, sariq, havo rang yoritkichlar orqali ko'tarinkilik kayfiyati, tantanali mitinglarda sariq, ko'k, to'q sariq, yashil rangli yoritkichlar bilan jiddiylik, batartiblik vaziyati vujudga keltiriladi.

Dam olish xonalaridagi rang va yorug'lik talabalar va o'qituvchilarning ishdan va o'qishdan bo'sh vaqtlarida yaxshiroq hordiq chiqarishlari uchun qulay sharoit yaratadigan bo'lishi lozim.

Zamonaviy ta'lim muassasasi intererini badiiy bezatishda uning yoritilganlik darajasi muhim ahamiyatga ega. Intererni yoritishda tabiiy yorug'lik manbaidan to'g'ri, oqilona foydalanish ancha murakkab ishdir. Bunda, birinchidan, xonalarning yorug'lik tushadigan tomonini hisobga olish zarur. Masalan, tasviriy san'at, bichish-tikish mashg'ulotlari uchun ajratilgan xonalarga tabiiy yorug'lik manbai chap tomondan tushishi maqsadga muvofiqdir. Chunki, aynan shunday yorug'likda ranglarning nozik tomonlarini ilg'ab olish uchun qulay sharoit tug'iladi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, havo bulutli paytda bichish-tikish xonasida shug'ullanayotgan talabalar qora matodagi qirqqa yaqin rang tuslarini farqlay olishlari mumkin. Agar havo charaqlab turgan bo'lsa, nurlar ko'kimtir tus oladi, bu esa ranglarni taqqoslash imkonini pasaytiradi.

Ikkinchidan, auditoriya yoki ustaxonaga yorug'likning tushishi hajmini aniqlashda muayyan sharoitlarni hisobga olish lozim. Yorug'lik tushadigan deraza qancha katta bo'lsa, tushayotgan yorug'lik hajmi shuncha ko'p bo'ladi. Lekin bu derazaning kattaligi shimoliy hududlarda auditoriya yoki ustaxonani isitishni qiyinlashtirsa, janub tomonlarda xonalar haddan tashqari isib ketishiga sabab bo'ladi.

Shuning uchun me'morchilikda tabiiy yoritilganlik koeffitsienti normallashtiriladi. Me'morchilikning vazifasi barcha hollar uchun optimal variant topish, xonalarini yorug'lik bilan bir tekis ta'minlash choralarini qo'llashdir. Uning ixtiyorida turli sun'iy yoritish manbalari ham bo'ladi.

130-rasm. Tomsk politexnika universiteti o'quv xonasi.

O'quv ustaxonalarini yoritishda ko'proq yuqoridan sun'iy yorug'lik berish usuli qo'llaniladi. Bu usul nurlarni bir xil yo'llab, to'g'ri soya hosil qiladi.

Yorug'lik gigienasi juda zarur komponent ekanini doimo yodda tutish lozim. Shifokorlar to'g'ri yoritilgan xonadagi muayyan sharoit ish unumdorligiga, o'qitish sifatiga, talabalarning salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlaganlar.

Yoritish qoidalari uncha ko'p emas va ularga amal qilish aytarli qiyinchilik tug'dirmaydi. Birinchidan, auditoriya yoki ustaxonaning umumiy yoritilganlik darajasi (stol lampasi yoki boshqa turdagi manbaa bo'lganda ham) yetarli bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, yoritish manbaini to'g'ri joylashtirish kerak, ya'ni u chap tomondan tushishi maqsadga muvofiqdir. Yorug'lik lampasidan ko'zga to'g'ridan-to'g'ri yorug'lik tushmasligi, yorug' bilan soya, yoritilgan sirtlar bilan yoritilmagan sirtlar o'rtasidagi kontrast juda keskin bo'lmasligi, shuningdek,

partalar ustida bir necha yorug‘lik manbaidan buyumlarning soyalari tushishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak.

Mashg‘ulotlarning 3-4-soatlariga borib imkon bo‘lsa, xonalarning yoritilganlik darajasini oshirish talabalar ish qobiliyatini yaxshilaydi. Agar yoz paytlarida respublikamiz ta’lim muassasasalarida bu masala tabiiy yorug‘lik ortishi hisobiga hal etilsa, qish kunlari bu masalaga alohida e’tibor berish lozim.

Atrofdagi buyumlarga soya tushiradigan yorug‘lik manbai ulardagi ranglarni idrok etishni qiyinlashtiradi. Tasviriy san’at xonasi, kartinalar galereyasi tashkil etilgan joylarda texnik tavsiyalarga muvofiq keladigan yoritish vositalarini o‘rnatish zarur. Xonalarning yoritilish darajasi normadan kam bo‘lsa, ko‘z juda qiynalib ishlaydi. Bu faqat ko‘rish apparatini emas, balki butun organizmni charchatadi. Bunday sharoitda surunkasiga shug‘ullanish esa ko‘zning kasallanishiga ham olib keladi. Yoritilish darajasi talabalarning ko‘rish faoliyatigagina emas, balki psixik holatlariga ham ta’sir qiladi. Ko‘rish maydonidagi yorug‘likning nisbatlariga rioya qilish ko‘rish uchun juda muhimdir.

Inson ko‘zi turli darajadagi yoritilganlikka moslashishi mumkin. Raqamlar bilan hisoblaganda sezilarli darajada bo‘lsa-da, ko‘rish qobiliyati yoritilganlik darajasi juda yuqori bo‘lgan sharoitga ham, juda past bo‘lgan sharoitga ham ko‘nikadi.

Yoritilganlik darajasi tez-tez o‘zgarib tursa, ko‘z tez charchaydi. Sababi ko‘z har bir o‘zgarishga moslashishi kerak. Ko‘nikma jarayoni tez-tez takrorlanib turishi ko‘zning toliqishiga olib keladi. Shuningdek, ko‘rish maydoni qamrab olgan sirtlarning yorqinligidagi farqlar ko‘zni toliqtirib qo‘yadi. Shuning uchun taxta, devorlar, stol va pollarning rangi qat’iy reglamentlashtirilgan bo‘lishi kerak.

Ma’lumki, yorug‘lik hamma ranglar gammasini vujudga keltiradi. Rang quyosh nurlari yoki yoritish manbalarisiz hosil bo‘lmaydi. Hamma ranglar axromatik (oqdan qoragacha) va xromatik (spektr ranglari) ranglarga bo‘linadi.

“Rangning yorug‘ligi (yoki yorqinligi), — deydi Ye.S.Xmelevskaya, — uning oqqa yaqinlik darajasidir. Qizil va pushti bir xil tusdagi va yorug‘ligi har xil ranglar bunga misol bo‘la oladi”.[18]

131-rasm. Tomsk politexnika universiteti kompyuter xonasi.

Ranglar tabiatini ilmiy asoslash jahonning ko‘pgina olimlarida qiziqish uyg‘otgan. Jumladan, Isaak Nyuton yorug‘lik sinib o‘tib, rang deb hisoblangan nazariyani inkor etib, uning uchburchak shaffof prizmadan o‘tib, turli rangli nurlarga aylanishini tajribada ko‘rsatib berdi.

Intererlarni bo‘yashda bo‘yoqlar rangining ta’sirini albatta hisobga olish kerak. Tibbiyotda ranglar kishining organizmiga ta’sir qilish jarayoni kompleks

[18] Арюшин Л.Ф. Цветоведение. -М.: Книга, 1982.

tarzda kechishini, ya'ni barcha sezgi organlarini qamrab olishini isbotlangan. Odam organizmi rang va yorug'likning ozgina o'zgarishini sezadi.

Ayrim ranglarning spetsifikasi haroratni, kattalikni, og'irlikni va masofani psixologik o'zgarishiga olib keladi.

Och ranglarga bo'yalgan sirtlar to'q ranglarga nisbatan yuqoriroqqa chiqqandek tuyuladi. Yana shu narsa ma'lumki, och rangga bo'yalgan buyum yengilroq, to'q rangga bo'yalgan buyum esa og'irroq deb tasavvur qilinadi.

Yana shularga alohida e'tibor berish kerakki, oq devordagi qora taxta oqqa bo'yalgan stolning ustki, sirti yoki qora rangli stol va partalar fonidagi oq qog'oz, daftarlar ko'zni tez toliqtiradi, talaba organizmining umumiy charchashi mehnat layoqatining sustlashishiga olib keladi.

Ko'rish maydonining yon tomonlaridagi yorug'lik taqsimlanishida xonadagi barcha sirtlarni umumiy yoritish muhim ahamiyatga ega. Xonadagi sirtlarning yorug' qaytarish koeffitsientlari yuqori bo'lsa, qaytariluvchi tarqoq nurlar bilan yoritiladi. Bunda to'q rang soyalar yo'qolib ketadi.

Kunduz kunlari xona devorlari qaytaruvchi nurlar bilan kamroq yoritilgan bo'ladi. Ikki smenada ishlaydigan ta'lim muassasalarda (ayniqsa, qish paytlarida) ko'rish maydonining yon tomonidagi derazali devorlar sun'iy yoritish manbalaridan tushayotgan nurlar hisobiga yorqinlashadi. Shuning uchun derazani qarama-qarshi tomondagi devor rangiga bo'yash, oynani esa yorug'lik qaytarish koeffitsienti devorning yorug'lik koeffitsientiga mos rangli parda bilan berkitib quyish lozim.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, yorug'lik tushganda yaltirash xususiyatiga ega bo'lgan buyumlar har tomonlama talabga javob beradigan qilib yoritilgan xonalardagi komfortni buzadi.

Ko'rish organi kamroq charchashi uchun auditoriya va ustaxonalarni to'g'ri yoritish bilan birga ulardagi ranglar gammasiga jiddiy e'tibor berish kerak.

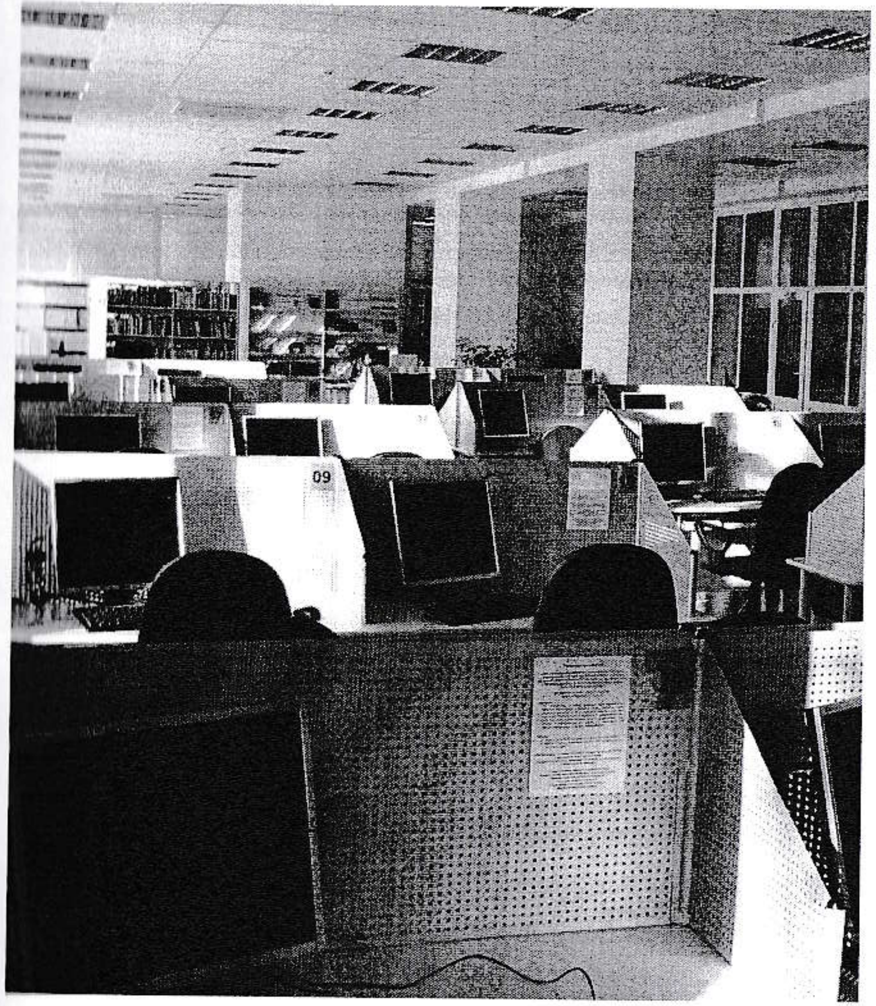

132-rasm. Tomsk politexnika universiteti o'quv xonasi.

Auditoriya va ustaxonalarni bo'yash uchun ranglar spektridagi yashil, sariq va oq ranglar eng optimal ranglar hisoblanadi. Chunki ko'z bu ranglarga o'rganishda boshqa ranglarga o'rganishdagiga nisbatan kamroq charchaydi.

Shuning uchun auditoriya va ustaxonalarni to'yinganlik darajasi uncha katta bo'lmagan issiq gammaga bo'yash kerak.

Issiq yoki sovuq gammadagi ranglarni tanlashda mahalliy sharoitlardan kelib chiqiladi. Katta sirtlarni (devor, pol va hokazolarni) bo'yashda tanlangan ranglar kichik sirtlarda uncha yorqin ko'rinmaydi. Chunki katta sirtlarga xonadagi boshqa sirtlardan qaytuvchi nurlar ko'proq tushadi. Katta sirtlarni kul rang yoki uning yuqorida aytilgan ranglar bilan aralashmasiga bo'yash muvoffiq.

Toza oq rang auditoriyalaridagi ichki sirtlarni bo'yash uchun tavsiya etilmaydi, chunki u ranglar yorqinligidan kontrastni juda oshirib yuboradi. Auditoriya va ustaxonalardagi buyum va sirtlarning ayrim qismlarini qora rangga bo'yash xuddi yuqoridagi vaziyatni vujudga keltiradi. Undan tashqari, qora rang o'zining yorug'likni yutish xususiyati bilan xonaning umumiy yoritilganlik darajasiga ham salbiy ta'sir o'tkazadi.

Ta'lim muassasasi binosini rang jihatidan bezashda uning hamma joylarida bir xil rangning qaytarilishi mutlaqo noto'g'ri. Afsuski, ayrim ta'lim muassasalarida bu hol yuz berib turadi. Ta'lim muassasasi koridorlari, auditoriya va ustaxonalarning panellarini bir xil rangga (misol uchun yashil yoki havo rangga) bo'yaladi.

Ranglardagi haddan tashqari monotonlik odamni tez zeriktiradi va charchatadi. Estetik nuqtai nazardan olganda ranglardagi to'yinganlik va yorqinlik darajasi turli variantlarda olingan taqdirda ham talablarga javob bermaydi. Bir xil ranglar charchash, xatto, to'yingan ranglarga ega bo'lgan sirtlar ham uncha nazarga tushmay qolishga olib keladi. Shunga ko'ra auditoriya va ustaxonalardagi ranglar ikki-uch xildan oshmasligi lozim. O'quv yurtidagi umumiy ranglar uyg'unligini saqlash uchun bir xil ranglarning to'yinganlik va yorqinlik darajasi bir necha variantlarda olinishi mumkin. Talabalar yoqtiradigan yorqin, to'yingan ranglarni o'quv mashg'ulotlari o'tkaziladigan xonalarda qo'llash mumkin. Dam olish xonalari, vestibyul, zinapoyalar, oshxona, majlislar zali va boshqa joylarda qo'llaniladigan ranglarning yorqinligi va gammasiga qo'yiladigan qat'iy talablarga

javob beradigan ranglardan foydalanish kerak. Bu joylardagi ranglarning yorqinlik jihatidan kontrast bo'lishi talabalarning binoga kirib kelishida, tanaffus paytlarida ularning kayfiyatini ko'taradi.

Ammo yorqin to'yingan ranglar bilan katta sirtlarni bo'yash tavsiya etilmaydi. Chunki bu hol umumiy yoritilganlikni pasaytiradi, talabalarda tig'izlik taassurotlarini keltirib chiqaradi, ularning ko'zini charchatadi.

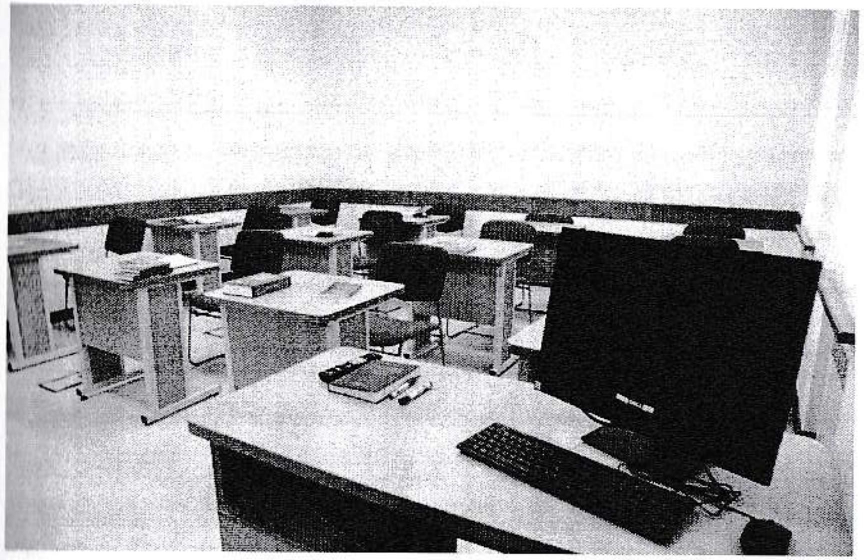

133-rasm. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'quv xonasi.

Ranglarning tusini tanlashda xonalar va boshqa joylarning yoritilganligini to'g'ri baholash kerak. Shundagina auditoriya va ustaxonalarni talab darajasida yoritish, ranglarning mutanosibligiga erishish mumkin.

Jilo va rangni his etish paytida nurning fizik xususiyatlari tufayli yuz beradigan ba'zi qonuniyatlar hozir yaxshi ma'lum. Jilo — yorqin tasavvur hissiyoti faqat ko'zning to'r pardasiga tushayotgan nurning intensivligiga emas, balki

ko'zning to'r pardasiga bundan oldingi tushgan nurning intensivligiga ham bog'liqdir. Agar ko'z ma'lum vaqt qorong'ilikda turgan bo'lsa, u sezgirroq bo'lib, nur yorqin bo'lib tuyuladi. Bu hodisani qorong'ulik adaptatsiyasi deb ataladi. Yorqinlikni his etishni belgilaydigan yana boshqa omil — his etayotgan ob'ektni qurshab turgan maydon yorug'ligining intensivligidir. Qora fon o'rtasida turgan narsa yuzasi yorqinroq ko'rinadi. Uning rangi qo'shimcha nur tushayotgan atrof maydon yoki kenglikdagi yorqinlik kontrasti deb ataladi. Agar qo'ng'ir kvadrat qora fonga qo'yib qaralsa, u yorug' fondagi qo'ng'ir kvadratga nisbatan yorug'roq ko'rinadi[19].

Bundan tashqari, davomli yorug'lik kontrasti ham mavjud bo'lib, bu ko'rilayotgan ob'ektning ta'siridan keyin ham bir oz vaqtgacha davom etadigan ko'rish hissiyotining holatidir. Ravshan yonayotgan elektr lampasiga qarab turib, so'ng mo''tadil yoritilgan devorga qarasak, unda shaklan lampochkani eslatadigan qora dog'ni ko'rishimiz mumkin.

Rang ham xuddi nur va soya singari buyumning shaklini ro'yobga chiqarib, uni bilishga imkon yaratadi. Shu ma'noda shakl buyumning salmoqli jihati bo'lib ko'rinadi. Real hayotda rang shaklni tashkil etuvchi omil sifatida gavdalanadi.

Organizmga rangning ta'siri xususida to'xtaladigan bo'lsak, qizil rang hissiyotni qo'zg'atadi, ko'k rang pasaytiradi, yashil rang tinchlantiradi, deb qaraladi, bu ta'sirning qonuniyati yaxshi o'rnatilgan bo'lsa ham, hozirgi paytda rangning organizmga ta'sirini fiziologik jihatdan izohlab beradigan bironta ham tadqiqot yoki faraz mavjud emas. Bu ta'sirlarni izohlovchi qarashlar orasida eng ko'p tarqalgani qizil rangning olov bilan, yashil rangning maysazor va dalalarning tinchlantiruvchi ta'siri bilan, ko'k rangning suvning sovutuvchi ta'siriga doir qarashdir.

[19]Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san'ati asoslari (Metodik qo'llanma). -Urganch.: UrDU, 2005.

Rassomlar "issiq" va "sovuq" rang degan tushunchalarni ishlatishadi. Bu tushunchalar psixologik jihatdan deyarli o'rganilmagan. Ba'zi olimlar bu atamalar mazkur rang boshqa bir rang tusiga tomon o'zgara boshlagandagina ma'no bildiradi, deb hisoblaydilar. "Iliq" va "sovuq" terminlarining ta'siri asosiy rangdan biroz bo'lsa-da, chetlashgan taqdirdagina yuzaga chiqadi. Masalan, ko'k rang qizg'ishga qaraganda iliqroq bo'lib tuyuladi[20].

Ranglarning afzalligini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda keltirilgan ma'lumotlarda qarama-qarshiliklar mavjud. Ranglarning afzalligi haqidagi qarash ijtimoiy-shaxsiy omillarga bog'liq, deb chiqarilgan xulosa to'g'riroq bo'lar edi. Liboslarning, mebel, kvartira devorlarining rangini yoqtirish — kishining yoshi, kasbi hamda uni qurshab turgan tabiat: o'simlik va hayvonot dunyosining holatiga ham bog'liqdir.

Ko'z bilan ko'rib his etishda buyumning hamda kuzatuvchining o'z harakati ham muhim omillaridan sanaladi. Harakat qilayotgan narsalar bizning diqqatimizni jim turgan narsalarga qaraganda ko'proq o'ziga jalb etadi.

Harakatni ko'rib his etishni tushunish uchun harakatlanayotgandek tasavvur hosil qilishning ahamiyati kattadir. Masalan, atrof — dalaning harakat fonida harakatsiz ob'ektlarning harakatlanayotgandek bo'lib ko'rinishi «harakatsiz» bulut to'dasi orasidagi oyning «parvozi» ham mana shunday tasavvurni beradi. Odatda, bolalar rangdan juda tez va kuchli ta'sirlanadilar. Shuning uchun binolarning qanday rangga bo'yalishi birinchi darajali masaladir. Ko'z bilan ko'rib ishlash uchun eng yaxshi sharoit yaratish bo'yicha ishlangan mamlakatimiz va chet el olimlarining tadqiqotlarida rang masalalarini to'g'ri hal qilish yuzasidan tegishli xulosalar chiqariladi. Bu xulosalar bolalar shug'ullanadigan xonalardagi yorug'lik darajasini, nur mutanosibligini, ular uchun eng ma'qul ranglarni tanlashda katta yordam beradi.

[20]Аксенов Ю., Левидова М. Цвет и линия. -М.: Художник, 1986.

Tajriba auditoriya va ustaxonalarni to'g'ri va funktsional jihatdan ma'qul ranglarga bo'yalsa, talabalarning ishlari yanada jonlanishini va ular o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishlarini ko'rsatmoqda. Binolarga rang berish masalalari faqat funktsional jihatdan emas, balki hozirgi zamon intererining badiiy muammolari nuqtai nazaridan ham hal qilinmoqda.

O'quv yurtidagi hamma xonalarni ikki guruhga bo'lish mumkin. Bular:

a) o'quv xonalari (129-133-rasmlar);

b) dam olish xonalari, zina, majlislar zali va hokazolardan iboratdir (134 va 135-rasmlar).

Birinchi guruhdagi xonalarda ko'z nuri hamda e'tiborni bir yerga to'plab shug'ullaniladi. Bu xonalar oddiy, bir-biriga yaqin och ranglar bilan bo'yaladi.

134-rasm. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti dam olish xonasi.

Ikkinchi guruhdagi xonalar o'z vazifasiga ko'ra rang jihatdan o'quv xonalarining teskarisidir. Majlislar zali, vestibyul, oshxona, zinalar rangdor, quvnoq, kontrast ranglarga bo'yalishi lozim. Bu joylarda ranglarning me'yori xususida keskin talablar mavjud emas.

Rang hamda yorug'likning kuchli kontrastlari talabalarda quvnoq kayfiyat yaratishga ko'maklashadi. Ammo bundan mazkur xonalarning devorlari turli-tuman to'q ranglarga bo'yalishi kerak, degan xulosa chiqarmaslik lozim. Bunday ranglar odamlarning jig'iga tegishi, estetik jihatdan esa hech qanday manfaat keltirmasligi shubhasizdir. Bundan tashqari, katta yuzalarning (pol, devor) to'q ranglarga bo'yalishi xonaning yorug'ligiga to'siq bo'ladi. Bu moyli bo'yoqda ham, boshqa xil bo'yoqlarda ham salbiy natijaga olib keladi, xonada ko'rish tiniqligi yo'qoladi, xonaning o'zi "torayib ketadi". Barcha xonalar katta va yorug' xona taassurotini berishi kerak.

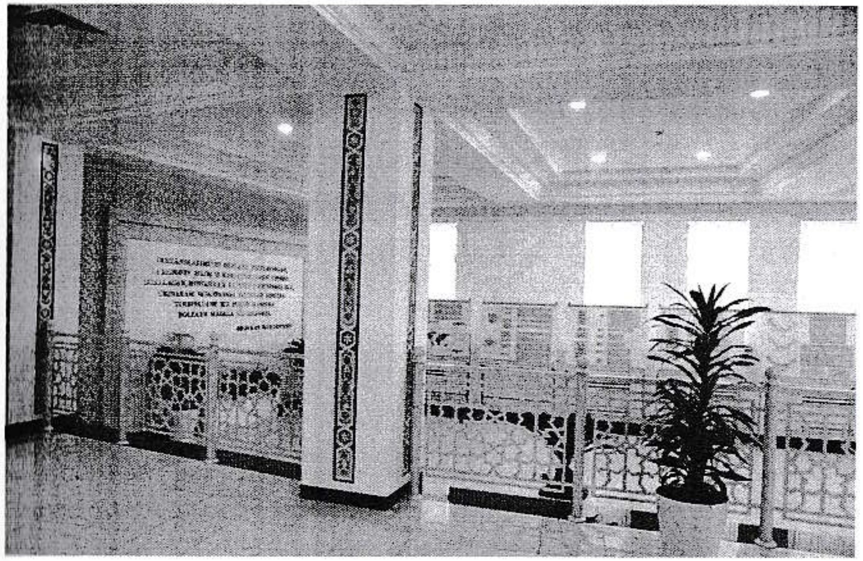

135-rasm. A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universitet foyesi.

O‘rtacha quyuqlikdagi, to‘q rangli bo‘yoq bilan kutilgan darajada kuchli va quvnoq taassurot beradigan vaziyatni vujudga keltirib bo‘lmaydi. Demak, mazkur xonalarning pol va devorlarini, eshik va romlarini yorqin rangga bo‘yash kerak. To‘rt tomondagi devorning pastki qismini (ya’ni panelini), taxtani to‘qroq qilish lozim. Kamroq miqdorda ishlatilgan to‘q rang xonadagi boshqa ranglarning ravshanligini va yorqinligini kuchaytirib ko‘rsatadi.

Xonadagi devorlarning rang kompozitsiyasini dekorativ yoki monumental bezaklar vositasida, shuningdek, ko‘rsatmali tashviqot va almashinib turadigan har xil didaktik ekspozitsiyalar vositasida bezash mumkin.

Ikkinchi guruh xonalarga rang tanlashda talabalar xonada qancha vaqt va qaysi vaqtda bo‘lishi e’tiborga olinadi. Ma’lumki, talabalar kamroq vaqt shug‘ullanadigan xonalarni quyuq, ruhlantiradigan rang va ranglar qo‘shilmasidan foydalanib bo‘yaladi. Talabalar ko‘proq vaqt shug‘ullanadigan xonalarni esa quyuq ranglardan kamroq foydalanib, yumshoq ranglar bilan bo‘yash ma’qul. Yordamchi xonalar, vestibyul va zinalar talabalar kam vaqt bo‘ladigan joylar hisoblanadi. Oshxona va majlislar zali esa talabalar ko‘proq vaqt foydalanadigan joylardir.

Yana shuni ham nazarda tutish kerakki, ikkinchi guruh xonalari o‘zining ahamiyati jiqatidan bir xildir. Talabalar o‘quv yurtiga kirib keladigan vestibyul hamda majlislar zali ko‘tarinki ruh beradigan hamda estetik ta’siri kuchliroq vositalar bilan bezatilishi lozim.

II.2.-§. KOMPOZITSIYANING ASOSIY QONUNIYATLARI

Tayanch tusunchalar: e’lon, chaqiriq, devoriy gazeta, sarlavha, grafik, obraz, asbob, matbaa, piktografik, ideografik, ieroglif, fonematik, e’lon, shior, tabrik, og‘ma, xarakter, plakat, vertical, variant, alifbo, garniture, kursiv, ritmik, matn, taklifnoma, rassom, bonner, reklama, lanshaft, dizayn, o‘simlik, buta, vektorli yozuv, parametr, plakat, matn, vertical, gorizontal, plakat perosi, kompanovka, g‘oya, contrast.

II.2.1.-§. Badiiy bezak ishlarida yozuvlar

Ta’lim muassasasidagi badiiy bezash ishlariga qo‘yiladigan estetik talablar ortib borayotgan hozirgi kunda ana shu ishlarning asosiy elementlaridan biri bo‘lmish shrift qo‘llash san’ati yuqori badiiy sifat darajasiga ko‘tarilishi lozim.

Biz harflar vositasida o‘z fikrimizni va o‘zgalar fikrini uqib olamiz. Bu e’lon, chaqiriq, devoriy gazeta va boshqa ko‘rgazmali tashviqot vositalari yordamida amalga oshadi. Bularni bajaradigan yoki unga bevosita rahbarlik qiladigan shaxs shrift nazariyasini va yozish malakalarini egallagan bo‘lishi kerak.

Aa Bb Dd Ee Ff Gg
Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn
Oo Pp Qq Rr Ss Tt Uu
Vv Xx Yy Zz O‘o‘
G‘g‘ Shsh Chch ng ’
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi va o‘nlik raqamlar.

Gazeta sarlavhalaridan namunalar.

Shriftning juda ko'p turlari mavjud. Fikrimizning dalili sifatida istalgan gazetani olib qarasak, undagi sarlavhalar turli xildagi shriftlardan iborat ekanligini ko'ramiz.

So'zning grafik ifodaliligiga shriftning obrazliligi, shrift kompozitsiyasining tuzilishi va yaxlitligi hisobiga erishiladi. Shrift ko'rgazmali tashviqotning barcha vositalari orqali o'tadi va mavzuga bog'liq holda jo'shqinlik va his-tuyg'ularni, chaqiriq va osoyishta eslatishni, lirika, assotsiatsiya, yumor, satira va hokazolarni eng aniq ifodalaydigan tasvirga ega bo'lishi kerak[21].

Keng uchli asboblar bilan yozish va chizish texnikasini puxta o'rganish, eng yaxshi shrift namunalarini bemalol bajara olish kishining shrift sohasidagi badiiy bilim saviyasini oshiradi. "Obraz, obrazlilik, — deydi atoqli rassom S.B.Telingater, — kishi tafakkurining ob'ektiv olamni bilish jarayonida, u o'z fikrini boshqalarga berish uchun turli vositalardan foydalanish natijasida vujudga keladigan sohasidir. San'at asaridagi kabi shrift tasviridagi badiiy obraz butun jarayonning mahsulidir"[22].

Agar jurnal va boshqa matbaa mahsulotlarini varaqlasak, ulardagi shriftlar yana ham rang-barangligini ko'ramiz. Shrift uslublari va turlarining rang-barangligi insoniyat taraqqiyotining uzoq va murakkab bosqichi davomida yuzaga kelgan.

Jahon yozuvi tarixi asosan to'rtga bo'linadi:

1. Piktografik (surat ko'rinishidagi) shrift — dastlabki odamlar qoyalarga surat shaklida tushirgan yozuvlar.

2. Ideografik (ieroglif tarzda) — eramizning dastlabki paytlardagi va savdo aloqalari o'rnatilgan davlatlar (Misr, Xitoy) yozuvlari.

---

[21]Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san'ati asoslari (Metodik qo'llanma). -Urganch.: UrDU, 2005.

[22]Безрукова Е.А., Мхитарян Г.Ю. Шрифты: шрифтовая графика. -М.: Юрайт, 2019.

3. Bo‘g‘inli (bir yozuv belgisi – bo‘g‘in) — Hindistondagi ayrim xalqlarning yozuvi, Yaponiyada bu yozuv Xitoyning ieroglif tarzidagi yozuvi bilan birga qo‘llangan.

4. Harfiy tovushli – (fonematik) — tillarning fonematik tarkibini aks ettiruvchi yozuv.

A B D E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V X Y Z
O‘ G‘ SH CH NG ’
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Yozuv shriftlari.

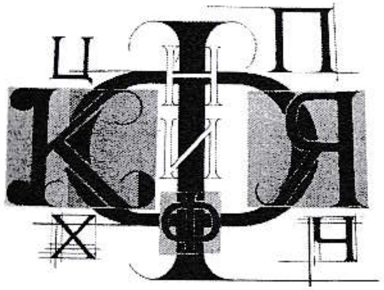

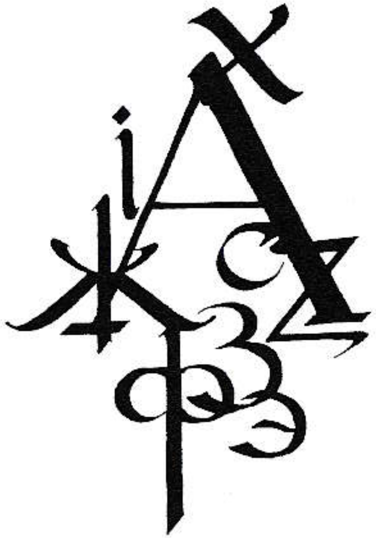

Yozuv kompozitsiyalari.

II.2.2.-§. Yozuv kompozitsiyasi e'lon, shior, tabrik matni kabi yozuvlarni yozish

Harflar va yozuvlar doimo takomillashib borgan, bu jarayon hozirgi bosqichda ham davom etmoqda. Shriftlarning ayrim nazariy asoslari o'zgarib borsa-da, lekin shrift va shriftli kompozitsiyaga bo'lgan asosiy talablar o'zgarishsiz qolmoqda.

Harflarning sifat xarakteristikasi bo'lmish qo'shimcha belgilar ham borki, ular harflarning nisbatlari, yo'g'onligi, chiziqlarning qalinligi bo'lib, quyidagilardan iborat:

— harflar enining balandligiga nisbati;

— harflarning balandligi;

— asosiy va birlashtiruvchi chiziqlarning kontrastligi;

— ularning tik yoki og'ma bo'lishi;

Bayramlarga bag'ishlangan tabriknomalar.

— kemtik, pastga va yonga chiqadigan elementlarning xarakteri va boshqalar.

Badiiy bezash ishlarida ko'proq plakat shrifti qo'llaniladi. Ulardan chaqiriqlar yozishda, ko'rgazmali tashviqot ishlarida, devoriy gazetalar va e'lonlar yozishda foydalaniladi. Plakat shriftlarning afzalliklari shundaki, ularni yozish aytarli qiyinchilik tug'dirmaydi. Shrift belgilari sodda va tushunarli bo'lgani uchun tuzilgan matnlar tez va oson o'qiladi.

Yozuvlarning badiiy-obrazli va kompozitsion mohiyati ko'p jiqatdan shriftlarga bog'liqdir. Shriftlar nisbatining turli variantlari mavjud. Masalan, vertikal (asosiy) chiziqlari baland. Eni qisqa olingan cho'zinchoq shriftlar yoki, aksincha, gorizontal o'qdagi o'lchami katta, vertikal o'qdagi o'lchami juda qisqartirib olingan shriftlar va hokazo. Shriftlarning nisbati 1:1 dan 1:2 gacha turlari badiiy bezash ishlarida ko'proq qo'llanadi. Yozuvlarning o'qilishini yengillashtirish maqsadida ayrim hollarda odatdagi nisbatlardan chetlashish mumkin. Ma'lumki, inson ko'zi yaxshi ilg'ashi uchun nisbati 3:5 bo'lgan shriftlar qulaydir.

Shriftlarning yana bir sifati-chiziqlarning yo'g'on yoki ingichkaligi matnlarning ma'naviy va badiiy ahamiyatini ochib beruvchi omil hisoblanadi. Yo'g'on chiziqni shriftlar bilan yozilgan yozuvlar fon bilan o'ziga xos kontrast hosil qilib, oson o'qiladi.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti logotipi.

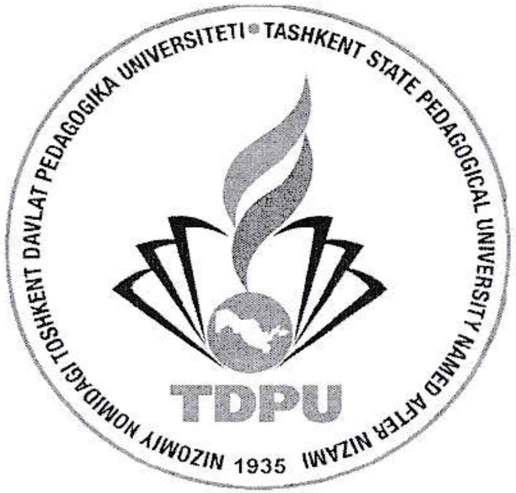

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti logotipi.

Harflarning chiziqlari yo'g'on bo'lishi ayrim dekorativ ishlarga uncha mos kelmasligi, ular o'zining konstruktiv tuzilishiga ko'ra umumiy qatordan ajralib qolib, bajarilayotgan ishning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bunday hollarda shrift chiziqlarning yo'g'onligini o'zgartirishga to'g'ri keladi.

II.2.3.-§. Shrift, visual komunikatsion belgilar

Shriftlarning og'ma bo'lishi ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Bunda harflarning chiziqlari vertikal holatdan 7% og'ma bo'lishi tavsiya etiladi. Bundan ortiq og'dirib yozilgan shriftlar xuddi omonatdek ko'rinishga ega bo'lib, ularni o'qish qiyinlashadi.

Plakat shriftning ko'pgina belgilari klassifikatsiyada ko'rsatilmagan. Masalan, "O" harfi to'g'ri to'rtburchakdan tortib aylana shakligacha ko'rinishlarda yozilishi mumkin. Shriftlarning tutashish joylari to'g'ri to'rtburchak yoki silliq aylanasimon bo'lishi alifbodagi hamma harflarga tegishli bo'lishi kerak. Aynan shu bilan «shrift garniturasi» tushunchasining mohiyati xarakterlanadi, ya'ni hamma harf va raqamlar bir xil xarakter kasb etadi.

Yuqorida ko'rilgan shrift garniturasiga kiruvchi harflar chiziqlarining yo'g'onligini orttirish yoki kamaytirish hisobiga qiziqarli grafik natija olish mumkin. Bunda harf va raqam belgilariga turli kontrast berish yoki ularni og'ma holda tasvirlash nazarda tutilmoqda.

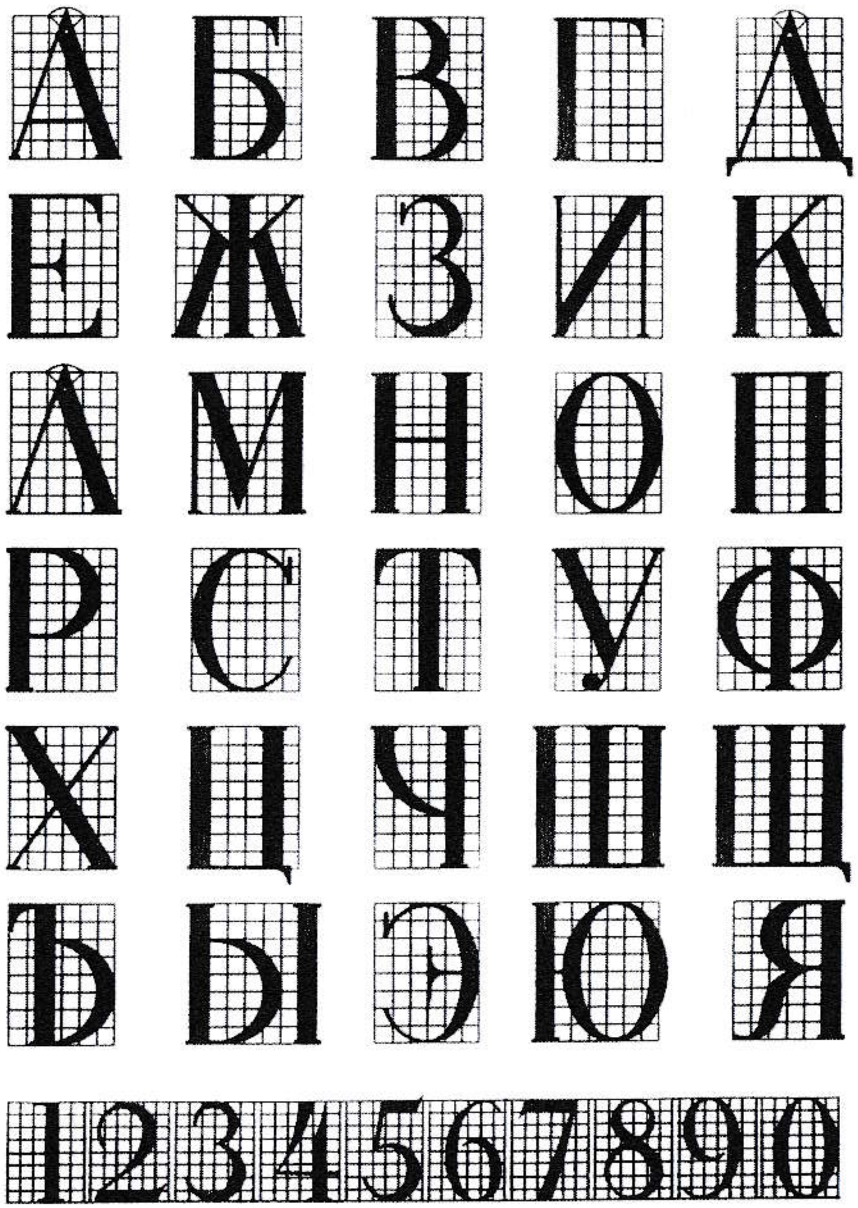

Lotincha kursiv va yengil usuldagi shriftlar o'quv yurtilarida amalga oshirilayotgan kundalik badiiy bezash ishlarida keng qo'llanilioqda.

Lotin va kursiv shrifti asosida grafik ravonlik yotadi. Kursiv shriftining eng asosiy farqlanuvchi belgisi "G" va "T" harflarining shaklidir. Shuning evaziga qator variantlarda shrift qatorlari jiddiy tusdagi ritmik qatorlar bo'lib ko'rinadi.

G, T

Ayrim hollarda ritmik bir xillik monotonlikni keltirib chiqaradi va shriftni o'qish qiyinlashadi. Faqat elementli ("O", "O'", "Q", "B", "D", "J", "S", "h", "q") harflar matnga biroz jonlantirish kiritadi.

O, O', Q,

B, D, J, S,

h, q

Agar badiiy bezash ishlarida kursiv shriftda ishlangan yozuvlar bir yoki ikki qatordan oshmasligini hisobga olsak, bu monotonlik keltirib chiqarmaydi va matnni bemalol o‘qish mumkin bo‘ladi.

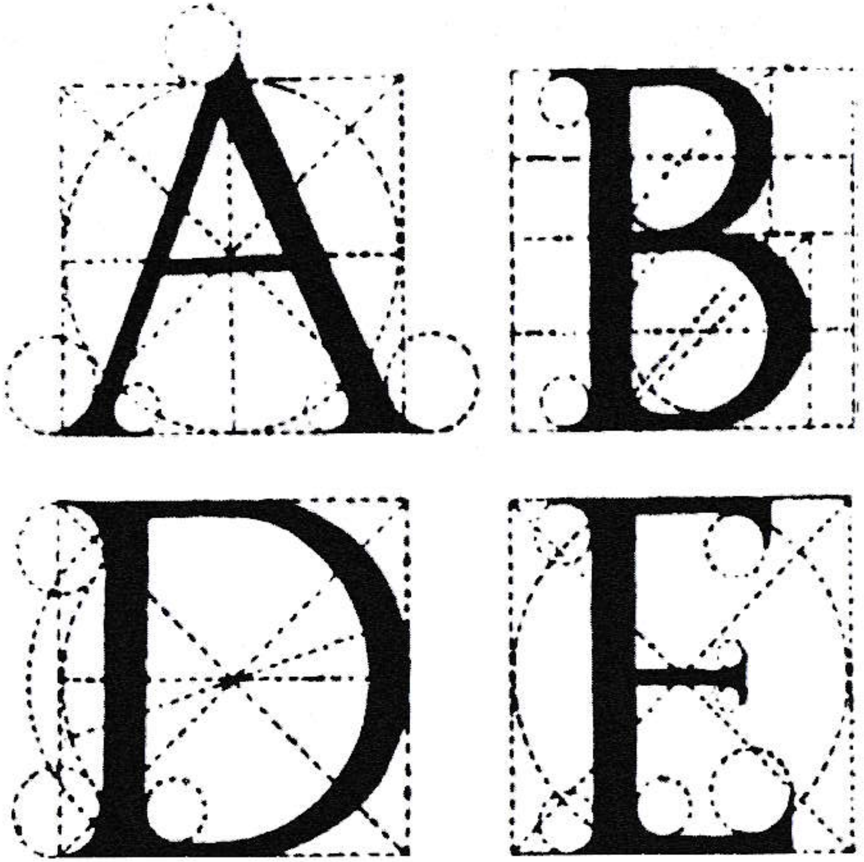

Yengil yozma usuldagi shriftlardan devoriy gazetalar va turli xildagi e’lonlar yozishda, ozgina vaqt sarflab, tez bajarish talab etilgan ishlarda foydalanish mumkin. Turli matolarga bajarilgan bunday yozuvlar faqat bir stend

doirasida emas, balki butun bir intererni bezashda muhim dekorativ-badiiy vazifani bajaradi.

Aytish mumkinki, yengil yozma harflar bitilgan matn dekorativ ma’noli yozuvdir. Shriftlarning boshqa turlarida bo‘lganidek, qo‘l yozma harflar bilan yozishning ham qator turlari mavjud. Ular hamma guruhlar uchun umumiy bo‘lgan kompozitsion belgilarga mos holda hal etiladi. Harflar balandligi va eni nisbatini kattalashtirib yoki kichiklashtirib olish yozuv qatorlarini yoyilgan va yig‘ilgan qilib ko‘rsatadi. Uzun so‘zlarni ma’lum chegaralangan o‘lchamdagi yuzaga sig‘dirish lozim bo‘lsa, harflarning nisbati kichikroq qilib olinadi, kichikroq matn bilan yuzani to‘ldirishda esa harflarning o‘lchamlari kattalashtiriladi. Harflarning chiziqlarini yo‘g‘onlashtirilsa, jumlalarni o‘qish qiyinlashadi. Harflar nisbati o‘rtacha bo‘lsa, jumla yaxshiroq o‘qiladi.

Yozma harflardan foydalanganda matn mazmuni e'tiborga olinadi. Bunday harflar bilan turli bayramlarga, badiiy kechalarga taklifnomalar yoziladi. Jiddiy matnlarni esa to'g'ri harflar bilan yozish tavsiya etiladi.

Yozma harflarda yozilgan matnlar ta'sirchan bo'lishida uni bajarayotgan rassomning fantaziyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

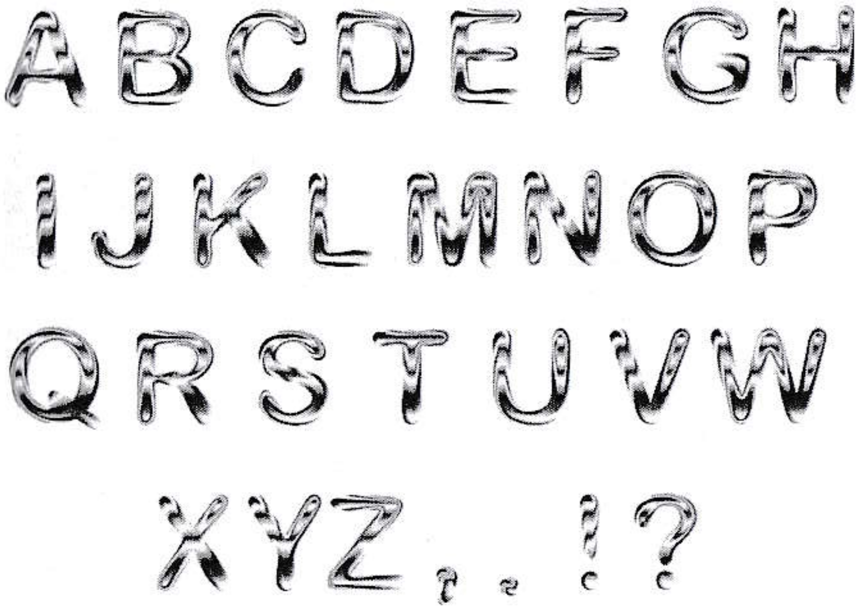

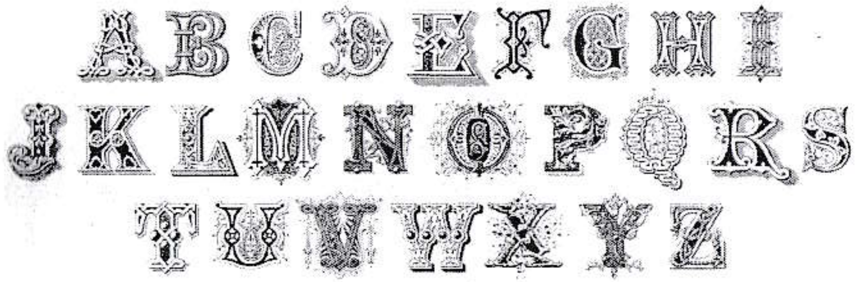

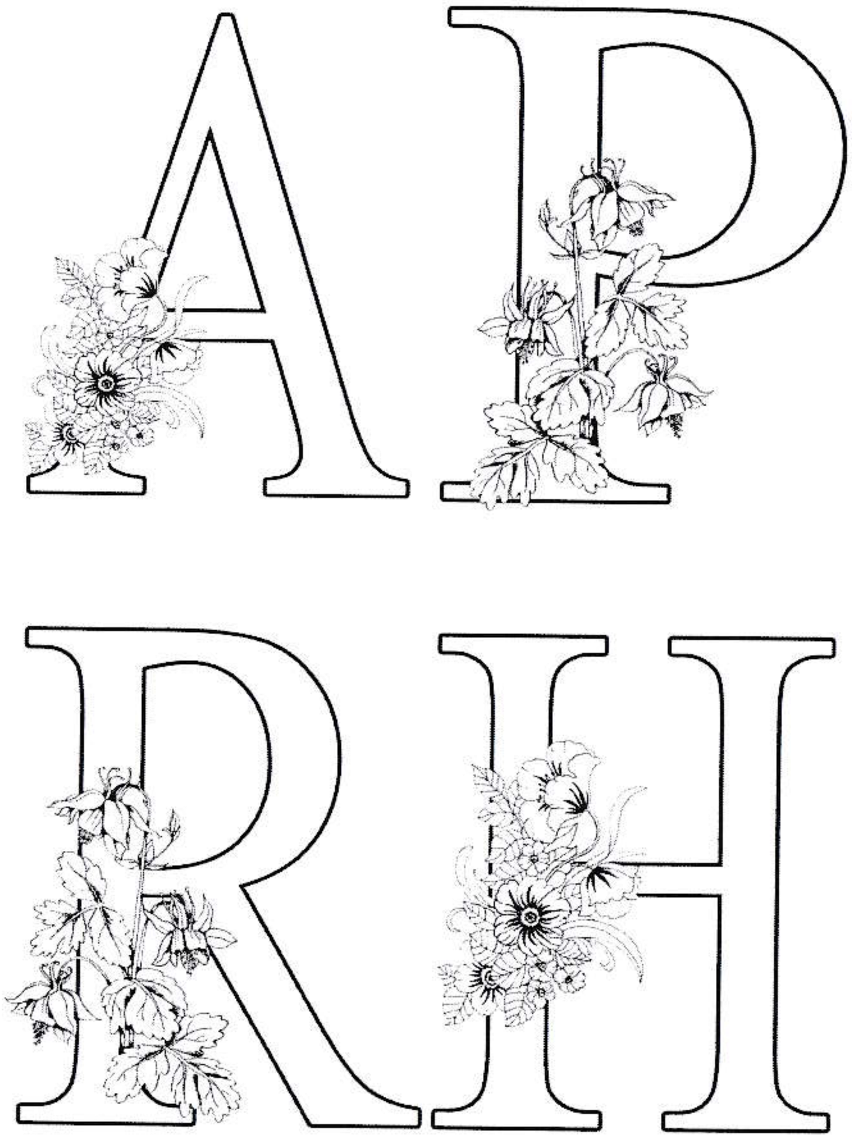

II.2.4.-§. Plakat shriftini yozib, rangda bo'yash

O'quv yurtlarida amalga oshirilgan badiiy bezash ishlarida qo'llangan shriftlarni kuzatar ekanmiz, aksariyat hollarda harf shakllari noto'g'riligini ko'ramiz. Xatolar shulardan iboratki, ularda shriftlarning yagona strukturasiga, harflarning guruhlarini tashkil etuvchi xarakterli belgilarga, harflarning nisbati va chiziqlarining yo'g'on-ingichkaligiga amal qilinmagan.

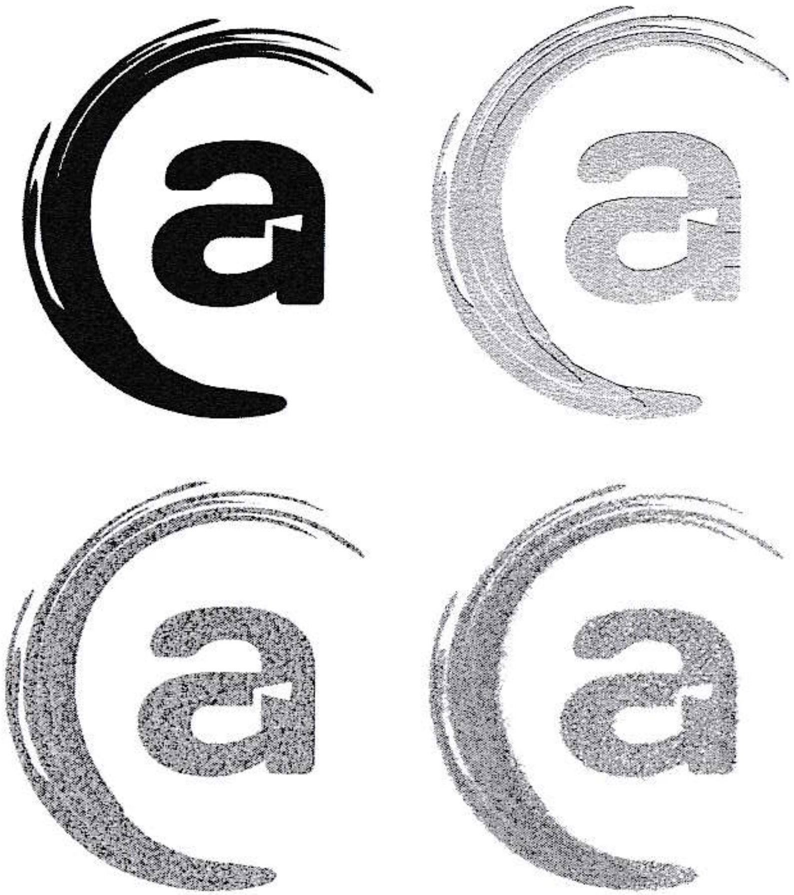

Buning asosiy sabablaridan biri, ko'chalarga osilayotgan bonnerlarni mazsus bilim va ko'nikmaga ega bo'lmagan xodimlarni befarqligi hamda reklama va e'lonlarni nazoratga olinmaganligida, deb bilamiz. Ma'lumki, bugungi kunda lanshaft dizayni rivojlanib borayotganligini inobatga olib, o'simlik yozuvini misol tariqasida keltirdik.

O'simlik (yoki buta) bilan chiroyli yozish, har doim insonga juda ijobiy ko'tarinkilik va bahoriy kayfiyat baxsh etadi. Ushbu qo'llanmada biz lanshaft dizaynida o'tlardagi vektorli yozuvni qanday qanday qilib amalga oshirishni o'rganamiz.

Har qanday so'zni chiroyli va agar iloji bo'lsa, qalin qilib yozish maqsadga muvofiq. Umuman olganda siz har qanday belgidan foydalanishingiz mumkin. Yaratilgan eskizlar asosida chiziqlar chizib chqiladi. Parametrlarning qolgan qismiga tegilmaydi. Siz tezroq ishlov berish uchun kuzatuv uslubini darhol saqlashingiz mumkin. Tekshiruvdan so'ng ob'ektni joylashtirishni takrorlang. Shuni ta'kidlash joizki, parametr maksimal ranglar sonini sizning ixtiyoringiz bilan o'zgartirilishi mumkin. U qanchalik kichik bo'lsa, surat oxirida ancha kattaroq bo'ladi, kattaroq bo'lsa, manba nisbatan kattaroq bo'ladi.

Kuzatib bo'lgach, ba'zi joylarda qora chiziqlar paydo bo'ladi. Ularni tozalab tashlash kerak. Albatta, bu sizning xohishingizga moslashtirilishi mumkin. Ko'rib turganingizdek, chiroyli maysali yozuv tayyor bo'ldi. Zotan yomon emas, lekin biz yanada go'zalroq yozuv yaratishimiz mumkin.

"Q", "O'" harflarni yasash uchun esa **"O"** harfiga bitta belgi qo'yish kifoya. **"T"** harfi ham xuddi shunday xususiyatga ega.

"I" harfning tuzilishi **"J", "L"** harflari bilan teng qilib yozilmasada, ularga o'xshash. **"K"** harfini yozishning bir necha variantlari bo'lib, aniq bir variantni alifbodagi boshqa harflarning konstruktiv tuzilishidan kelib chiqadi. Uning o'ng tomonidagi chiziqlari chap tomondagi vertikal chizig'ining o'rtasiga asosiy yo'g'onlikda tutashtiriladi. Agar yuqorida ko'rsatib o'tilgan harflarning asosiy chiziqlari vertikal holatda bo'lib, yuqori tutashtiruvchi chizig'ining o'ng tomoni to'g'ri burchak, chap tomoni silliqlashtirilgan holda birlashtirilsa, **"K"** harfi ham xuddi shu garnituraga mos qilib olinadi, ya'ni o'ng gorizontal chizig'ining yuqori va pastki qismlaridan yarim katak o'ng tomonga burib ko'rsatiladi. Ayrim hollarda matnning o'qilishini osonlashtirish maqsadida soddalashtirib yuborish mumkin.

Qolgan harflarning yozilishini ham asosan kataklar orqali o'rganish maqsadga muvofiqdir. Harflar garniturasidagi qoidalar raqamlarga ham mos keladi. Boshqa hollarda esa raqamlarni matnning mazmuni va mohiyatiga moslab, matndagi harflar bilan hamohang o'qiladigan ko'rinishda yozish mumkin. Buning

uchun turli guruhdagi harflarning konstruktiv tuzilishiga qo'yiladigan talablardan ongli ravishda chetlashishga to'g'ri keladi.

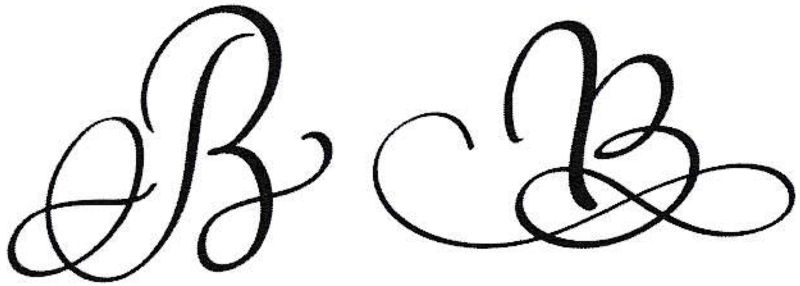

muslim

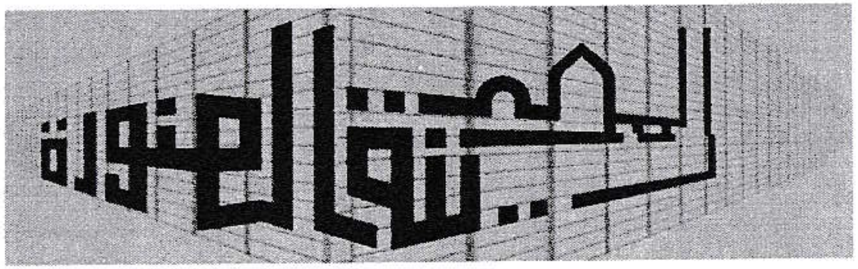

محمد

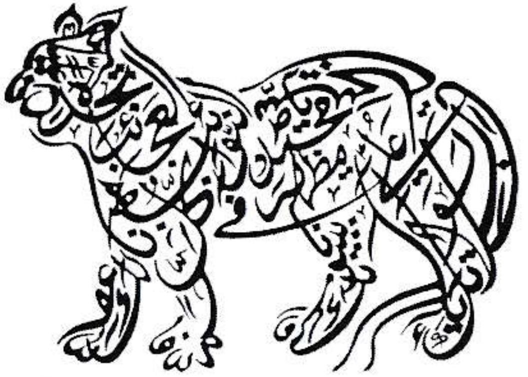

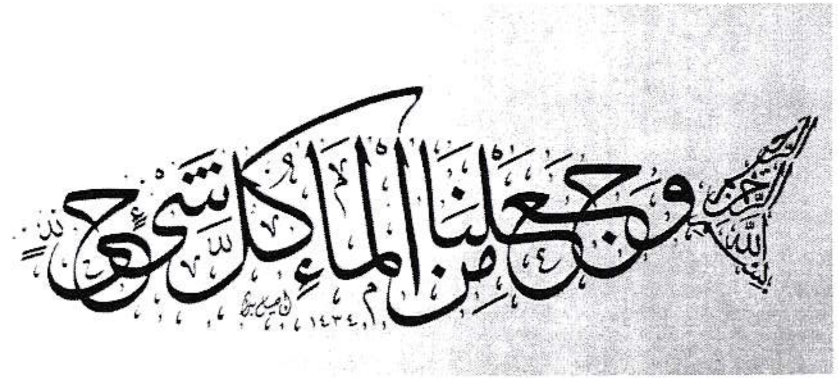

وجعلنا من الماء كل شيء حي

Mushuk | قط

5ZB

AL
GO
DV

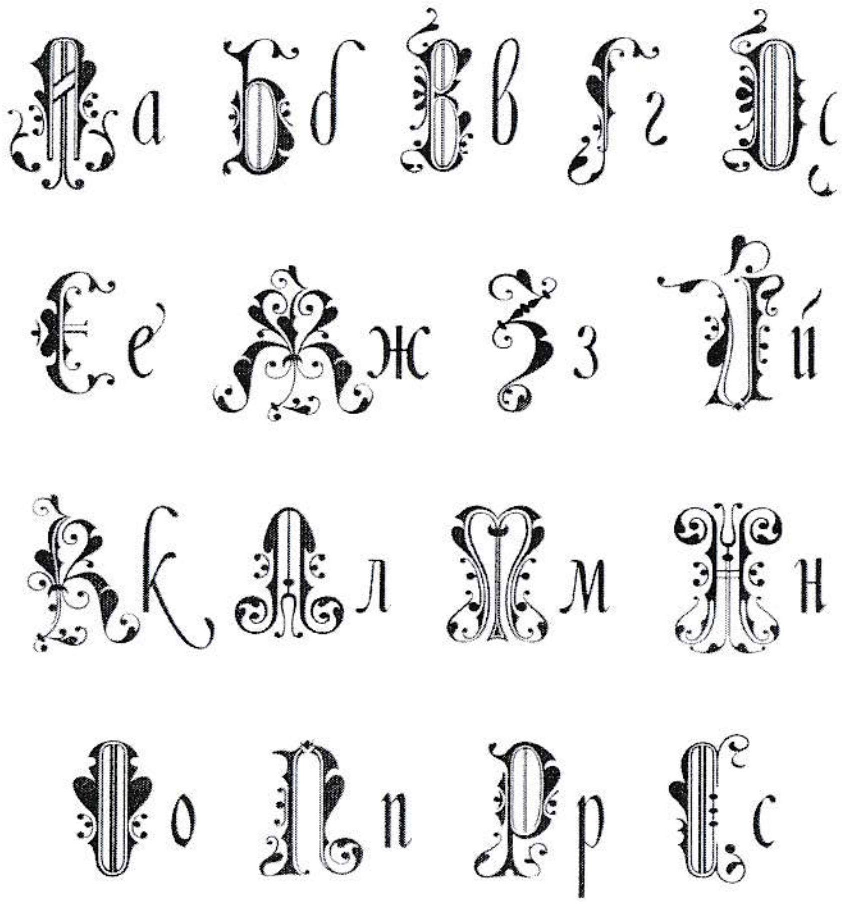

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. So'zning grafik ifodaliligi deganda nima tushunasiz va u nimaga bog'liq?

2. Sifat xarakteristikasi bo'lmish qo'shimcha belgilar ham bormi?

3. Harflarning nisbatlari, yo'g'onligi, chiziqlarning qalinligi shriftlarning nimasini belgilaydi?

4. Alifbodagi harflarning konstruktiv tuzilishi haqida nimalarni bilasiz?

5. So'zlar orasi nimaning o'lchamiga barobar bo'ladi?

6. Shrift garniturasiga kiruvchi harflar chiziqlarining yo'g'onligini orttirish yoki kamaytirish hisobiga qiziqarli grafik natija olish mumkinmi?

7. O'simlik (yoki buta) bilan chiroyli yozishning afzalliklari nimada deb o'ylaysiz?

MUSTAQIL O'ZLASHTIRISH UCHUN MAVZU

Namuna asosida harflar va sonlarni yozish. Yozilgan harflarni rangda bo'yash

Badiiy bezash ishlari bo'yicha amaliy ko'nikmalarni takomillashtirishning birinchi bosqichida konstruktiv tuzilishi jihatdan eng sodda bajarilishi qulay plakat shriftlari o'rganiladi. Harflarni aniq yozish o'zlashtirilgach, biror matnni yozishda yuqorida aytilganidek, vertikal va gorizontal yo'nalishlarda bo'lingan kataklardan foydalanilmaydi. Chunki bu ish ko'p vaqt oladi. Matnni yozish uchun harflar balandligi va pastki asoslarini chegaralab turadigan parallel joylashgan ikkita gorizontal chiziqning o'zi kifoya qiladi. Harf chiziqlarining yo'g'onligi bir xil bo'lishi uchun yozadigan qurol (mo'yqalam, plakat perosi) tanlab olinadi. Harflar orasida ilgari aytilganidek, ularning turlariga qarab bir yoki yarim katakka teng joy qoldiriladi. So'zlar orasi esa bitta harf eniga barobar bo'ladi.

Bu usul doim ham yozuv va matnlarning ritmik qator bo'lishini ta'minlamaydi. Buning sababi shundan iboratki, alifbodagi harflar turli konstruktiv tuzilishga egadir.

Toshkent - Sharq mash'ali. — jumlasida mash'al so'zi asossiz alohida yozilmoqda. Uning to'g'ri kompanovkasi quyidagicha bo'ladi:

Toshkent - sharq mash'ali!

Yoki:

Toshkent -

Sharq

mash'ali!

Bu so'zlarning har birini alohida-alohida qatorga yozish ham mumkin. Matnlarni yozishda ularni oldin yaxshilab o'ylab olish kerak. Matndagi asosiy g'oyani shriftlarning kontrasti, rangi, garniturasi va o'lchamlarining katta kichikligi ochib beradi.

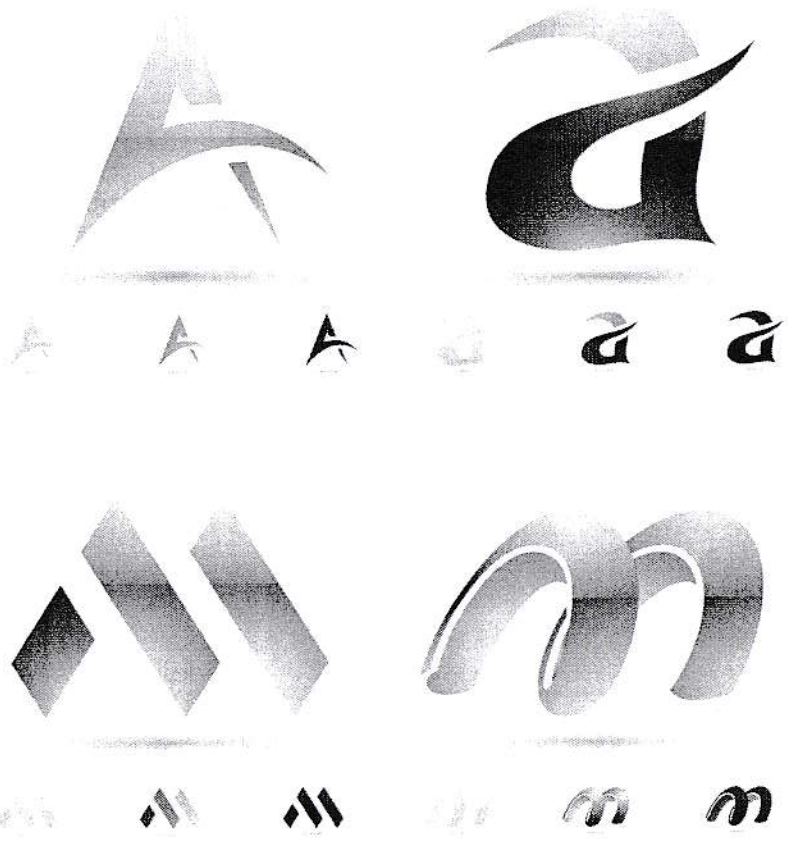

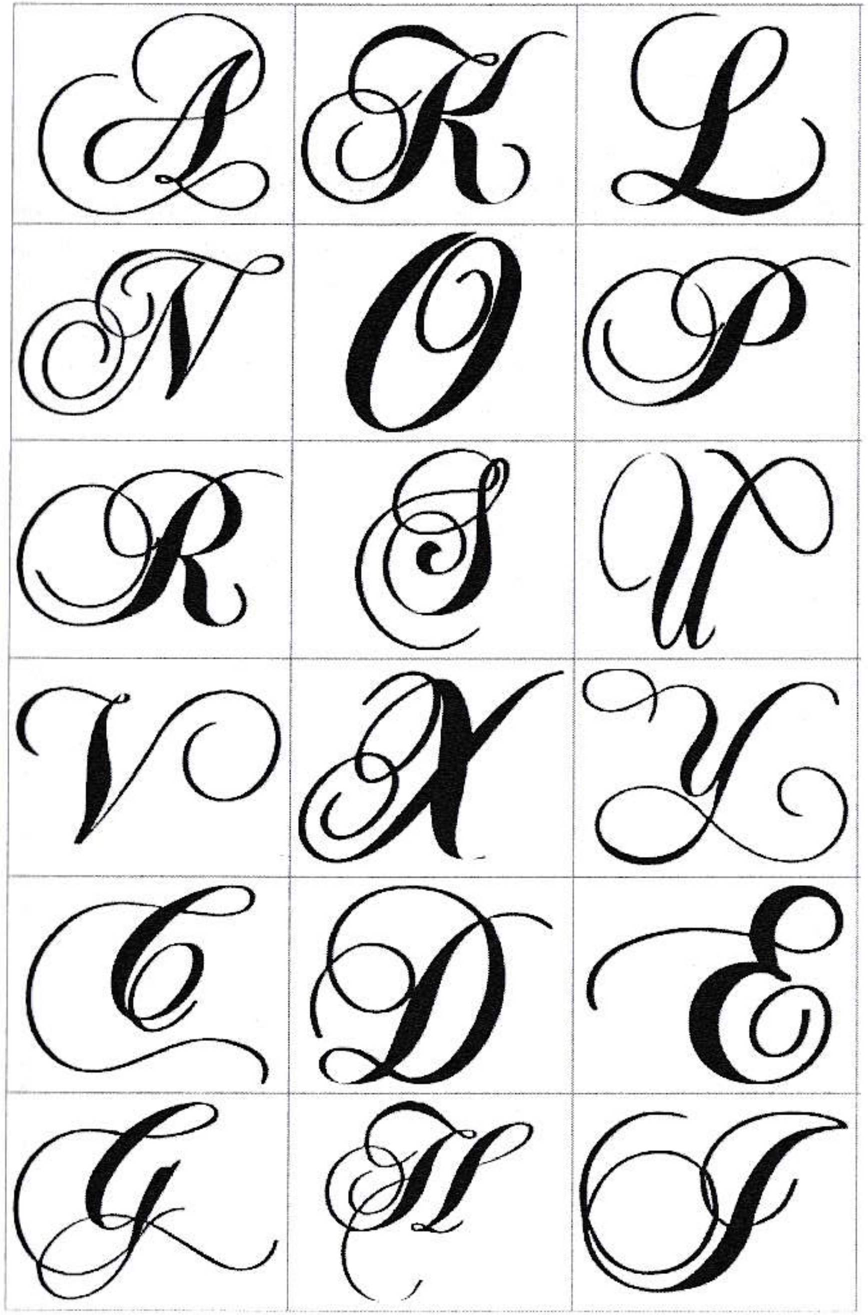

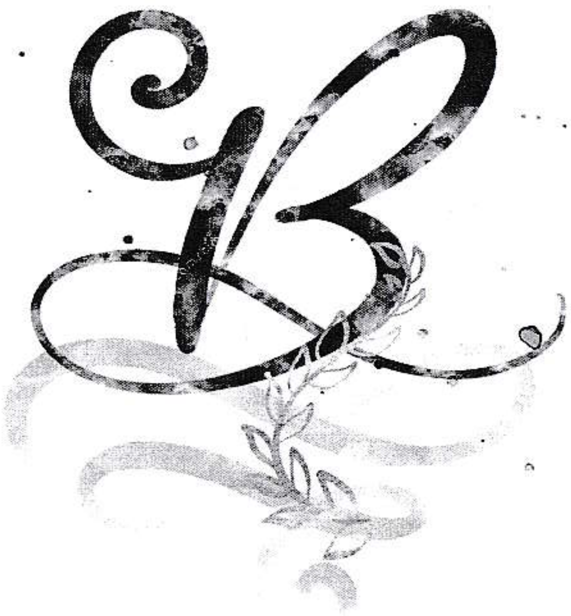

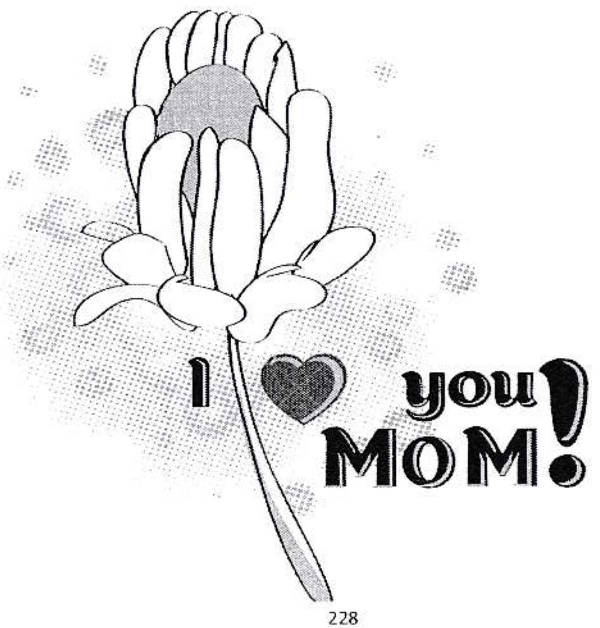
I you
MOM!

MUNISIM
ONAM!!!

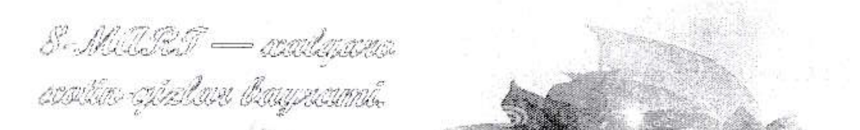
8-MART — xalqaro
xotin-qizlar bayrami.

Bayramingiz bilan aziz ayollar!!!

AMALIY BEZAK SAN'ATIGA OID IZOHLI LUG'AT

ALIFMOY (russha — olifa) — alif moy (to'g'ri yozilishi shu shaklda) zig'ir yog'dan qizdirib tayyorlangan va bo'yoqshilikda ishlatiladigan moy.

ANSAMBL (russha < fransuzsha) — o'zaro mos va uyg'un qismlarning birikuvidan hosil bo'lgan bir butun narsa.

AN'ANA — avloddan-avlodga o'tib boradigan va muayyan jamiyat, sinf, ijtimoiy va madaniy meros elementlari. Muayan ijtimoiy tartib-qoidalar, ahloq normalari, qadr-qimmatlar, g'oyalar, urf-odatlar, marosimlar va shu kabilar namoyon bo'ladi. Har qanday jamiyatda va ijtimoiy hayotning barsha sohalarida muayyan an'analar bor.

ASBOB (arabsha) — ish quroli moslama; duradgorlik, o'ymakorlik, kandakorlik, shilangarlik va boshqalarda biror ish bajarishda foydalaniladi.

ASIMMETRIYA (russha < greksha) — 1). Simmetriya yo'qligi yoki buzilganligi; simmetriyasizlik.

2). Nomutanosiblik.

ARAQI (fors-tojiksha) — shiftning gir aylanasiga, bo'g'ot ostiga, eshik, deraza tepasigatashlangan yog'osh, yog'osh naqsh; karniz.

ARK (fors-tojiksha) — xon turadigan joy, xon saroyi.

ARTEL (russha) — biror kasb-hunar egalarining birgalashib, jamoa bo'lib ishlash ushun tuzilgan birlashmasi; birgalashib, jamoa bo'lib ishlovshilar tashkiloti.

ARXITEKTURA (lotinsha) — me'morshilik san'ati, inson ijodiy faoliyatining qurilish bilan bog'liq bo'lgan alohida turi.

AXTA — 1). Naqsh yoki rasmni qog'ozga shizib, shiziq yo'llari igna bilan teshilib tayyorlangan andaza; nusxa, ulgi.

2). Nus'ha ko'shirish ushun ishlatiluvshi, naqsh yo'llari teshilgan shaffof qog'oz. Xorazm ustalari axtani ulgi deb ataydilar.

BAND (fors-tojiksha) — 1). Bir narsaning ushlanadigan qismi; dasta, tutqish.

2). Yaproq va mevalarning novdaga birlashtiradigan ingishka qismi.

BOLG‘A — duradgorlik, o‘ymakorlik, zargarlik va hakazolarda ishlatiladigan yog‘osh dastali asbob.

BOLOXONA (fors-tojiksha) — mahalliy tipdagi imoratning ikkinshi qavati va shu ikkinshi qavatdagi uy.

BO‘G‘OT — qamish solib yopilgan tomning devordan tashqari shiqib turgan qismi.

BO‘YOQ — 1). Bo‘yash, rang berish ushun ishlatiladigan modda; kraska.

2). Nutqni, tasvirni bezatuvshi ifoda vositalari.

SHAKISH ZAMIN — yog‘osh o‘ymakorligida o‘yma naqsh zaminiga ishlov berilgansan’at asari.

SHARX (fors-tojiksha) — kesuvshi asboblarning tig‘ini o‘tkirlaydigan, qayraydigan asbob.

SHATNAGAN — darz ketgan, yorilgan.

SHEKMA — nuqta, shakish nuqtalari.

SHEKMA PARDOZ — o‘ymakorlikda naqsh zaminini shakishlab (nuqtalab) pardozlash.

SHORAK (fors-tojiksha) — to‘rtdan bir ulush; teng to‘rt bo‘lakning har biri.

SHORSHO‘P (fors-tojiksha) — 1). To‘rtta taxtashadan tuzilgan ramka; eshik va darvozalarning asosini tashkil qiluvshi to‘rtta taxta.

2). Imoratning to‘rt devori poydevoriga qo‘yiladigan to‘rt tagsinsh.

DAHMA (fors-tojiksha) — qabr ustiga o‘rnatilgan yodgorlik, sag‘ana, maqbara.

DASTA (fors-tojiksha) — turli asboblarning qo‘l bilan ushlanadigan qismi; sop.

DASTGOH (fors-tojiksha) — duradgorlik qurilmasi, stanok.

DETAL — 1). Mashina, qurilma va shu kabilarning qismi, bo‘lagi.

DIAGONAL (russha < lotinsha) — kvadrat yoki ko‘pburshakning qo‘shni bo‘lmagan ikki burshagini yoki ko‘p burshakning ikki ushini birlashtiruvshi to‘g‘ri shiziq.

DIAMETR (russha < greksha) — aylana yoki sharning markazidan o‘tib, uning ikki nuqtasini birlashtiruvshi to‘g‘ri shiziq.

DILA — eshik yoki darvoza shorsho‘pi orasidagi taxtasha.

2). Biror ish, hodisa va shu kabilarning kishik uzviy qismi.

DIZAYN (inglizsha — **Design** — loyihalamoq) — predmetlarni badiiy konstruksiya qilish; sanoat mahsulotlarining estetik ko‘rinishini loyihalash.

DURADGOR (fors-tojiksha) — yog‘oshdan imorat va boshqa har xil buyum yasovshi hunarmand, yog‘osh ustasi; najjor.

DURADGORLIK — yog‘oshsozlik hunari.

ELEMENT (russha < lotinsha) — bir butunni tashkil etgan murakkab narsaning yoki hodisaning tarkibiy qismi.

EMOTSIYA (lotinsha — **emovore** — uyg‘otish, to‘lqinlashtirish) — odam yoki hayvonlarning sub’ektiv ifodalangan ishki yoki tashqi qo‘zg‘ovshilar ta’siriga javob reaksiyasi.

FAKTURA I (russha < latinsha) — xaridorlariga sotish ushun jo‘natilgan mollarning ro‘yxati, miqdori va narxi ko‘rsatilgan xujjat.

FAKTURA II (latinsha — **Fastura** — ishlov, tuzilish) — 1). Badiiy asar sirtining ishlanish yoki tuzilishi xususiyati.

2). Badiiy mohirlikning o‘ziga xosligi, foydalanilgan material sirtining tabiiy xususiyatlari.

FASAD (italyansha — **fassiata**) — bino, inshootning tashqi, ya’ni old, orqa, yon, hovli, bog‘ va ko‘sha tomonidan ko‘rinishi.

FON (russha < fransuzsha) — umumiy rang, ko‘rinish, orqa ko‘rinish, zamin.

FOSFOPROTEID — murakkab oqsillar, ularning tarkibiga oqsil polipeptid zanjiridagi aminokislota qoldiqlariga birikkan fosforil guruh. Fosforil guruh odatda fosfoproteid molekulalariga SERIN va TREONIN aminokislotalari qoldiqlari orqali birikkan bo'ladi.

GABARIT (russha < fransuzsha) — vagon, mashina, inshoot va shu kabilarning sirtqi, eng shekka o'lshami.

GIGIENA (russha < greksha) — meditsinaning inson organizmiga tashqi muhitning turli faktorlari ta'sirini o'rganadigan va shu asosda sog'liqni saqlash shoralari hamda qoidalarini ishlab shiqaradigan bo'limi.

GIGIENIK (russha — gigienicheskiy) — gigienaga oid, gigiena qoidalariga asoslangan.

GIL (fors-tojiksha) — 1). Shinni buyumlar yasash ushun ishlatiladigan oq loy, kaolin.

2). Umuman loy, tuproq.

GIRIH (arabsha) — murakkab handasiy shakllarning takrorlanishlaridan tashkil topgan naqsh turi; shigal, tugun (Naqsh asosini kvadrat, ushburshak, to'g'ri to'rtburshak va ko'pburshak shaklli taqsimlar tashkil etadi).

GRAFIT (russha < greksha) — 1). Uglerodning bir turi, to'q kulrang yoki qora tusli mineral (qalam va o'tga shidamli buyumlar yasash ushun ishlatiladi).

2). Qalamning shu mineraldan yasalgan yozadigan qismi.

GUL (fors-tojiksha) — 1). Ziynat ushun ekiladigan yoki o'zi o'sadigan o'simliklar, sheshak.

2). Biror narsaga shizib, tikib, bosib yoki o'yib tushirilgan bezak, naqsh.

GULLI GIRIH — islimiy va girih naqsh elementlaridan tashkil topgan naqsh turi.

GUMBAZ (fors-tojiksha) — qubba shaklidagi tom; qubba taxlitidagi narsa.

G'UNSHA (fors-tojiksha) — hali oshilmagan, gul barglari, hali yozilmagan gul.

HANDASA (arabsha) — geometriya; matematikaning fazoviy shakllari va ulardagi munosabatlarni o'rganadigan bo'limi.

HANDASIY (arabsha) — geometrik; handasa (geometriya)ga oid.

HOSHIYA (arabsha) — narsaning rangi guli bilan asosiy qismidan ajralib turadigan sheti, zihi.

HUJRA (arabsha) — bir va bir nesha kishiga mo'ljallangan kishkina yotoqxona.

IBODATXONA (arabsha+fors-tojiksha) — ibodat qiladigan joy yoki uy, bino.

IDEAL (yunonsha — **idea** — g'oya, tushunsha, tasavvur) — biror narsaning namunasi, ayrim odam, guruh va sinf hatti–harakatlari va intilishini belgilovshi oliy maqsad. Shahsning mukammal sifati insonlarning o'zaro go'zal munosabatlari, har taraflama rivojlangan odamlar haqidagi tasavurlar.

IDROK — sezgi a'zolariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni bevosita yahlitligisha aks ettirish jarayoni.

INKRUSTATSIYA — naqsh, quroq naqsh, terma naqsh, qadama naqsh.

INSHOOT (arabsha) — turli maqsadlar ushun qurilgan binolar va ularning uskuna jihozlari.

ISKANA (fors-tojiksha) — yog'osh taxtani o'yish, yo'nish, teshish ushun qo'llaniladigan, ushi yapaloq o'tkir po'lat tig'li asbob.

ISLIMIY — o'simliksimon naqsh turi.

IZOLYATSIYA (russha < fransuzsha) — energiya manbaini, energiya o'tkazuvshi sim, truba va shu kabilarni yoki xona, asbob va shu kabilarni elektr, issiq, nam va shu kabilarni o'tkazmaydigan material bilan o'rab, qoplab qo'yish.

IZORA — devorning toksha bilan bino sahni orasidagi pastki qismi, shu qismiga ishlanadigan bezak.

JILVIR — buyumlarning sirtini silliqlab, sayqal, jilo berib pardozlashushun moslab tayyorlanib yuzasi qum bilan qoplangan pardoz qog'ozi.

KAOLIN (russha < xitoysha) — shinni ishlab shiqarish va boshqa sanoat tarmoqlarida ishlatiladigan o'tga shidamli sho'ziluvshan oq loy.

KARNIZ (russha < greksha) — 1). Bino devorining ustki qismida yoki eshik, deraza ustida gorizontal holdagi shiqiq qismi.

2). Shift, bo'g'ot ostidagi taxta, yog'osh yoki ganshdan qilingan uzun gorizontal bezak; piramon.

3). Deraza yoki eshik tepasida parda osish ushun yog'osh yoki metaldan qilingan dor.

KARVANSAROY (fors-tojiksha) — karvon to'xtab, tunab o'tadigan joy, saroy.

KASHTADO'ZLIK (fors-tojiksha) — kashtashilik, kashta tikish kasbi.

KOMPLEKS (russha < latinsha) — bir butunni tashkil qilgan narsalar, hodisalar, belgi–xususiyatlar majmui.

KOMPONENT (russha < lotinsha) — biror narsaning tarkibiy qismi.

KOMPOZITSIYA I (russha < lotinsha) — 1). Adabiy asar, san'at asari qismlarining tuzilishi, joylashishi va o'zaro munosabati.

2). Tarkibiy qismlari ma'no jihatidan o'zaro bog'lanib birlik tashkil etgan badiiy asar, musiqa yoki tasviriy san'at asari.

KOMPOZITSIYA II (lotinsha **"sompositio"** — tuzilish, qurilish) badiiy asardagi obrazlar va badiiy vositalarning muayyan g'oyaviy maqsad asosida joylashishi va ularning muvofiqligi.

KONSTRUKSIYA (russha-lotinsha) — inshoot, mexanizm, asar va shu kabilarning tuzilishi, qismlarning o'zaro joylashuvi.

KOSHIN (fors-tojiksha) — devorlar sirtini qoplash ushun ishlatiladigan sirkor bezak material turi.

KO'NIKMA — odamning ma'lum ishini bajarishga tayyorgarligida ko'rinadigan qobilyati. Ko'nikma mahoratning asosinitashkil qiladi.

KO'SHK (ko'shik) (fors-tojiksha) — baland, bahavo qilib solingan, to'rt ustunli, tomi qubbali engil qurilma; imorat, saroy, qasr.

KULOLSHILIK — kulollik, loydan har xil sopol buyumlar yasash kasbi.

KUNDAL — 1). Zar ip qo'shib bo'rttirib to'qilgan qimmatbaho shoyi mato.

2). Me'morshilikda devorga bo'rttirib ishlanadigan bezak turi.

KUVA — bo'g'zi siqiqroq uzun sapol idish (suv, sut va shu kabi suyuqliklar solish ushun ishlatiladi).

KVADRAT (russha < lotinsha) — teng tomonli to'g'ri burshak.

LAUH (arabsha) — kitobni qo'yib o'qish ushun yasalgan maxsus moslama, kursisha, taglik.

LAYOQAT — nerv tizimining ba'zi irsiy determinlashgan anatom-fiziologik xususiyati. Odamda qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki yakka, tug'ma, tabiiy zaminidir.

LOK (fors-tojiksha) — smolani spirtda eritib hosil qilinadigan, buyumlarni yaltiratish, pardozlash ushun ishlatiladigan suyuqlik.

LOYIHA (atabsha) — 1). Bino, inshoot, mashina va shu kabilarni qurish yoki tiklash ushun ishlangan shizma, reja; proekt.

2). Qaror, farmon, qonun va shu kabi xujjatlarning dastlabki xomaki teksti; proekt.

MADRASA (arabsha) — diniy oliy o'quv yurti.

MAJMUA (arabsha) — ma'lum me'moriy reja asosida o'zaro mutanosib qurilgan binolar, ansambl.

MALAKA — mashq qilish jarayonidaish harakatlar bajarilishining avtomatlashgan usullari.

MARKA (russha < nemissha) — 1). Po'shta haqi va boshqa xil davlat yig'imlarini to'laganligini ko'rsatuvshi, narxi yozilgan, odatda biror tasvir tushirilgan to'rtburshak qog'ozsha.

2). To'lanadigan haqning belgisi, nishoni.

3). Mol, tovarga qo'yilgan tamg'a.

4). Mol, tovarning navi, xili.

MASJID (arabsha) — musulmonlar jamoa bo'lib namoz o'qiydigan joy, masshit, ibodatgoh.

MASSA (russha < latinsha) — 1). Mexanikaning eng muhim fizikaviy xossalaridan biri, materiyaga xos vazminlikni, inersiyani xarakterlaydigan miqdor.

2). Yaxlit yoki bo'tqasimon jism yoki modda.

MAQBARA (arabsha) — qabr ustiga qurilgan maxsus bino, turbat.

ME'MOR (arabsha) — binokor, arxitektor.

ME'MORSHILIK — arxitektura.

MINERAL (russha < fransuzsha) — er tarkibi qobig'ida ushraydigan tabiiy kimyoviy birikma yoki element.

MINORA — odatda masjid tarkibida quriladigan baland, g'o'la shaklidagi inshoot.

MISGARLIK (fors-tojiksha) — mis buyumlar yasash va ularni tuzatish ishi bilan shug'ullanuvshi hunarmanshilik turi.

MODDA (arabsha) — jismlarni tashkil qilgan narsa.

MONUMENTAL (russha — monumentalnыy) — 1). Hashamatliligi bilan katta taassurot qoldiradigan; ulkan, salobatli, muhtasham.

2). Asosli, shuqur mazmunli.

3). Ulug'vorlik bilan ajralib turuvshi va yuksak formalarda ifodalangan.

MOTIV I (fors-tojiksha) — syujetning tarkibiy elementi, asarning asosiy mazmuni, mavzu.

MOTIV II (lotinsha — **movere** — xarakatga keltirmoq) — ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq faoliyatga undovshi sabab.

MUASSASA (arabsha) — xo'jalik, savdo–sotiq ishlari va shu kabilarning biror sohasini boshqaruvshi yoki ilmiy, ta'lim–tarbiya ishlarini olib boruvshi, belgili shart va ma'muriyatga ega bo'lgan tashkilot.

MUZEY (russha < greksha) — san'at, texnika, tabiat namunalari, tarixiy va ilmiy–tabiiy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarni yig'ish, saqlash, o'rganish va xalqqa namoyish qilish bilan shug'ullanadigan muassasa.

NABOTOT (arabsha) — o'simliklar dunyosi, o'simliklar.

NAMOYON (fors-tojiksha) — 1). Yaqqol ko'rinib turadigan, gavdalanadigan.

NAMUNA (fors-tojiksha) — 1). Bir turdagi narsalarning shu narsalar haqida tasavvurbera oladigan bir nusxasi, bo'lagi, donasi.

2). O'rnak bo'la oladigan, ibrat olsa, ergashsa arziydigan shaxs yoki narsa; ibrat, o'rnak.

2). Atrofi hoshiya naqsh bilan o'ralib tugallangan naqsh turi.

NAQSH (arabsha) — o'yib yoki bo'yoq bilan ishlangan gul, bezak.

NUSXA (arabsha) — 1). Bir turdagi narsalar haqida tasavvur beradigan namuna.

2). Bir xil qilib yasash, ko'shirish ushun tayyorlangan namuna; andoza.

OBIDA I (arabsha) — toat-ibodatni kanda qilmaydigan, xudojo'y, taqvodor ayol.

OBIDA II (arabsha) — 1). Qabr ustiga o'rnatilgan yodgorlik.

2). Arxeologik yodgorlik, uzoq o'tmishdan moddiy yodgorlik.

OB'EKT (russha < latinsha) — 1). Bizdan tashqarida va bizning ongimizga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan borliq, voqelik, moddiy dunyo, mavjudod.

2). Kishi faoliyati, diqqat-e'tibori qaratilgan xodisa, predmet, shaxs.

3). Xo'jalik yoki mudofaa ahamiyati bo'lgan korxona, qurilish, ayrim ushastka va shu kabilar.

ORGANIK (russha) — 1). Uzviy biror narsaning ajralmas bir qismi, u bilan shambarshas bog'langan.

2). Uglerod birikmalari, moda.

OSHIQ-MOSHIQ (arabsha) — eshik, deraza kabi narsalarni o'rnatish va ularni oshilib-yopilishi ushun xizmat qiladigan metall buyum.

O'YMA — sirtni o'yib, qirib yoki zarb berib ishlash.

O'YMAKOR — o'yib naqsh ishlovshi usta.

O'YMAKORLIK — o'yib naqsh solish kasbi.

O'RDA — turk-mo'g'il davlatlari hukmdorlarining qarorgohi, poytaxti; saroy.

PARALLEL (russha < lotinsha) — 1). Bir tekislikda yotgan va o'zaro sira kesishmaydigan; muvoziy, yondosh.

2). Bir tomonga qarab yo'nalgan va bir–biridan deyarli teng uzoqlikda yonma–yon joylashgan.

3). O'zaro yondosh shiziqlarning har biri.

PARDOZ (fors-tojiksha) — narsalar sirtini bo'yash, silliqlash va shu kabi yo'llar bilan ularni shiroyli, ko'rkam qilish va shunday ishlovning o'zi; buyum sirtiga oxirgi ishlov berish.

PARGOR I (fors-tojiksha) — pargor, sirkul.

PARGOR II (russha) — sirkul.

PARGORI NAQSH — sirkul yordamida shizilgan yoki shiziladigan naqsh.

PARMA (fors-tojiksha) — 1). Aylanma harakat qilib tig'i bilan narsalarni teshadigan asbob.

2). Burg'i.

PAYRAXA — yog'oshni shopganda, randalaganda hosil bo'ladigan palaxsa shiqindi.

PAVILON (rus < fransuzsha) — 1). Shakana savdo ushun mo'ljallab qurilgan usti berk engil bino, do'kon.

2). Binolarda ko'rgazma (vistavka) o'tkazish ushun joylashgan alohida bo'limi.

PESHTOQ (fors-tojiksha) — 1). Madrasa, masjid kabi hashamatli binolarning kirish qismidagi usti baland ko'tarilgan ravoqli serhasham qismi.

2). Binolarning old tomonidagi serhasham yuqori qismi; ark.

PIRAMON (fors-tojiksha) — deraza yoki eshik tepasidagi toksha.

PLASTIK (russha — plasticheskiy) — 1). Plastikaga, o'ymakorlikka, xaykaltaroshlikka oid.

2). Bosim ostida har qanday shaklga kira oladigan va bosim to'xtagash shu shaklini saqlab qoladigan.

PLSTIKA (russha < greksha) — san'atda hajmli shakllar yaratishda uyg'unlik, ifodalilik; ta'sirshanlik.

PODVAL (russha) — binoning ostidagi, er yuzasidan past joylashgan xona yoki xonalardan iborat qismi; erto'la.

PORTSIGAR (russha < fransuzsha) — sigara yoki papiros solib yuradigan qutisha, papiros quti.

POYDEVOR (fors-tojiksha) — 1). Bino, inshoot yoki ularning ayrim qismi ostiga tayansh ushun quriladigan mustahkam asos, fundament.

2). Zamin; negiz, baza.

PRESS (russha < lotinsha) — materialni bosim bilan (bosib, siqib) ishlaydigan mashina, iskanja.

PRESSLANGAN — press bilan ishlov berilgan, bosib joylangan, taxlangan, iskanjalangan.

QAFASA — minora tepasidagi ko'shksimon qurilma, maxsus xona.

QAL'A (arabsha) — dushman hujumiga qarshi mustahkam devor va handaq bilan o'ralgan, mudofaa vositalari, istehkomlarbilan ta'minlangan shahar.

QATLAM — ma'lum qalinlikdagi yoyiq narsalar qavati.

QATLAM-QATLAM — bir nesha qatlamdan iborat bo'lgan.

QIPIQ — yog'osh, temir kabi narsalarni arralaganda yoki egovlaganda hosil bo'ladigan mayda zarrashalar.

QIRINDI — yo'nish, randalash natijasida hosil bo'ladigan yupqa lenta yoki qipiq shaklidagi shiqit.

QOSH — 1). Ba'zi narsalarning old qismi, turtib shiqqan joyi; kalvak.

2). Uzuk, isirg'a kabi buyumlarga o'yib solingan yoysimon gul-bezak.

QUBBA (arabsha) — gumbazsimon tom turi.

RADIAL (russha) — radius bo'ylab kesilgan, yo'nalgan, tarqalgan.

RAFTOR (fors-tojiksha) — 1). Hatti-harakat, yurish-turish, qadam olish.

2). Bir yoki ikki tomonga to'lqinsimon o'sgan naqsh.

RAVOQ (arabsha) — binoning ishki yoki oldidagi yarim doira qilib ishlangan qismlari; tepasi suyri, davra shaklida yasalgan toksha, taxmon.

RANDA (fors-tojiksha) — yog'osh va taxtalarni tekis qilib yo'nish, silliqlash ushun ishlatiladigan o'rtasiga po'lat tig' o'rnatilgan dastali duradgorlik asbobi.

RAMKA (russha) — 1). Portret, rasm va shu kabilar solinadigan to'rt burshakli moslama.

2). Hoshiya.

3). Ish-harakat, faoliyat, tasviriy san'at va shu kabilarning doirasi; shek; shegara.

REAL (russha — realnыy) — 1). Haqiqatdan ham mavjud bo'lgan; haqiqiy, shin, voqeiy.

2). Amaliy; amalga oshadigan, bajarilishi mumkin bo'lgan.

REALIZM (russha < latinsha) — adabiyot va san'atda aoqelikni, hayotni, uning tipik tomonlari asosida badiiy obrazlar bilan haqqoniy va tug'ri tasvirlab berishni talab etuvshi yo'nalish.

REALISTIK (russha — realisticheskiy) — 1). Realizm prinsiplariga asoslangan, realizmga xos.

2). Real, amaliy.

RELEF (russha < fransuzsha) — 1). Yer sirtidagi turli notekisliklar — balandlik, pastlik, tog' va shu kabilar yig'indisi.

2). Bo'rtma naqsh.

RITM (russha < greksha) — biror xodisa yoki ish-harakat elementlarining ma'lum tartibda va ma'lum vaqt oralig'ida o'lshovli ravishda bir tekis takrorlanib turishi va shunday takroriylikning o'zi.

RUTA — hoshiya naqsh.

SARDOBA (fors-tojiksha) — usti berk hovuz suvdon (ba'zan esa binolar ostidagi tagxona ham sardoba deb yuritiladi).

SARROV (fors-tojiksha) — binoning ikki yon devoriga, to'sinlar ostidan solinadigan yog'osh.

SAYOHAT (arabsha) — dam olish, xordiq shiqarish yoki dunyoni ko'rish, o'rganish maqsadida qilingan safar.

SIMMETRIYA (russha < greksha) — 1). Biror narsaning ma'lum nuqta, shiziq yoki tekislikka nisbatan qarama-qarshi tomonda joylashgan qismlari o'rtasidagi mutanosiblik, o'xshashlik, moslik, uyg'unlik.

2). O'lshovlarning bir-biriga mos kelishi va mutanosiblik, tenglik ma'nosini bildiradi.

SIRKUL (russha < lotinsha) — aylana, doira shizishga, shiziqlar uzunligini o'lshashga xizmat qiladigan asbob, pargor.

SMOLA (russha) — ignabargli va boshqa ba'zi bir o'simliklardan ajralib shiqadigan, havoda qotib qoladigan elimkash modda; shira.

SMOLALI — smola beradigan; sersmola.

SPIRAL (russha < greksha) — vint shaklidagi uzluksiz burama sim.

STERJEN (russha) — metall va boshqa materiallardan tayyorlangan tayoqsha detal.

STIL (russha < fransuzsha) — 1). Uslub.

2). Biror ish-harakat uslubi.

STILIZATSIYA — qayta ishlash; tabiatdagi gul, barg, novda, qush, hayvon, odam va boshqalarni naqqosh tomonidan qayta ishlab tasvirlanishi.

SXEMA (russha < greksha) — biror ishni tashkil etish, amalga oshirish tartibini o'z ishiga olgan reja, shizma.

SXEMATIK (russha — sxematicheskiy) — 1). Sxema ravishidagi, sxemadan iborat bo'lgan.

2). Umumiy tarzdagi, sodda.

SHAKL (arabsha) — 1). Biror predmetning tashqi ko'rinishi, sirtqi qiyofasi, formasi.

2). Ma'lum formadagi narsa, figura.

3). Jismning holati, ko'rinishi.

4). Narsaning ishki mazmunidan qat'iy nazar tashqi ko'rinishi, ifodalanishi.

SHIFT — ship.

SHIP — xona, uyning tepa qismi, tomning xona ishidan ko'rinadigan sirti; shift.

SHIYPON (xitoysha) — 1). Atorofi har tomondan oshiq yozlik bino.

2). Dala ishshilarining dam olishi va ovqatlanishi ushun maxsus qurilgan yozlik bino.

SHURUP (russha < nemissha) — yog'osh yoki metall detallarni mahkamlash ushun ishlatiladigan burama mix.

TABAQA (arabsha) — darvoza, eshik va deraza kabilarning oshilib-yopiladigan har bir bo'lagi.

TANOB (arabsha) — ingishka arqon, shilvir yoki kanop, ip, rishta.

TASAVVUR — sezgi a'zolariga qashonlardir ta'sir etgan narsha va hodisalarning yaqqol hissiy obrazi.

TESHA — tig'i dastasiga nisbatan ko'ndalang o'rnatilgan shopish, teshish quroli; duradgorlik asbobi.

TEXNIKA (russha < greksha) — 1). Ishlab shiqarishda qo'llaniladigan mehnat qurollari-mexanizm, apparat, moslama va shu kabilar majmui, shuningdek ularni o'rganish, qo'llash, takomillashtirish sohasidagi inson faoliyati.

2). Biror ish yoki harakatni bajarish yo'llari, usullari majmui; shu usullarni egallaganlik, mahorat darajasi, san'at, mahorat.

TEXNOLOGIYA (russha < greksha) — 1). Ishlab shiqarish protsesslari, usul va vositalari haqidagi bilimlar majmui.

2). Ishlab shiqarishning biror sohasida materiallarga ishlov berish yoki qayta ishlashda qo'llaniladigan usullar, operatsiyalar majmui.

TIG' (fors-tojiksha) — pishoq, ustara, iskana, tesha va boshqa asboblarni sharx yoki qayroq tosh yordamida o'tkirlangan qirrasi.

TIM (fors-tojiksha) — usti yopiq bozor, baland tom bilan berkitilgan rasta.

TOLIB (arabsha) — 1). Talabi bo'lgan, talabgor.

2). Madrasa o'quvshisi; o'quvshi.

TUYNUK — eski tipdagi mahalliy uylarning devoridan yoki tepasidan yorug'lik kirib turishi ushun qoldirilgan teshik; to'rtburshak va doira shaklida bino devori yoki shiftidagi maxsus ishlangan teshik.

TO'SIN — imoratning va umuman har qanday qurilma va inshootning tepasiga ko'ndalang solingan baqquvat xari; bolor; balka.

TO'SINBOP — to'singa yaraydigan, to'sin bo'ladigan.

TO'SINLI — to'sini bo'lgan.

TO'SINLIK — to'sinbop.

TURUNJ — doira shaklidagi naqsh.

TUS — 1). Rang-bo'yoqning bir-biridan ko'rinishi bilan farq qiladigan har bir ayrim turi.

2). Mollar, hayvonlar terisining rangi, rang nozikligi.

3). Tashqi ko'rinish, qiyofa, taxlit.

USLUB (arabsha) — 1). Ijodkorning o'ziga xos ishlash yo'li, usuli; stil.

2). Ishlash, boshqarishda o'ziga xos yo'l, usul.

VERTIKAL (russha < lotinsha) — 1). Tik shiziq.

2). Pastdan yuqoriga yoki yuqoridan pastga tik yo'nalgan.

XARI — to'sinlar ostidan ko'ndalangiga qo'yiladigan uzun, yo'g'on asosiy yog'osh.

XARIBOP — xariga yaraydigan, xari bo'ladigan.

XITOY QOG'OZI — shaffof qog'oz, kalka.

XODA (fors-tojiksha) — katta daraxtlarning butoqlari, shox-shabbalari kesib tashlangan poyasi, tanasi; uzun yog'osh.

XOKA (fors-tojiksha) — maxsus tayyorlangan kukun. (Naqsh yoki tasvirni axtadan bezatiladigan yuzaga o'tkazishda foydalanilib yupqa latta yoki ikki qavat dokaga maydalangan pista ko'mir yoki bo'r kukuni solinib xaltasha holida tugilgan bo'ladi).

XOMASHYO (fors-tojiksha + arabsha) — sanoatda qayta ishlanadigan dastlabki material.

XONAQOH (fors-tojiksha) — gumbazli katta bino, xona; masjidning keng va katta xonasi.

ZAMIN (fors-tojiksha) — naqsh bezagining guldan tashqari tag qismi; asos.

ZAMINSIZ O'YMA — alohida ajratilgan zamini bo'lmagan o'ymakorlik pardozi.

ZANJIR (fors-tojiksha) — 1). Tartib bilan bir–biriga o'tkazilgan metal halqalar tizmasi.

2). Biror narsaning uzluksiz, shambarshas bog'lanib ketgan tizmasi.

ZANJIRA — uzluksiz bog'lanib ketgan naqsh turi.

ZARDO'ZLIK (fors-tojiksha) — zar ip bilan gul tikish kasbi.

ZARGARLIK — oltin va kumushdan zeb-ziynat yasovshi badiiy hunarmandshilik turi.

ZIG'IR — 1). Poyasidan tola, urug'idan yog' olinadigan bir oylik o'simlik.

2). Shu o'simlikning urug'i, hosila.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2014, 46 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kush. -T.: Ma'naviyat, 2008, 176 b.
3. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi" mavzusidagi mahruzasi. //Xalq so'zi, 2016 yil, 8 dekabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konuepuiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019-y.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiët davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.11.2020-y.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 21-apreldagi "Tasviriy va amaliy san'at sohasi samaradorligini yanada oshirishga doir chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4688-son Qarori //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 22.04.2020-y.
7. Mirziyoyev Sh.M. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. -T.: O'zbekiston, 2016, 56 b.
8. Mirziyoyev Sh.M. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib — intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi shart". O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil

istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. -T.: O'zbekiston, 2017, 104 b.

9. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -T.: O'zbekiston, 2017, 486 b.

10. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yisha harakatlar strategiyasi. -T.: 2017.

11. Abdullaev N. San'at tarixi (1 tom). -T.: O'qituvshi, 1986.

12. Abdullaev N. San'at tarixi (2 tom). -T.: San'at, 2001, 192 b.

13. Abdirasilov S., Azimov V. Rangtasvir. -T.: Musiqa, 2011.

14. Abdirasilov S.F., Boymetov B.B., Tolipov N.X. Tasviriy san'at. -T.: Ilm ziyo, 2010, 176 b.

15. Abdirasilov S., Hasanov M. Rasm o'qitish metodikasi. -T.: Iqtisod-Moliya, 2010.

16. Abdirasilov S., Tolipov N. Rangtasvir. -T.: Bilim, 2005.

17. Ankabayev R.T. Rangtasvir. -T.: 2021.

18. Axmedov M.B. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvshilarning ijodiy faoliyatini tashkil etish texnologiyalari (Monografiya). -T.: Ilm-ziyo-zakovat, 2020, 128 b.

19. Axmedov M.B., Xolmatova F.M., Rasulov M.A., Isayeva D.B. Rangtasvir (Metodik qo'llanma). -T.: BROK SLASS SERVIS, 2016, 108 b.

20. Axmedov M.B., Xasanova M.Z. Qalamtasvir. -T.: IJOD-PRINT, 2021, 188 b.

21. Axmedov M.B. va Xolmatova F.M. Ibratli yo'l sohibi. (Metodik qo'llanma). -T.: Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi, 2022, 264 b.

22. Bammes G. Der naskte Mensh. -Drezden.: 1997.

23. Boymetov B.B. Qalamtasvir. -T.: Ilm ziyo, 2007.

24. Bulatov S.S. Ganshkorlik (5 sinflar ushun qo'llanma). -T:. O'qituvshi, 1997.

25. Bulatov S.S. Ganshkorlik (6 sinflar ushun qo'llanma). -T:. O'qituvshi, 1997.

26. Bulatov S.S. Ganshkorlik (7 sinflar ushun qo'llanma). -T:. O'qituvshi, 1997.

27. Bulatov S.S., Dadashev L. Naqsh alifbosi. -T.: Sho'lpon, 1999.

28. Bulatov S.S., Muxtorov A. Ganshkorlik san'ati. -T.: Musiqa, 2006, 124 b.

29. Egamov A., Boymetov B. va Aminov X. Shizmatasvir (KHKlar ushun o'quv qo'llanma). -T.: Sharq NMAK, 2011.

30. Hasanov R. Maktablarda tasviriy san'at mashg'ulotlarini takomillashtirish yo'llari. -T.: O'qituvshi, 1986, 96 b.

31. Jabbarov R. R. Amaliy bezak san'ati. -T.: IJOD-PRINT, 2023.

32. Joseph Shepherd. Realistik Figure Drawing. -Sinsinnato, Obio.: "North Light Books", 1991, 144 p.

33. Masharipova S.A. San'at, arxitektura va shaharsozlik tarixi. -T.: TAQI, 2013, 126 b.

34. Metodo Professionale. Il Figurino di Moda. Milano, 2005. -362 p.

35. Muratov X. X., Jabbarov R. R. Amaliy va badiiy bezak san'ati. -T.: IJOD-PRINT, 2020, 160 b.

36. Nabiev M. Rangshunoslik va rangtasvir texnologiyasi. -T.: O'qituvshi, 1995, 48 b.

37. Oripov B.N. Tasviriy san'at asoslari. -Namangan.: NamDU, 1994, 56 b.

38. Oydinov N. Rassom o'qituvshilar tayyorlash muammolari. -T.: O'qituvshi, 1997, 215 b.

39. Oydinov N. O'zbekiston tasviriy san'ati tarixidan lavhalar. -T.: O'qituvshi, 1997, 126 b.

40. Tojiyev B., Isahojiyeva N. Qalamtasvir, rangtasvir va kompozitsiya asoslari. -T.: Sharq NMAK, 2011.

41. Umarov A., Ahmedov M. Tasviriy san'at atamalarining izohli lug'ati. -T.: O'qituvshi, 1997, 36 b.

42. Xayitboyev D.J. Badiiy bezak san'ati asoslari (Metodik qo'llanma). -Urgansh.: UrDU, 2005.

43. Xalilov R.Sh. Akvarel. -T.: Navruz, 2013.

44. Abdullaev N. Sharq xalqlari san'ati tarixi. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriёti, 2007.

45. Abdullaev N. O'zbekiston san'ati tarixi. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriёti, 2007.

46. Аксунов Ю., Левидова М. Цвет и линия. -М.: Художник, 1986.

47. Акушин Л.Ф. Цветоведение. -М.: Книга, 1982.

48. Axmedov M.B. Yog'och o'ymakorligi. -T.: Iqtisod-Moliya, 2007, 108 b.

49. Axmedov M.B. Yog'och o'ymakorligi. -T.: Adabiyot uchqunlari, 2017, 220 b.

50. Безрукова Э.А., Митарян Г.Ю. Шрифты: шрифтовая графика. -М.: Юрайт, 2019, 116 с.

51. Bekmurodov M., Quronboev Q., Tangriev L. Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. -T.: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017, 92 b.

52. Бёрн Х. Динамическая анатомия для художников. -Нью-Йорк.: 1990.

53. Bositxonov Z. Handasiy naqsh (girih)larning echimlari. -T.: "Ochiq Jamiyat Instituti Ko'mak Jamg'armasining O'zbek Vakolatxonasi" nashriёti, 2002, 88 b.

54. Bulatov S.S., Axmedov M.B. Badiiy ta'limning falsafiy asoslari (monografiya). -T.: Fan va texnologiya, 2010, 168 b.

55. Bulatov S.S., Ahmedov M.B., Raximov N. Materialshunoslik. -T.: TDPU, 2004, 40 b.

56. Bulatov S.S., Ahmedov M.B. Xiva naqqoshlik maktabi. -T.: Bilim jamiyati, 1994, 30 b.

57. Bulatov S.S., Ashurova M.O. Amaliy san'at qisqacha lug'ati. -T.: Qomuslar Bosh tahr. 1992, 48 b.

58. Bulatov S.S. Ganchkorlik. -T.: O'qituvchi, 1989, 80 b.

59. Bulatov S.S., Jabborov R. Tasviriy san'at asarlarining falsafiy va psixologik tahlili (monografiya). -T.: Fan va texnologiya, 2010, 160 b.

60. Bulatov S.S., Yo'ldoshev G'. Ashyolarga badiiy ishlov berish. -T.: Sharq, 2007, 80 b.

61. Bulatov S.S., Yo'ldoshev G'. Ashyoshunoslik. -T.: Sharq, 2007, 88 b.

62. Bulatov S.S., Mansurov U. Milliy me'morchilikda amaliy san'at falsafasi (monografiya). -T.: Fan, 2005, 220 b.

63. Bulatov S.S. Rangshunoslik. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2009.

64. Bulatov S.S., Salimov S.N., Muxtorov A. Sherdor madrasasi bezaklarining sirli olami. -T.: Talqin, 2007.

65. Bulatov S.S., Shobaratov P.P., Rasulov M.A. Naqqoshlik. -T.: Iqtisod-Moliya, 2010, 368 b.

66. Bulatov S.S. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. -T.: Mehnat, 1991, 384 b.

67. Bulatov S.S., Soipova M.S. va Mansurov O'.N. Ramzlar: tasvir va mazmun. -T.: Fan va texnologiya, 2015, 168 b.

68. Ваймарн Б. Архитектурно-декеративно искусство Узбекистана. -М.: Гос. Архитектура изд-во. 1984, 62 с.

69. Valiev A.N. Perspektiva. -T.: Voris-nashriyot, 2009, 192 b.

70. Vaxitov M.M., Mirzaev Sh.R. Me'morchilik. (I qism. Me'morchilik tarixi). -T.: Tafakkur, 2010, 368 b.

71. Гавриляченко С.А. Композиция в учебном рисунке. -М.: Изд.-во СканРус, 2010, 192 с.

72. Goncharova P.A. Buxoro zardo'zlik san'ati. Albom. -T.: O'zbekiston, 1986, 112 b.

73. Djek Xamm. Kak risovat golovu i figuru cheloveka. -Minsk.: Popurri, 2007, 126 s.

74. Do'stmetova Z. Me'morchilik asoslari. -T.: Sharq. 2007.

75. Зайцев А. Наука о цвете и живописи. -М.: Искусство, 1986.

76. Zoxidov P.Sh. Me'mor olami. -T.: Qomuslar bosh taxririyati, 1996.

77. Ивановская В.И. Орнамент стиля модерн. -М.: В.Шевчук, 2007, 192 с.

78. Ивановская В.И. Архитектурный орнамент. -М.: В.Шевчук, 2008, 224 с.

79. Yo'ldoshev G'. Loyihalash. -T.: Sharq, 2007, 104 b.

80. Курушин В.Д. Дизайн и реклама. -М.: ДМК Пресс, 2006.

81. Ли Н.Г. Рисунок. Основы учебного академического рисунка. -М.: Изд.-во Эксмо, 2005, 480 с., илл.

82. Manakova V.N. O'zbek xonadonining badiiy bezash madaniyati. -T.: G'.G'ulom nomidagi "Adabiët va san'at" nashriyoti, 1989, 184 b. il.

83. Mirzaahmedov M.X., Эrgashev S. Yog'och o'ymakorligi. -T.: O'qituvchi, 1995, 64 b.

84. Nozilov D.A. Markaziy Osiyo me'morchiligida interer. -T.: Fan, 2005, 216 b.

85. Nurtaev O'. Rangshunoslik asoslari. -T.: Ilm ziyo, 2008.

86. Rafail Toqtosh. Usta Qodirjon Haydarov (Hayoti va ijodiy faoliyati). -T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003, 72 b.

87. Семченко П.А. Основы шрифтовой графики. -Мн.: Выш. Школа, 1978, 96 с.

88. Смирнов С.И. Шрифт в наглядной агитатсии. -М.: Плакат, 1987, 192 с.

89. Soyibov T. Kompozitsiya. -T.: O'zbekiston, 1999.

90. Соловев С.А. Декоративное оформление. -М.: Просвещение, 1987, 144 с.

91. Sotiboldiev Z.Sh. Dizayn asoslari. -T.: Iqtisod-Moliya, 2007, 108 b.

92. Sulaymonov A., Jabborov B. Tasviriy san'atda oqim va yo'nalishlar. -T.: Respublika ta'lim markazi, 2008.

93. Tolipova N.N. Usta Abdug'ani Abdullaev (Hayoti va ijodiy faoliyati). -T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002, 112 b.

94. Хейл Р.Б. Рисунок. Урок старих мастеров. -М.: Изд.-во Астрел, 2006, 271 с.: илл.

95. Xolmatov B.Q. Kompoziцiya. -T.: Iqtisod-Moliya, 2007, 102 b.

96. Xolmatov B.Q. Naqqoshlik. -T.: Iqtisod-Moliya, 2007, 98 b.

97. Черников Я.Г. Построение шрифтов. -М.: Архитектура, 2007, 116 с.

98. Шембел А.Ф. Основы рисунка. -М.: Высщ. Шк., 1994, 159 с.: ил.

99. Shobaratov P.P. Kompozitsiya. -T.: Yangi asr avlodi, 2007, 100 b.

100. Эgamov A. Kompozitsiya asoslari. -T.: San'at, 2005.

101. Эgamov X. Rangtasvir. -T.: Bilim, 2005.

102. O'ralov A.S. va boshqalar. Mo'jiza yaratish san'ati. -T.: Mehnat, 1996, 112 b.

103. Qayumov N.R., Bulatov S.S. Ashyolarga badiiy ishlov berish. -T.: Iqtisod-Moliya, 2010, 248 b.

104. Qayumov N.R. Dekorativ amaliy san'ati yo'nalishi bo'yicha loyihalash. -T.: Sharq, 2007, 128 b.

105. Qodirov B.G'. Komil inson tarbiyasining pedagogik asoslari. -T.: Mehnat, 2001, 196 b.

106. Qodirxo'jaev P. Badiiy bezak san'ati. -T.: Iqtisod-Moliya, 2007, 108 b.

107. Qosimov Q. Naqqoshlik. -T.: O'qituvchi, 1990, -160 b.

108. Qo'ziev T., Эgamov A., Qanoatov T., Nurqobilov A. Rangtasvir. -T.: 2003.

109. Hasanov R. Maktabda tasviriy san'atni o'qitish metodikasi. -T.: Fan, 2004, 250 b.

110. G'ulomov K.M. Amaliy san'at. -T.: Iqtisod-Moliya, 2007, 112 b.

111. G'ulomov K.M. Ashyolarga badiiy ishlov berish. -T.: Bilim, 2004, 88 b.

INTERNET SAYTLARI

1. www.tdpu.uz
2.www.Ziyonet.uz
3.www.edu.uz
4. tdpu-INTERNET.Ped
5. e-mail – mail@vgik.info
6. www.pensil.nm.ru
7. artinst @ mail.ru
8. yshednoe@ mail.ru
9. www.msus.org.
10. www. artasademu.spd.ru
11. e-mail shakin @ peterstar.ru
12. srt asademy @ antesede my. spd.ru
13. http://kashfiyotlar.narod.ru

MUNDARIJA

KIRISH	**3**
I-BOB. AMALIY BEZAK SAN'ATI	**10**
I.1-§. Amaliy san'at va uning turlari	**10**
I.1.1-§. O'zbek xalq amaliy san'ati va uning turlari	10
I.1.2-§. Toshtaroshlik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi	16
I.1.3-§. Kulolchilik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi	21
I.1.4-§. Ganch o'ymakorlik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi	26
I.1.5-§. Yog'och o'ymakorlik san'ati va uning tarixiy rivojlanishi	35
I.2-§. Naqqoshlik san'ati	**52**
I.3-§. Naqqoshlik san'atida ishlatiladigan asbob-uskunalar va materiallar	**77**
I.4-§. Rangshunoslik va bo'yoqlardan foydalanish texnologiyasi	**96**
I.5.-§. Naqsh va uning turlari	**108**
I.6-§. Oddiy naqsh elementlarini chizish	**154**
I.7.-§. Naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini chizish, bo'yash va pardozlash	**131**
I.7.1.-§. Naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini chizish	132
I.7.2.-§. Naqqoshlik san'atiga xos yo'l ichidagi 10 ta naqsh kompozitsiyasini bo'yash va pardozlash	145
I.8.-§. Murakkab naqshli kompozitsiyalar tuzish. naqqoshlik san'atiga xos islimiy, girih, gulli girih hamda madohil naqsh kompozitsiyasini tuzish, bo'yash va pardozlash	**165**
II-BOB. BADIIY BEZAK SAN'ATI	**177**
II.1.-§. Badiiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni. badiiy bezak san'ati darslarini tashkil qilish	**177**
II.1.1.-§. Badiiy bezak san'ati fanining shakli va mazmuni	177

II.1.2.-§. Badiiy bezak san'atida ishlatiladigan asbob-uskunalar va materiallar.......... 178
II.2.-§. Kompozitsiyaning asosiy qonuniyatlari.......... 195
II.2.1.-§. Badiiy bezak ishlarida yozuvlar.......... 195
II.2.2.-§. Yozuv kompozitsiyasi e'lon, shior, tabrik matni kabi yozuvlarni yozish.......... 200
II.2.3.-§. Shrift, visual komunikatsion belgilar.......... 204
II.2.4.-§. Plakat shriftini yozib, rangda bo'yash.......... 215
AMALIY BEZAK SAN'ATIGA OID IZOHLI LUG'AT.......... 231
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.......... 249

– 14052/68 –

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI AXBOROT RESURS MARKAZI 1-FILIALI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI AXBOROT RESURS MARKAZI

I.M.Marasulova, R.R.Jabbarov

AMALIY BEZAK SAN'ATI

fanidan darslik

60111200-Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi

Muharrir: X. Taxirov

Tehnik muharrir: S. Melikuziva

Musahhih: M. Yunusova

Sahifalovchi: A.Ziyamuhamedov

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020 й

Bichimi 60x84 1/16. "Times new roman" garniturasi, kegli 14.

Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 16,25. Adadi 100 dona.

Buyurtma № 1422260

Yangi chirchiq prints MCHJda chop etildi.